

ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

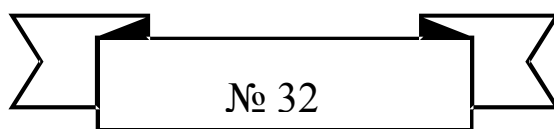
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

HUMANITIES SERIES

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Bakı ☆ 2011 ☆ Baku

Baş redaktor: prof.Ə.A.VƏLİYEV

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: f.r.e.d.V.Ə.Sadıqzadə

Məsul katib: f.-r.e.n.F.K.Xudaverdiyev

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, akad.M.İ.Əliyev, akad. A.C.Hacıyev, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.K.İ.Xudaverdiyev, f.r.e.d.C.Məmmədخانov, f.r.e.d.Q.K.Namazov, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, i.e.d. M.M.Bağirov, fil.e.d.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, t.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, tex.e.d.M.İ.Əliyev, f.r.e.d.R.S.Sədirxanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof. K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.D.Q.Qordeziani (Gürcüstan), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof.Y.M.Morozov (Rusiya), h.e.n.H.D.Qəmbərov, i.e.n.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.n.F.Ş.Həsənov, fil.e.n.S.S.Nuriyev, f.r.e.n.N.A.Feyzullayev, p.e.n.S.V.Vəliyeva, f.r.e.n.M.S.Xəlilov.

Журнал рецензируется и реферруется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.V.E.Sadigzadeh (Exact Sciences)

Executive Secretary: F.K.Hudaverdiyev

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunayadov, acad.M.I.Aliyev, acad.A.J.Hajiyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Alirzayev, prof.K.I.Khudaverdiyev, prof.J.Mamedhanov, prof.G.K.Namazov, prof.A.H.Shamilov, prof.Z.O.Garayev, prof.M.M.Baghirov, prof.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, prof.M.I.Aliyev, prof.R.S.Sadirkhanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), H.D.Gambarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.S.Nuriyev, N.A.Feyzullayev, S.V.Valiyeva, M.S.Halilov.

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (994 50) 645 13 58

e-mail: fuadhud@yahoo.com

<http://www.oyu.edu.az/cat/400/>

OYU-2011

Az.073

«Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 2011-ci il

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroglu Rəhimov küçəsi 13

Odlar Yurdu Universiteti, 384-cü otaq, tel.: (994 50) 645 13 58

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisadiyyat, hüquq, tarix, siyasi, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq № 384

Tel.: (050) 645 13 58
Faks: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Law, History, Political Science, Pedagogy and Philology

Editorial Address: Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (050) 645 13 58
Fax: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

Университет Одлар Юрду

Издаётся с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, права, истории, политологии, педагогики и филологии ВАК при Президенте Азербайджанской Республики

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната № 384

Тел.: (050) 645 13 58
Факс: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

FOUNDED BY

УЧРЕДИТЕЛЬ:

И Г Т И С А Д И Й Й А Т Б Ю Л М Я С И

UOT № 338.436.33

ORGANIZATION OF AGRICULTURAL SECTOR MANAGEMENT: PRESENT FORMS AND TENDENCIES

V.I.Ismayilov, Z.A.Salimbayova

Odlar Yurdu University
Baku, 13 K.Rahimov St.
e-mail: iviz6@rambler.ru

Açar sözlər: aqrar-sənaye kompleksi, idarəetmə sistemi, idarəetmə sisteminin strukturu

Keywords: agricultural sector, management system, management system structure

Ключевые слова: аграрно-промышленный комплекс, система управления, структура системы управления

The resources (material, labour, finance, human, etc.) used in every field of national economy including agricultural sector have a great importance, so it's vital to organize well such indicators like the capability to achieve the aim, to coordinate work performance, to provide the workers with education, to have profitable final result, etc. In other words, the quality and profitability of the management are regularly balanced by affecting the people with different educational levels, job practices, occupations and interests. This matter has always been actual for agrarian sector as well as for any other sector, and it is still topical today. From this point of view, it's very important to reveal more profitable and perspective forms of management in agrarian sector.

The actual problems of the theory of management and practice in agricultural sector are related to such elements as the comprehensive development and the profitable use of people's abilities. The main tendency in the programmes developed for all kinds of agricultural sector enterprises is to identify ways to increase people's role in their jobs.

According to A.Fayol (one of the founders of Management Theory) and other specialists, the planning, arranging and controlling are the different aspects of management process, not the separate parts of it. A.Fayol claims that the complex in the agrarian sector contains 4 systems: agromarketing information, agromarketing planning, agromarketing arrangement, and agromarketing control (1). These systems with direct mutual interrelation secure the integrated management of agromarketing. Based on the views of above-mentioned scientists, the authors of this work found out that the management of marketing service in agrarian sector is simultaneously both the process and the conception.

The management mechanism should meet all demands of existing market, including analysis of job capacity, sales arrangement, competitiveness of products and services, etc. Meanwhile, it should be paid special attention to the conception of domestic market corporations. The main aim of that conception is to include the principles and con-

formities of market economy into the inner activities by the company. These kinds of newnesses should cover all sections such as network, functional, marketing and even managing apparatus. They contribute essentially to sales and buys of goods and services in and outside of company. As a result, some costs are reduced, and the attention gets paid mainly to the finding of advantageous relationship between big and small companies (2).

The analysis made by the authors show that in the result of the use of that conception the sectors having economical independence inside the institution are able to restrain consumers' relations for a long period by changing their production and service ways within a short time. Among the theories that deal with the considered ideas The Alliances Theory has a great practical significance. This theory is an associative form of the organization and the management. The integration process of management related on the profitable usage of all kinds of resources (firstly: scientific-technological, investment and finance) causes to create the multilateral forms based on joining of the companies horizontally and these are not only horizontal corporations, but also they can be formed in the shape of strategical unions, concessions, holdings, associations and groups of corporations.

It needs to work out and to fulfill the complex plans in agricultural enterprises. And all these are trended in solving multilateral problems such as specified technical, economical, social and others in one hand, and in the other hand in fulfilling the activities of different functional and net sectors.

As to the answer of solving the mentioned problems it needs to make the designed form of management, and this is the management mechanism directed to solving of the problems among people, groups and companies.

According to the scheme in the aim of carrying out any planned project one group or especially formed group includes high qualified workers, specialists having various specialities; the investigators able to carry out certain projects on the required quality level; material, finance and labour resources detached in the aim of carrying out the work process. After solving the problems concerning to the project the workers attracted to that group are sent back to their regular job places or join the group made for the fulfillment of another project. All group members referred to this structure, the resources detached in that aim are wholly brought into the submission of project leadership. The project structures differ from one-another according to the following indications:

- according to the activity scale;
- according to the encirclement knowledge and production field of the problem;
- according to the fulfillment process;
- according to the relation with environment.

Up-to-date project form is directly important in creating in matrix structure of agricultural management. Here the group members of the project are under project leaders' command and in the same time they are under the command of the leader of the functional section in their regular job places. The difference between the matrix formed Management structure and project structure is that here the project leaders are entirely responsible for the integration of different kinds of activity and resources. In this aim all the material and financial resources meant to the project are given under their submission.

Let's look at the following scheme with the aim to clarify the management structure of the project and matrix:

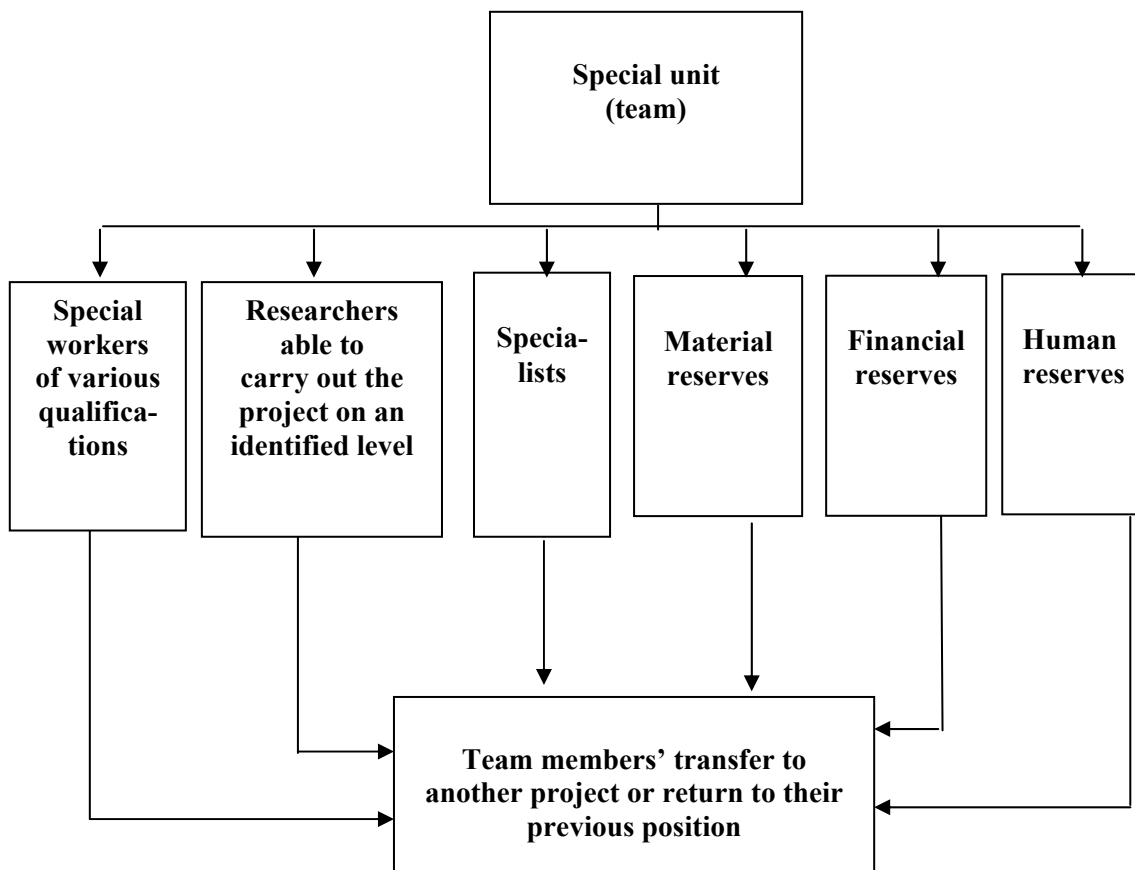

Fig.1. The way the project works

The project leaders are also responsible for the planning and the way of its becoming true. Nowadays the main forms of agricultural integration institutions able to provide their own growth are as follows (4):

- financial-agrarian production groups;
- modern agricultural sector enterprises: transnational corporations (TNC), holdings, conglomerations;
- network companies.

Another management form in agricultural sector enterprises, that may result in higher profits, is the corporate management that includes committees, task forces, commissions, councils and boards. This kind of management form covers different lines of activity in agricultural sector enterprises such as:

1. general strategy and decisions involving politics;
2. all acts of management and administrative activity;
3. the executive activity realizing the decisions.

The authors believe that the main form of economical management in today's Azerbaijan is financial and agrarian production groups. There are different ways of organi-

V.I.Ismayilov, Z.A.Salimbayova

zation of this kind of management groups. The main productive one among these is to join individual participants and the capitals of companies of shareholders associations voluntarily. The other way is to give the packages belonging to the company to one of the participants - to the bank or financial institutions. And the third way is to get the shares belonging to the company, the other institutions taken part in the group. In agricultural sector enterprises the main organization form is considered to be corporations.

Thus, it is reasonable to shape different organization forms of management on the basis of task forces, standing and non-standing committees, commissions and councils to meet the challenges of changing world.

So, the organization of management in agricultural sector enterprises is based on production and is realized in several stages. At first stage, the application of basic principles of management theory generates new structural units in the company. These units should be engaged in market research and forecast as well as in various production issues such as increase of labour productivity, etc.

References

1. Ismayilov V.I. The Management of Human Resources. Collection of Research Works by MEAH
2. Economics / Under the editorship of d.e.s. A.I.Arkipova, d.e.s. A.H.Nesterenko, c.e.s. A.K.Bolshakov. Moscow, Prospect, 2000
3. Borisov E.F. Basis of Economics. Moscow, Novaya Volna, 1996
4. Ismayilov V.I. Culture and Effectiveness of Agromarketing. Baku, Agrarian Science of Azerbaijan, 2009, № 1-2
5. Economics of Labour / Under the editorship of N.A.Volgin, Y.G.Olegov. Moscow, Ekzamen, 2003

ASK-DA İDARƏETMƏNİN TƏŞKİLİ: MÜASİR FORMA VƏ TENDENSİYALAR

V.İ.İsmayilov, Z.A.Səlimbəyova

XÜLASƏ

Məqalədə idarəetmə nəzəriyyəsinin aktual problemləri, idarəetmə strukturunun modifikasiyası, ASK müəssisələrinin assosiasiya formalarının təşkili və kollegial idarəetmə formalarının yaradılması araşdırılmaqla onun nəzəri və metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ АПК: СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ И ТЕНДЕНЦИИ

В.И.Исмаилов, З.А.Селимбекова

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены актуальные проблемы теории управления, модификация структур управления, ассоциативные формы организации предприятий АПК, теоретические и методологические основы создания форм коллегиального управления.

Мəqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Biznes və Menecment" fakultəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 6 oktyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 339.72.053

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏDİYYƏ BALANSININ
TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

V.Ə.Nəzərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: vugar_nazarli@mail.ru

Açar sözlər: tədiyyə balansı, mənfi saldo, müsbət saldo, xarici ticarət, cari əməliyyatlar balansı, xidmətlər balansı

Keywords: balance of payments, negative balance, positive balance, foreign trade, balance of current account, balance of services

Ключевые слова: платежный баланс, отрицательный баланс, положительный баланс, внешняя торговля, баланс текущих операций, баланс услуг

Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadiyyatına qarşılıqlı maraqlar əsasında inteqrasiya olunur. Açıq iqtisadiyyat modelinə üstünlük verilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili əsaslandırılmış proqnozların hazırlanması üçün rəşional zəmin yaradır. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin mədaxil və məxaric formasında valyuta ilə ifadə olunmasına əsaslanan tədiyyə balansı bu baxımdan həlledici rol oynayır. Odur ki, tədiyyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər olduqca əhəmiyyətlidir. Bu problem ölkəmizin BVF ilə əməkdaşlığı çərçivəsində həyata keçirilən bir sıra tədbirlər nəticəsində öz müsbət həllini tapdı. BVF-ə üzv olan bütün ölkələr üçün tədiyyə balansının tərtibi vahid metodika əsasında həyata keçirilir [1; s.125].

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı Dövlət Statistika Komitəsinin, bank statistikasının və eləcə də digər nazirlik və təşkilatların məlumatlarına əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən işlənilib hazırlanır. Tədiyyə balansı formal olaraq tarazlıq halında olur. Belə ki, balans göstəriciləri son nəticədə bir-birinə bərabərləşir. Əgər ölkənin ödəmələri əsas maddələr üzrə daxilolmalardan artıqdırsa, onda dövlət yaranmış kəsirin aradan qaldırılması üçün müəyyən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirməyə məcbur olur. Belə tədbirlər səhsiz və iqtisadiyyatda heç bir problem yaratmadan həyata keçirilirsə, onda ölkənin tədiyyə balansının vəziyyəti müsbət saldoya doğru istiqamətlənir.

Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansı 1995-ci ildən başlayaraq tərtib edilir. Ötən dövr ərzində bütün illərdə ölkəmizin tədiyyə balansında mənfi saldo müşahidə olunmuşdur. Doğrudur, dövlət müxtəlif vasitələrlə tədiyyə balansını tənzimləyir və bunun nəticəsidir ki, tədiyyə balansında olan kəsir ildən-ilə azalır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə bir çox problemlər hələ də qalmaqdadır. Qeyd edək ki, bir sıra ölkələrdə tədiyyə balansı üzrə olan məlumatların həmin göstəriciləri özündə əks etdirən digər statistik məlumatlarla üst-üstə düşməməsi problemi vardır. Bu da aparılan təhlillərin və bu əsasında söylənilən fikirlərin və verilən proqnozların müəyyən mənada yanlışlığına səbəb olur. Qeyd edək ki, belə bir problem Azərbaycan Respublikasında da vardır, yəni ölkənin tədiyyə balansı üzrə olan məlumatları Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin və Maliyyə Nazirliyinin eyni göstəriciləri üzrə məlumatları ilə üst-üstə düş-

mür. Məsələn, tədiyyə balansı üzrə olan xarici ticarət göstəriciləri DSK-nın malların idxalı və ixracı üzrə olan göstəriciləri və DGK-nın malların idxalı və ixracı üzrə olan göstəricilərdən kəskin surətdə fərqlənməsi mövcuddur ki, belə hal da bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün arzu olunmazdır. Qeyd edilən göstəricilər üzrə müxtəlif orqanların verdikləri məlumatlar arasında meydana gələn fərqləri aşağıdakı bir neçə səbəblə izah etmək olar:

Birincisi, ölkənin idxal və ixrac üzrə göstəriciləri ilkin statistik məlumatların yanlışlığı üzündən müəyyən təhrif olunmalara səbəb ola bilər. Belə ki, ölkəmizin ərazisindən keçən mallar, şübhəsiz ki, gömrük orqanlarında kifayət qədər dəqiq qeydə alınır, yəni, ilkin uçot və dəqiqliyi ilə seçilir. Lakin gömrük statistikasının və DSK-nın göstəriciləri tədiyyə balansının tələblərinə uyğunlaşdırıldıqda ölkənin valyuta orqanları zəruri olan düzəlişləri həyata keçirmək məcburiyyətində olurlar. Bu da qeyd olunan iqtisadi qurumların statistik göstəriciləri arasında fərqin yaranmasına səbəb olur. Yəni, gömrük statistikasında SIF, yaxud franko-təyinat stansiyası qiymətləri ilə göstərilən idxalın dəyəri tədiyyə balansında FOB ilə yenidən hesablanır. Məhz buna görə də DSK-nın idxal üzrə məlumatları ilə tədiyyə balansının idxal üzrə məlumatları arasındakı fərq çox olur. Eyni zamanda, belə hal son nəticədə həm ticarət balansı üzrə, həm də xidmətlər balansı üzrə hesablaşmaların təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

İkincisi, ölkəyə idxal olunan bir sıra malların dəyəri bəzən bütünlüklə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Məsələn, müvafiq qanunvericilik əsasında ölkəyə daxil olunan avadanlıqları gömrük vergisindən azad olunduqlarına görə, neft sektoru və digər sahələrin fəaliyyəti ilə bağlı olan bölmələrə avadanlıqların gətirilməsinin dəyəri bütünlükdə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Adətən, belə əməliyyatlar bank hesablaşmaları vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün onların dəyəri bank statistikasında daha dəqiq qeydə alınır. Bu uğursuzluq da son nəticədə özünü tədiyyə balansında göstərir.

Üçüncüsü, tədiyyə balansı ilə dövlətin digər statistik qurumlarının məlumatları arasındakı fərqlərin meydana gəlməsinin səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, DGK və DSK tərəfindən gömrük yük bəyannaməsinin doldurulması və işlənilib hazırlanması tədiyyə balansının tərtibi baxımından beynəlxalq standartlara uyğun gəlmir. Bunun da nəticəsində idxal və ixrac əməliyyatlarının xeyli hissəsi gömrük və statistika uçotundan kənar qalır. Elə bu səbəbdən də rəsmi statistika tərəfindən qeydə alınmamış göstəricilər Mərkəzi Bankın əlavələri və düzəlişləri formasında “Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə düzəliş” kimi tədiyyə balansına daxil edilir. Buraya, əsasən humanitar yardımlar üzrə idxal malları, neft kontraktı ilə bağlı idxal, rezident və qeyri-rezident nəqliyyatın yanacaq və təchizatı, fiziki şəxslərin idxalı, bəzi hüquqi şəxslərin idxalı, xarici ölkələrin banknotları və sair aid edilir.

Dördüncüsü, tədiyyə balansı üzrə olan məlumatların dövlətin digər əlaqədar qurumlarının eyni göstəricilər üzrə məlumatlarından fərqlənməsinin əsas səbəblərindən biri də həmin qurumlar arasında əlaqələndirmənin çox zəif olmasıdır.

Nəhayət, beşinci amil kimi bu göstəricilər üzrə məlumatların işlənməsində vahid metodikanın olmamasını göstərmək olar.

İxrac üzrə də ticarət balansının göstəriciləri DSK-nın göstəricilərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu isə əsasən “məlik” alveri ilə izah olunur, yəni ölkəmizdən xarici ölkələrə gedən vətəndaşlar doldurduqları bəyannamədə məlumatı düzgün göstərmirlər. Bu da bir çox hallarda gömrük statistikasında nəzərə alınmır, lakin tədiyyə balansında nəzərə alınır. Məhz bütün qeyd edilən nöqsanlar tədiyyə balansının məlumatları ilə dövlətin digər

statistik qurumlarının məlumatları arasında kəskin fərqlər əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, ölkənin ticarət balansı üzrə məlumatların düzgünlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, idxal və ixrac üzrə proqnozlaşdırma məhz onların həcminə nəzərən həyata keçirilir. Həmçinin qeyd edək ki, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət balansının mənfi saldoya malik olması həmin ölkələrin beynəlxalq ödənişlərinin qeyri-tarazlığının əsas səbəbi kimi çıxış edir. Azərbaycanda da xarici iqtisadi əlaqələrin digər formalarına nisbətən xarici ticarət daha çox inkişaf etdiyinə görə bu sahə üzrə məlumatların düzgünlüyünə lazımı diqqət yetirmək zəruridir.

Tədiyyə balansının ən çox praktik və analitik əhəmiyyət kəsb edən hissəsi kimi cari əməliyyat balansı çıxış edir. Cari əməliyyat balansı bir tərəfdən ölkənin müəyyən zaman kəsində xarici tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsini, digər tərəfdən isə daxili investisiya və yığımlar balansını əks etdirir. Tədiyyə balansının cari əməliyyatları dörd qrupa bölünür: ticarət balansı, xidmətlər balansı, gəlirlərin hərəkəti və cari transfertlər üzrə əməliyyatlar [2; s.312].

Cari əməliyyatlar hesabının bu maddələr qrupu üzrə başlıca olaraq malların ixrac və idxalı qeydə alınır. Bütün mallar üzrə ixrac və idxalın dəyəri arasındakı olan fərq ticarət balansıdır. Tədiyyə balansına ticarət balansının yalnız o hissəsi daxil edilir ki, bu balansda ticarət əməliyyatları üzrə ödəmələr artıq aparılıb və ya təcili olaraq ödənilməlidir. Ticarət sövdələşmələri üzrə olan hesablarda mövcud olan və hələ ödənilməmiş hissə hesablaşma balansına və yaxud müstəqil ticarət balansına daxil edilir. Xarici ticarət sayəsində Beynəlxalq Əmək Bölgüsü təşəkkül tapmış, dərinləşmiş və inkişaf etmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin digər formaları da xarici ticarət sayəsində inkişaf etmişdir [2; s.289].

Tədiyyə balansının digər iri maddələr qrupu xidmətlər balansı ilə əlaqədardır. Xarici iqtisadi əlaqələrin daha çox əhəmiyyət kəsb edən formalarından asılı olaraq hər bir ölkə üçün xidmətlər balansının quruluşu da müxtəlif şəkildə ola bilər. Məsələn, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan bir sıra tranzit ölkələrdə “nəqliyyat xidmətləri” maddəsi xidmətlər balansının iri maddəsi kimi çıxış edə bilər. Digər ölkələrdə isə turizm təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri olan potensialın mövcudluğu bu ölkələrdə turizmin xidmətlər balansının əsas maddəsinə çevrilməsi üçün zəmin yaradır. Bu əsasən xüsusi ekzotikaya malik olan ölkələrə xasdır. Azərbaycana gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, xidmətlər balansını əhatə edən maddələrin müxtəlifliyi, digər tərəfdən isə həmin maddələrin statistikada tam əks olunmaması onların düzgün hesablanmasında çətinliklər yaradır. Bu çətinliyi nəqliyyat maddəsinə də aid etmək olar. Belə ki, daşımaların dəyəri idxal və ixrac üzrə FOB qiymətləri ilə hesablanır. Ölkəmizdə xidmətlər balansının strukturunu əsasən neft sektoru üzrə xidmətlər, nəqliyyat üzrə xidmətlər, turizm üzrə xidmətlər, rabitə üzrə xidmətlər, tikinti üzrə xidmətlər və digər xidmətlər təşkil edir. Rəqəmlər göstərir ki, xidmətlər balansı Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansında elə də xüsusi cəkiyə malik deyildir.

Cari əməliyyatlar hesabının mühüm bölmələrindən biri də gəlirlər bölməsi ilə bağlıdır. Belə ki, BVF-in metodikasında cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər bölməsində qeyd edilir: “rezident və qeyri-rezidentlərin əməyinin ödənilməsi və investisiyalar üzrə gəlirlər əks olunur. Bura kapitalda iştiraka görə (dividend) və borc öhdəliklərinə görə gəlirlər (faizlər) də aid edilir” [3; s.309]. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, neft bonusu cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər bölməsində əks etdirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının tərtib olunma metodikasında isə nədənsə neft bonusu kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında əks olunur. Buna görə də neft bonusunun cari

əməliyyatlar hesabında göstərilməsini daha məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına son illər kifayət qədər çox investisiya qoyulmuşdur. Lakin ölkəmizin tədiyyə balansında investisiya üzrə gəlirlər göstərilir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından, eləcə də digər xarici ölkələr və onların müxtəlif maliyyə qurumlarından kreditlər götürmüşdür. Həmin kreditlərin bəzilərinin ödəmə vaxtı çatmışdır. Lakin nədənsə alınan kreditlərə görə ödənilən faizlər və ya ödəniləcək faizlər də tədiyyə balansında göstərilir.

Müasir dövrdə bir sıra ölkələrin tədiyyə balanslarında elmi-texniki biliklərin mübadiləsi (lisenziya, patent, texniki yardım və sair) üzrə daxilolmalar və ödənişlərin göstəricisi xeyli yüksəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində isə qeyd olunan əməliyyatlar üzrə nəticələr mənfi saldo ilə müşahidə olunur. Belə ki, bu ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin geri qalması ilə əlaqədar olaraq xaricdən böyük miqdarda lisenziya, patent aldığı halda, xarici ölkələrə bu maddə üzrə, demək olar ki, heç bir şey satılmır. Elmi-texniki tərəqqi (ETT) şəraitində bu maddə böyük əhəmiyyət daşıdığından, onu çox vaxt ölkənin “texnologiyalar balansı” adlı xüsusi maddə kimi də adlandırırırlar [2; s.218].

Kapital və maliyyənin hərəkəti balansının təhlilinin başlıca məqsədi cari əməliyyatlar kəsinin aradan qaldırılması mənbələrinin və ya aktiv saldodan istifadə olunma istiqamətlərinin müəyyən olunmasından ibarətdir. Əgər cari əməliyyatlar balansı passivdirsə, onda kapitalın hərəkəti balansı üzrə aktiv saldo əldə olunmalıdır ki, bu kəsir örtülə bilsin. Kapital idxalının tədiyyə balansına göstərdiyi ümumi təsir xarici investisiyaların artım templərindən, kapital üzrə mənfəət normasından, xaricə köçürülən mənfəət ilə ölkədə qalan mənfəət arasındakı nisbətdən asılı olaraq dəyişir.

Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının ayrı-ayrı komponentləri kimi çıxış edən birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, uzunmüddətli və qısamüddətli kapital axını, həmçinin dövlət kapitalı, xüsusi kapital və müxtəlif növ kreditlərin tədiyyə balansına göstərdiyi təsir mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Belə ki, ilkin mərhələdə kapitalın idxalı idxaledici ölkənin tədiyyə balansına müsbət təsir göstərə bilər. Bu özünü xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılmasında və bu müəssisələrdə istehsal olunan əmtələrin ixracının artmasında göstərir. İkinci təsir isə ondan ibarətdir ki, müəyyən müddətdən sonra ölkənin tədiyyə balansı tədricən onun vəziyyətini ağırlaşdıran meyllərin təsirinə məruz qala bilər.

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansında kapital və maliyyənin hərəkətinin strukturu digər iqtisadi qurumların həmin göstəricilər üzrə məlumatlarından elə də kəskin fərqlənmir. Lakin fikrimizcə, ölkəmizin tədiyyə balansında xarici borcların ödənilməsi, qısamüddətli investisiyaların hərəkəti, xarici kreditlərin alınması, “səhvlər və buraxılmalar”ın həcmi də göstərilməlidir. Bundan başqa ehtiyat aktivlər maddəsi tərkibində ölkənin monetar qızıl, valyuta, BVF-də ehtiyat mövqeyinin və sair aydın şəkildə əks etdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ümumiyyətlə, BVF-in sxemi üzrə tədiyyə balansının tərtib olunma metodologiyasına görə kredit və debet yekunlarının üst-üstə düşməsi tələb olunduğu üçün bir sıra ölkələrdə “səhvlər və buraxılmalar” maddəsindən geniş istifadə edilir. Bir çox ölkələrin valyuta orqanları ilkin statistik səhvləri bu yolla aradan qaldırırlar. Ona görə də bu maddənin göstəriciləri yüksək olur və tədiyyə balansının təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq BVF-in qənaətinə görə bu maddənin məbləği idxal və ya ixracın ümumi həcmindən 5%-dən çox olmadıqda tədiyyə balansının tərtibi qənaətbəxş hesab olunur. “Səhvlər və buraxılmalar” maddəsi üzrə məbləğin yüksək olması tədiyyə balansını

nın tərtib olunması zamanı yol verilən ciddi xətalardan xəbər verir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının sağlamlaşdırılması və tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi məsələləri dövlətin qarşısında duran ən aktual iqtisadi problemlərdən biridir. Lakin, aparılan təhlillər göstərir ki, sadalanan potensial imkanlar və ilkin şərtlərdən hazırda tam və səmərəli istifadə olunmadığından, o cümlədən milli sərvətlərimizin təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunma səviyyəsi aşağı olduğundan ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri qeyri-mütənasib formalaşmaqdadır.

Qeyd edək ki, ölkəmizin dünya bazarına hazır məhsul ixrac etmək üçün kifayət qədər istehsal potensialı var. Lakin bu potensialdan səmərəli istifadə olunmadığı üçün hazırda ölkəmiz dünya bazarına əsasən yanacaq və xammal təyinatlı məhsullar ixrac edir. Onlardan: xam neft, benzin, ağ neft, mazut, dizel yanacağı, müxtəlif yağlar və sürtkülər, elektrik enerjisi, tütün, alüminium oksidi, pambıq mahlıçı və sair göstərmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının sağlamlaşdırılması istiqamətlərinin yaxın və uzaq perspektivini əhatə edə bilən çoxlu miqdarda potensial imkanlar və ilkin şərtlər mövcuddur.

Beləliklə, inkişaf etmiş və son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsini təhlil edərək, yuxarıda qeyd edilən nöqsanları əsas tutaraq və yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bu qənaətə gəlirik ki, yaxın və uzaq perspektivi əhatə edə biləcək dövr üçün Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- müvafiq dövlət proqramı çərçivəsində son məhsul ixracının stimullaşdırılması sisteminin yaradılması;
- idxalın rasionlaşdırılması və yerli istehsalı dirçəltməkdə olan milli məhsullar üçün daxili bazarın qorunması sahəsində dünya praktikasına uyğun mükəmməl tənzimləmə mexanizminin yaradılması;
- xidmətlər balansı üzrə valyuta gəlirlərini artırmaq üçün ölkədə turizm, sığorta, nəqliyyat, rabitə, tikinti və s sahələrin inkişafına dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolay yardım göstərilməsi;
- beynəlxalq maliyyə-kredit institutlarından və digər beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi;
- bank-kredit, lizinq sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi üçün xüsusi dövlət proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının müəyyənləşdirilməsi və buna uyğun mükəmməl iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması;
- “görünməyən əməliyyatlar” üzrə əldə edilən məlumatların tam və dolğunluğunu təmin etmək üçün bu əməliyyatlar üzrə statistika uçotu sahəsində çatışmamazlığın, habelə onun leqallığının aradan qaldırılması;
- iqtisadi islahatları dərinləşdirmək və genişləndirməklə birlikdə iqtisadiyyatın strukturunda köklü dönüşün yaradılması;
- qeyri-tarif tənzimləmələri ilə əlaqədar onun tənzimlənməsi.

Zənnimizcə, qeyd edilən istiqamətlərdə sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək və sürətləndirməklə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının tənzimlənməsi sistemini xeyli dərəcədə yaxşılaşdırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. М.: Финансы и статистика, 1994, 588 стр.
2. Halil Seyidoğlu. Uluslararası finans. İstanbul, 1997, 450 s.
3. BVF-in tədiyyə balansı üzrə metodikası. Bakı, 1996, 350 s.

WAYS TO IMPROVE BALANCE-OF-PAYMENTS REGULATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

V.A.Nazarov

SUMMARY

This article deals with the importance of improving the balance-of-payments regulation. In some countries, there occur different types of the problems with lack of correspondence between the information provided in balance of payments and statistical data which result in some inaccuracies in related analyses and forecasts.

The author claims that the national balance of payments should necessarily include information about the payments of external debt, temporary investments, foreign credits, the amount of "errors and omissions." Besides, country's currency reserves and monetary gold holdings as well as its current position de reserve in IMF's reserve assets ratings must also be included into the balance of payments, the author claims.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПЛАТЕЖНОГО БАЛАНСА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В.А.Назаров

РЕЗЮМЕ

В статье отражается значение проводимых мероприятий по усовершенствованию системы регулирования платежного баланса. В некоторых странах возникают проблемы несоответствия данных, отраженных в платежном балансе, с аналогичными статистическими данными, что приводит к определенным неточностям проводимых анализов и высказываемых прогнозов.

Обосновывается необходимость отражения в платежном балансе страны выплат внешних долгов, движений краткосрочных инвестиций, полученных иностранных кредитов, объём «ошибок и пропусков». Кроме того, подчёркивается целесообразность чёткого отражения запасов валют и монетарного золота страны, резервной позиции в МВФ в составе статьи резервных активов.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadi nəzəriyyə-2" kafedrasının 21 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 1 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 336.748.12

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İNFLYASIYANIN
FORMALARI VƏ ONUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ YOLLARI**

N.R.Məlikov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: nusretmelikov@hotmail.com

Açar sözlər: inflyasiya, ümumi daxili məhsul, qiymət

Keywords: inflation, gross domestic product, price

Ключевые слова: инфляция, внутренний валовой продукт, цена

İnflyasiya - pul tədavülü kanallarının alıcılıq qabiliyyəti getdikcə aşağı düşən kağız pullarla dolması, təbii təzahür forması isə qiymətlərin artımıdır. İnflyasiyanın ilkin əlamətləri pulların geniş yayılması ilə təzahür etməyə başlamışdır. İnflyasion proseslər adətən pul kütləsinin dövriyyədə kəskin artımı müşayiət edildikdə özünü daha qabarıq göstərir.

İnflyasiyanın neqativ sosial və iqtisadi nəticələri müxtəlif ölkələrin rəhbərlərini məcbur edir ki, müəyyən iqtisadi siyasət həyata keçirsinlər. Dövlət tərəfindən həmişə pul kütləsinin tənzimlənməsinə diqqət yetirilmişdir. İnflyasiyanın idarəetmə amilləri birtərəfli deyil, öz nəticələrinə görə ziddirlər. Belə siyasət çox dar parametrlərlə ölçülür. Bir tərəfdən infilyasiya spiralının açılmasının qarşısını almaq, digər tərəfdən isə təsərrüfatın stimulumu artırmaq, bazarı lazımı əmtəə ilə təmin etmək üçün şərait yaratmaq tələb olunur.

İnflyasiya monetar və yaxud struktur xarakter daşıya bilər. İnflyasiyanı dövlət büdcəsinin defisiti və mal göndərənlərlə istehsalçıların inhisarları stimullaşdırır. Ona görə də inflyasiya prosesi ilə mübarizə metodları adətən kompleks xarakter daşıyır.

İnflyasiyanın yaratdığı problem və onunla mübarizə alətlərindən biri olan pul siyasətinin tətbiqi birtərəfli və təhlükəlidir. Belə ki, inflyasiya probleminin həlli sistemli yanaşma tələb edir. İnflyasiya yaradan amillər xarakterinə görə monetar, yəni ənənəvi, və şok yaradan qeyri-monetar amillərə bölünür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına malik olan inkişaf etmiş dövlətlərdə infilyasiya proseslərinin fəallaşmasında monetar amillərin, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə isə qeyri-monetar amillərin rolu yüksək olur. Azərbaycanın da inkişaf etməkdə olan ölkə olduğunu nəzərə alsaq, onda yaxın və orta müddətli dövrdə antiinfilyasiya nöqtəyi-nəzərindən tənzimlənmə siyasətinin aparıcı xəttinin qeyri-monetar amillər üzərində qurulması vacibdir. Lakin bu heç də monetar sahənin antiinfilyasiya istiqamətində nəzərdə tutulan tənzimlənmə predmetindən kənar qalmasına gətirib çıxarmamalıdır.

Monetaristlərin fikrincə, inflyasiya sırf pul fenomenidir və dövlətin iqtisadi sferaya düşünlənməmiş müdaxiləsinin nəticəsində meydana gəlir. Monetaristlərə görə, məcmu təklifin artırılması əlavə dövlət investisiyaları ilə stimullaşdırılmamalıdır. Monetaristlər bu zaman özəlləşdirmə, pul kütləsinin kəskin məhdudlaşdırılması, sosial proqramların ixtisarı hesabına büdcənin balanlaşdırılması, sahibkarlığın vergi stimullaşdırılması kimi vasitələr-

N.R.Məlikov

dən istifadə etməyi məsləhət görürlər. Bunlara paralel olaraq, monetaristlər, eyni zamanda məcmu tələbi ixtisar etməyi, əmək haqlarını dondurmağı, ayrı-ayrı əhali təbəqələrinə təyin edilmiş güzəştləri və transfert ödəmələri azaltmağı təklif edirlər.

Keynsçilərdən fərqli olaraq monetaristlər ucuz deyil, daha bahalı kreditlər təklif edirlər. Buna görə də zəif müəssisələr üçün kredit almaq əlçatmaz olur və onlar müflisləşirlər. Güclü müəssisələri isə aşağı vergi dərəcələri ilə həvəsləndirmək təklif edilir. Aydın ki, bu təkliflərin tətbiqi əhalinin əsas hissəsinin maddi rifahına pis təsir göstərəcəkdir. Tələbin azalması istehsalın kəskin tənəzzülünü stimullaşdırma bilər, işsizliyin səviyyəsi isə yüksələr.

İngilis iqtisadçısı A.Fillips demək olar ki, müəyyən bir dövr ərzində işsizlik səviyyəsi ilə əmək haqqı arasında qarşılıqlı əlaqəni təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, işsizliyin elə bir səviyyəsi (6-7%) mövcuddur ki, bu zaman əmək haqqının səviyyəsi sabit qalır. İşsizliyin səviyyəsinin həmin həddən aşağı düşməsi əmək haqqının və qiymətlərin tez bir zamanda artması ilə nəticələnir. Yaxud əksinə, işsizlik artdığı zaman əmək haqqının artımı zəifləyir. Yəni işsizliyin daha yüksək səviyyəsinə nisbətən aşağı səviyyəli inflyasiya uyğun gəlir. Bunlar arasında qeyri-xətti əlaqə mövcuddur. Belə ki, işsizliyin azaldılması və getdikcə onun səviyyəsinin aşağı düşməsi baş verdikdə inflyasiyanın səviyyəsi daha yüksək tempə yüksəlir. Inflyasiyanın neqativ sosial və iqtisadi nəticələri müxtəlif ölkələrin rəhbərlərini məcbur edir ki, müəyyən edilmiş iqtisadi siyasəti həyata keçirsinlər. Dövlət tərəfindən həmişə pul kütləsinin tənzimlənməsinə diqqət yetirilmişdir. Inflyasiyanın idarəetmə amilləri birtərəfli deyil, öz nəticələrinə görə ziddirlər. Belə siyasət çox dar parametrlə ölçülür. Bir tərəfdən inflyasiya spiralinin açılmasının qarşısının almaq, digər tərəfdən təsərrüfatın stimulu artırmaq, bazarı lazımı əmtəə ilə təmin etmək üçün şərait yaratmaq tələb olunur. Inflyasiyanı idarə etmək kompleks amillər tələb edir, qiymət artımını gəlirlə stabilləşdirmək lazımdır. Qərblərdə istifadə olunan bu prosesin idarəetmə aləti inflyasiyanın xarakter və səviyyəsindən, təsərrüfat xüsusiyyətindən, təsərrüfat mexanizminin spesifikasiyasından asılı olaraq fərqlənir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə (xüsusən ABŞ və əksər Qərblərdə) inflyasiyanın artım tempini çox dar ölçüdə saxlamaq mümkün olur. Bəzi ölkələrdə dövlətin və mərkəzi bankın düzgün iqtisadi siyasəti nəticəsində inflyasiyanın aşağı düşməsinə misallarla göstərək. Məsələn, 1997-ci ilin mayında Çex Respublikasının mərkəzi bankı çox dar çərçivəli siyasət apardı. Daxili tələbatı azaldaraq məhsulun artımını və qiymətini azaldı. Son illərdə Çex Respublikasında inflyasiyanın əsas mənbəyi əmək məhsuldarlığını qabaqlayan əmək haqqının sürətlə artması idi. 1998-ci ildə idxal olunan mal və məhsulların qiymətinin aşağı salınması tələbatın gücünü zəiflətdi. Bundan əlavə ilk üç kvartalda məhsuldarlığın artması (5,4%), ilk dəfə olaraq islahatlardan sonra sənayedə əmək haqqının artması müşahidə olundu. Bunun əksi olaraq Slovakiyalarda 1998-ci ildə əsasən sentyabr seçkidən qabaq əvvəlki kimi büdcə siyasəti iqtisadi artıma doğru istiqamətlənirdi. Inflyasiyanın tempini aşağı salmaq üçün dövlət 1998-ci ildə sını olaraq slovak kronunun qaldırmaq, idxalat məhsulunun qiymətini qaldırmaq və sərt pul-kredit siyasəti həyata keçirdi. Əvvəlki illərə nisbətən Polşada inflyasiyanın sürəti 9,5%, Macarıstanda 14%-ə düşmüşdü. Hər iki ölkədə qiymət dinamikasına təsir göstərən yaxın pul-kredit siyasəti və büdcə intizamı vardır. Əksər keçid iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələrdən fərqli olaraq, Polşa və Macarıstan inflyasiyanın sürətinin azaldılmasında nə tələbi, nə istehsalı azaltmadı və nədə ki, gələcəkdə əmək bazarında heç bir pisləşmə olmadı.

N.R.Məlikov

İnflyasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün onun ölçülməsi, miqdarca qiymətləndirilməsi vacibdir. İnflyasiyanın ölçülməsi və ortaya çıxarılan rəqəm iqtisadiyyatın ümumi mənzərəsini əks etdirir. İnflyasiyanın mövcudluğunu və səviyyəsini bir sıra üsullarla ölçürlər. ÜDM-in deflyatoru, istehlakçı və istehsalçı qiymətləri indeksi ən çox istifadə olunur.

ÜDM-in deflyatorunu ölçmək üçün nominal ÜDM-i real ÜDM-ə bölmək və nəticəni 100-ə vurmaq lazımdır. Nominal və real ÜDM nədir və necə ölçülür? Nominal ÜDM mövcud məhsul və xidmətlərin istehsalının bugünkü qiymətlərlə ölçülməsidir. Real ÜDM isə məhsul və xidmətlərin istehsalının sabit qiymətlə ölçülməsidir.

Büdcə gəlirləri ilə inflyasiya və istehsal arasında kəmiyyət əlaqələrinin tədqiq edilməsi üçün aşağıdakı bir-biri ilə daha sıx bağlılığı olan məsələlərin nəzəri cəhətdən araşdırılması məqsədmüvafiqdir:

- inflyasiyanın formalaşmasında monetar və qeyri-monetar amillər;
- inflyasiyanın istehlak səbətinə uyğun bölgüsünün tədqiqi;
- istehlak qiymətlərinin inflyasiyaya təsirinin qiymətləndirilməsi;
- inflyasiya dövründə dövlətin pul siyasəti;
- dövlət nəzarətinin inflyasiyaya təsirinin qiymətləndirilməsi.

Dövlət xərclərinin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq milli gəlirin istənilən artımı özünün gələcək ekspansiyasında pul təklifi artmayana qədər, şübhəsiz ki, məhdudlaşdırıcı maneələrlə rastlaşır ki, bu da əvvəl-axır elə bir nöqtəyə çatacaqdır ki, pulun kəmiyyəti artmayana qədər bütün gələcək məsrəflər qeyri-səmərəli olacaqdır. Eyni zamanda, ekspansiyanın fərdi investisiyaların və hökumət xərclərinin artırılması vasitəsilə həyata keçirilməsi də normal hal sayılır. Bu isə öz növbəsində multiplikativ proses vasitəsilə istehlak xərclərinin artımını stimullaşdırır. Fərdi investisiyaların və yaxud hökumət xərclərinin əhəmiyyətli artımı bank sistemindən borclanmanı tələb edəcəkdir və bu halda toplanmış ehtiyatların artımı bank maliyyələşdirilməsi hesabına həyata keçiriləcəkdir. İlk mərhələlərdə hökumət xərclərinin artımı gəlirlər hələ aşağı səviyyədə olduqda belə vergilər və yaxud cəmiyyətdən borclanmalar hesabına maliyyələşdirilə bilməz. Belə bir şəraitdə hökumət bank sistemində müraciət etmək məcburiyyətində qalır.

Əksər hallarda inflyasiyanı mövcud əmtəə kütləsi şəraitində həddindən artıq çox pul kimi şərh edirlər. Lakin inflyasiya daha mürəkkəb bir proses nəticəsində baş verir. Hər şeydən əvvəl inflyasiya qiymətlərin ümumi səviyyəsinin davamlı artımıdır. Əmtəələrin ayrı-ayrı növlərinin qiymətləri daha sürətlə arta bilərlər. Əgər bəzi növ əmtəələrin qiymətlərinin artımı digər əmtəələrin qiymətlərinin aşağı enməsi ilə müşayiət olunarsa, bu, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişilməz qalması ilə nəticələnə bilər. Beləliklə, inflyasiya – kifayət qədər uzun müddət ərzində mövcud olmuş əvvəlki normal səviyyəyə nisbətən qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsini göstərir.

Başqa sözlə desək, inflyasiya - pul tədavülü kanallarının alıcılıq qabiliyyəti getdikcə aşağı düşən kağız pullarla dolması, təbii təzahür forması isə qiymətlərin artımıdır. İnflyasiyanın ilkin əlamətləri pulların geniş yayılması ilə təzahür etməyə başlamışdır. İnflyasion proseslər, adətən pul kütləsinin dövriyyədə kəskin artımı müşayiət edildikdə özünü daha qabarıq göstərir.

Bundan əlavə, dövlətin əmtəə-pul münasibətləri sferasına müdaxiləsi səviyyəsinə asılı olaraq, inflyasiya açıq formada da baş verə bilər. Bu zaman inflyasion proseslər qiymətlərin ümumi səviyyəsinin müvafiq artımı formasında təzahür edir. Gizli formada isə qiymətlər dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və nisbətən stabil səviyyədə saxlanılır. Belə

N.R.Məlikov

bir şəraitdə inflyasiya özünü əmtəə qıtlığı və məhsulların keyfiyyətinin aşağı düşməsi formasında göstərir.

Dövlətin inflyasion prosesləri idarə etməsi səviyyəsindən asılı olaraq idarə edilən və idarə olunmayan inflyasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Əhatə dairəsindən asılı olaraq isə inflyasiya regional, milli və dünya inflyasiyasına bölünür. Ölkə iqtisadiyyatının qiymətlərin artım tempinə uyğunlaşma səviyyəsindən asılı olaraq balanslaşdırılmış və qeyri-balanslaşdırılmış inflyasiya mövcuddur. Balanslaşdırılmış inflyasiya şəraitində qiymətlər digər makroiqtisadi göstəricilərin dəyişikliklərinə müvafiq olaraq az və stabil surətdə artır. Qeyri-balanslaşdırılmış inflyasiya şəraitində isə iqtisadiyyat dəyişilən şəraitlərə uyğunlaşa bilmir.

Hal-hazırda beynəlxalq aləmdə inflyasiyanın təbiətini və yaranma səbəblərini aydınlaşdırmağa cəhd edən çoxlu nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan siyasi və iqtisadi nəzəriyyələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İqtisadi nəzəriyyələr özləri də pul nəzəriyyəsinə və qeyri-pul nəzəriyyəsinə bölünür. Siyasi nəzəriyyələr inflyasiyanın yaranma səbəblərini müharibələr, milliləşdirmə amillərlə əlaqələndirirlər. İnflyasiya mürəkkəb iqtisadi prosesdir və müxtəlif formalarda özünü biruzə verir. Qeyd etdiyimiz kimi hazırda inflyasiyanın iki tələb və xərc inflyasiyası növlərini fərqləndirmək olar.

Qeyri-pul nəzəriyyələri içərisində biz təklif nəzəriyyəsinə daxil olan xərc inflyasiyası nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirək.

Sənayecə daha sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmək haqqı istehsal məsrəflərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq bunu inflyasion prosesin güclənməsinə şərait yaradan əsas amil hesab etmək olmaz. Daha dəqiq desək, əmək haqqı inflyasion proseslərin güclənməsinə dolayısı ilə təsir göstərə bilər. Belə ki, müəssisə və təşkilatlar istehsalı genişləndirdikdə əmək haqqının səviyyəsi də artır ki, bu da öz növbəsində qiymətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman inflyasiyanın səviyyəsi yüksəlməyə başlayır, çünki, işçilər öz əmək haqlarının artırılmasını tələb edirlər. Bu vəziyyəti əmək haqqı-qiymətlər arasında zəncirvari əlaqə də adlandırırlar. Belə bir şəraitdə, yəni əmək haqqı sürətlə artmağa başladığında bu prosesi nəzarətdə saxlamaq çox çətin olur və antiinflyasion siyasət cəmiyyətdə yaxşı qarşılanmayan bir tədbirə – əmək haqlarının dondurulmasına da gətirib çıxara bilər.

Dayanıqlı inflyasiyanın yaranmasının ilkin amili kimi məcmu tələbin artması çıxış edir. Bu zaman məcmu tələb iqtisadiyyatın istehsal imkanlarından artıq olur. Məcmu tələbin bu cür artımı ilkin dövrlərdə əmtəə və xidmətlərin satış həcminin artması formasında özünü göstərir. Satışın həcminin artması ilə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların ehtiyatları məhdudlaşmağa başlayır. Müəssisə və təşkilatlar belə bir vəziyyətə istehsalın genişləndirilməsi və istehsal proseslərinin sürətləndirilməsinə daha çox diqqət verirlər. Qiymətlər deyil, istehsalın həcmi qısa müddətli dövrlərdə tələbin dəyişilməsinə uyğunlaşdırılır. Bu hal ona görə baş verir ki, əvvəla, müəssisə və təşkilatlar ilk dövrlərdə tələbin artmasının daimi ya müvəqqəti hal olduğunu müəyyən edə bilmirlər. Qiymətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi isə kifayət qədər mürəkkəb bir proses olduğu üçün, qiymətlər adətən, müqavilələr əsasında təyin edilir, üçüncüsü isə istehsalın inhisarçılığı şəraitində qiymətlərin dəyişdirilməsi bazar münasibətləri sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır.

İstehsal amillərinə olan tələb ardıcıl olaraq artmaqda davam edərsə, nəticədə onların qiymətlərinin səviyyəsi də yüksəlməyə başlayır. Əməyin və istehsal amillərinin qiymətləri tələbin artmasına daha həssas olduğu üçün istehsal amillərinin qiymətlərinin

N.R.Məlikov

yüksəlməsi məsrəflərin artmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində hazır məhsulun qiymətinin artması ilə nəticələnir ki, bu zaman inflyasiya özünü biruzə verməyə başlayır. Tələbin ilkin artması ilə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi arasında bir əlaqə mövcuddur. Bu mərhələ qiymətlərin uyğunlaşdırılması mərhələsi adlanır və bir neçə ay ərzində davam edə bilər. İstehsal amillərinin qiymətləri qalxmağa başlayan kimi digər iki amil də özünü göstərir. Bu vəziyyət hazır məhsulların qiymətlərindən istehsal amillərinə istiqamətlənən əks əlaqədir. Nəticədə isə inflyasion proseslər güclənir və onu nəzarətdə saxlamaq qeyri-mümkün olur.

Antiinflyasiya siyasəti özündə inflyasiyanın azaldılmasına istiqamətlənən dövlət tənzimlənməsi alətlərinin məcmusunu birləşdirir. Hazırda antiinflyasion siyasətin keynsçilik və monetarist istiqaməti formalaşdırılmışdır. Keynsçilik antiinflyasiya siyasətinin mahiyyəti özəl müəssisə və təşkilatlara iri dövlət sifarişlərinin verilməsi vasitəsilə səmərəli tələbin yaradılmasındadır. Multiplikativ effektin təsirindən iqtisadiyyat depressiya vəziyyətindən çıxır, işsizlik azalır. Buna paralel olaraq uzuc kredit üçün də şərait yaranır. Bu tədbirlərin nəticəsində məcmu təklifin həcmi artır, qiymətlərin səviyyəsi enir, inflyasiya isə aşağı düşür. Bu siyasətin nəticəsində büdcə kəsiri artır. Lakin bu kəsiri əlavə pul emissiyası ilə aradan qaldırmaq olmaz. Əks halda inflyasiya yenidən sürətlənə bilər. Bu vəziyyətdə dövlət istiqrazlarından istifadə etmək daha məqsədemüvafiqdir. Onların ödənilməsinə isə sonralar, artıq iqtisadiyyat stabilləşdikdən sonra da başlamaq olar.

Əksər halarda işsizliyin yalnız təbii səviyyəsi uzunmüddətli iqtisadi tarazlıqla uzlaşır. Əlbəttə ki, işsizliyin səviyyəsini real əmək haqqının inflyasion azaldılması yolu ilə təbii səviyyədən aşağı salmaq mümkündür. Bu zaman müəssisə və təşkilatlar az maaşla daha çox işçi işlətmək imkanına malik olacaqlar. Belə bir şəraitdə qısamüddətli zaman intervalında işçilərin qiymət gözləmələri inflyasiyanın həqiqi tempilərindən geri qalacaq və inflyasiya real əmək haqqını aşağı salacaqdır. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam edə bilməz, çünki, davamlı inflyasiya daimi olaraq işsizliyin səviyyəsini azaldır. Müxtəlif dövrlərdə artıq işçilər anlamağa başlayırlar ki, qiymətlər gözlənilməyindən daha sürətlə artır və onlar öz əmək haqlarının artırılmasını tələb etməyə başlayacaqlar və artıq real əmək haqqının azaldılmasını hissə-hissə məhdudlaşdıracaqlar. Inflyasiyanın gözlənilən tempi həqiqi tempilə bərabərləşəcək, qiymətlər qalxacaq, nominal əmək haqqı isə real əmək haqqını inflyasiyaya qədərki səviyyədə saxlamaq məqsədilə sürətlə artacaqdır. Buna görə də müəssisə və təşkilatlar yeni iş yerləri açmaqdan imtina edəcəklər və işsizlik yenə də təbii səviyyəyə enəcəkdir. Nəticədə isə uzunmüddətli dövrdə inflyasiya ilə işsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə yox olacaqdır.

Tələb inflyasiyasını çox zaman az əmtəə təklifinə qarşı çoxlu pul kimi müəyyənləşdirirlər, yəni, məcmu tələbin artması ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin davamlı yüksəlməsi baş verir. Qiymətlərin qalxması real pul təklifinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində insanları faiz gətirən aktivləri likvidləşdirməyə məcbur edir. Nəticədə faiz dərəcələri yüksəlir, faiz dərəcələrinin yüksəlməsi investisiya aktivliyini azaldır. Investisiya fəallığının azalması qiymətlərin artımı kəsilənə qədər davam edir. Əgər iqtisadiyyat iqtisadi artımın aşağı, hətta sıfır tempiləri ilə xarakterizə edilərsə, bu zaman ümumi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi baş verməyəcəkdir. Belə ki, qiymətlərin səviyyəsinin qalxması nominal şəxsi gəlirlərin də ən azı bu səviyyədə artırılmasını tələb edəcəkdir.

Inflyasiyanın səbəb olduğu gəlirlərin yenidən bölgüsü bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. İlk növbədə stabil aylıq gəlirə malik olan insanlar ziyana düşmüş olurlar. Belə ki,

N.R.Məlikov

inflyasiya şəraitində daimi nominal gəlirlərin saxlanıldığı şəraitdə real gəlirlər azalır. İndeksasiya edilmiş gəlirlər alan insanlar inflyasiyadan öz gəlirlərinin ölkədə qiymətlərin ümumi artımına uyğunluğu dərəcəsinə müdafiə olunmuş olurlar. İnflyasiya qiymətlərin ümumi artımından daha sürətlə artan əmtəələrin istehsalı və satışı ilə məşğul olanların real gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Adətən, inflyasiyadan daha çox daşınmaz əmlak, zinət əşyaları mülkiyyətçiləri müdafiə olunmuş olurlar. Bir qayda olaraq, bu sərvətlərin qiymətlərinin artımı inflyasiya tempindən geri qalmır, hətta onu qabaqlayır. İnflyasiya vergiyə cəlb etmənin progressiv sistemi üzrə şəxsi gəlirləri də azalda bilər. Təcrübə göstərir ki, qeydə alınmış faiz dərəcəsi üzrə inflyasiyadan kreditorlar itirir, borcalanlar isə qazanırlar. Eyni zamanda ölkənin tədiyə balansının pisləşməsinə və bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Əgər ölkə kifayət qədər yüksək inflyasiya səviyyəsi ilə üzləşmişsə, onun ixracının rəqabətqabiliyyətliliyi də pisləşir, eyni zamanda, idxal edilmiş malların qiymətləri Milli məhsullardan uzuc olur. Nəticədə isə ixrac azalır, idxal isə artır. Daha stabil xarici valyutalara tələb yüksəlir, kapitalın xaricə axını sürətlənir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov E.N., Qasımov V.O. İqtisadi nəzəriyyə / Dərslik. Bakı, 2004, 320 s.
2. Keyns C.M. Məşqullük, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı, 2001, 477 s.
3. Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı, 1998, 204 s.
4. Məmmədov S.M. Maliyyə. 1997, 428 s.
5. Ведита Н.И. Социально-эффективная экономика. М., 1999, 255 с.

FORMS OF INFLATION AND THE WAYS TO SPECIFY IT IN MARKET ECONOMY CONDITIONS

N.R.Melikov

SUMMARY

The character of inflation which is stimulated by national budget deficit and shippers'/producers' monopoly may be both monetary and structural. Therefore, the ways to fight inflation are usually rather complicated.

Problems generated by the inflation and the monetary policy used to fight it are one-sided and risky. So the solution of inflation problem requires system approach. Factors which lead to inflation are usually divided into monetary (i.e. traditional) and non-monetary (i.e. bringing shock supplies) ones. World experience show that the monetary factors are more characteristic for inflation processes in the most of developed countries, while the non-monetary factors are more specific for inflation in developing countries. Taking into account that Azerbaijan belongs to the cohort of developing countries, anti-inflation priorities of national regulation policy should be based on non-monetary factors. However, the latter does not mean at all total exclusion of monetary factors from the treatment of inflation.

N.R.Məlikov

ФОРМЫ ИНФЛЯЦИИ И СПОСОБЫ ЕЁ ОПРЕДЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Н.Р.Меликов

РЕЗЮМЕ

Инфляция может носить как монетарный, так и структурный характер. Инфляцию стимулируют дефицит государственного бюджета, а также монополизм грузоотправителей и производителей. Именно поэтому методы борьбы с инфляционным процессом носят, как правило, комплексный характер.

Проблемы, порожденные инфляцией, а также применение денежной политики в качестве одного из методов борьбы с ней, являются односторонними и рискованными. Таким образом, вопрос решения инфляционной проблемы требует системного подхода. Факторы, приводящие к развитию инфляции, по своему характеру обычно делятся на монетарные, то есть традиционные, и немонетарные, приводящие к шокам предложения. Как показывает мировой опыт, в развитии инфляционных процессов большинства стран с развитой рыночной экономикой высока роль монетарных факторов, в то время как в странах с развивающейся рыночной экономикой развитию инфляции способствуют немонетарные факторы. Учитывая то, что Азербайджан относится к группе развивающихся стран, с антиинфляционной точки зрения ведущую линию политики урегулирования необходимо строить на основе немонетарных факторов. Однако это вовсе не означает отстранение монетарной сферы от предмета урегулирования, предусмотренного в антиинфляционном направлении.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Biznes və Menecment" fakultəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 1 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 338.486.41

МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ «ПЛАВАЮЩИХ» ГРУПП

М.С.Ханкишиева

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Баку, ул.Истиглалийет 6

e-mail: meki@rambler.ru

Açar sözlər: “sürüşkən” qruplar, ali təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin təşkili, mobil qruplar

Keywords: “floating” groups, organization of teaching process in higher education institution, mobile groups

Ключевые слова: «плавающие» группы, организация учебного процесса в высшем учебном заведении, мобильные группы

Вопрос организации процесса обучения с применением «плавающих» групп базируется на их внедрении на одном потоке применительно к некоторой дисциплине (Рис.1). Дальнейшее укрупнение модели согласуется с Рис.1 и Рис.2.

Если на потоке количество групп $h \geq 3$, то нужно действовать в соответствии с нижеследующим алгоритмом (см. Табл.3.1).

Если нет, то для организации обучения с использованием «плавающих» групп возможно объединение некоторого числа потоков при условии, что объем и уровень трудности изучаемого материала для них одинаковый. И тогда нижеследующее описание приемлемо с поправкой на такую совокупность групп.

Алгоритм наглядно представлен в виде нижеследующей схемы альтернативного подхода к работе с «плавающими» группами на Рис.1. Альтернативность заключается в разном выборе последовательности действий при формировании групп в предлагаемой технологии обучения.

И та, и другая траектория действий опирается на формулы, представленные ниже.

Для того, чтобы определить студента в одну из уже сформированных групп, используется нижеследующая последовательность действий, представленная на Рис.2.

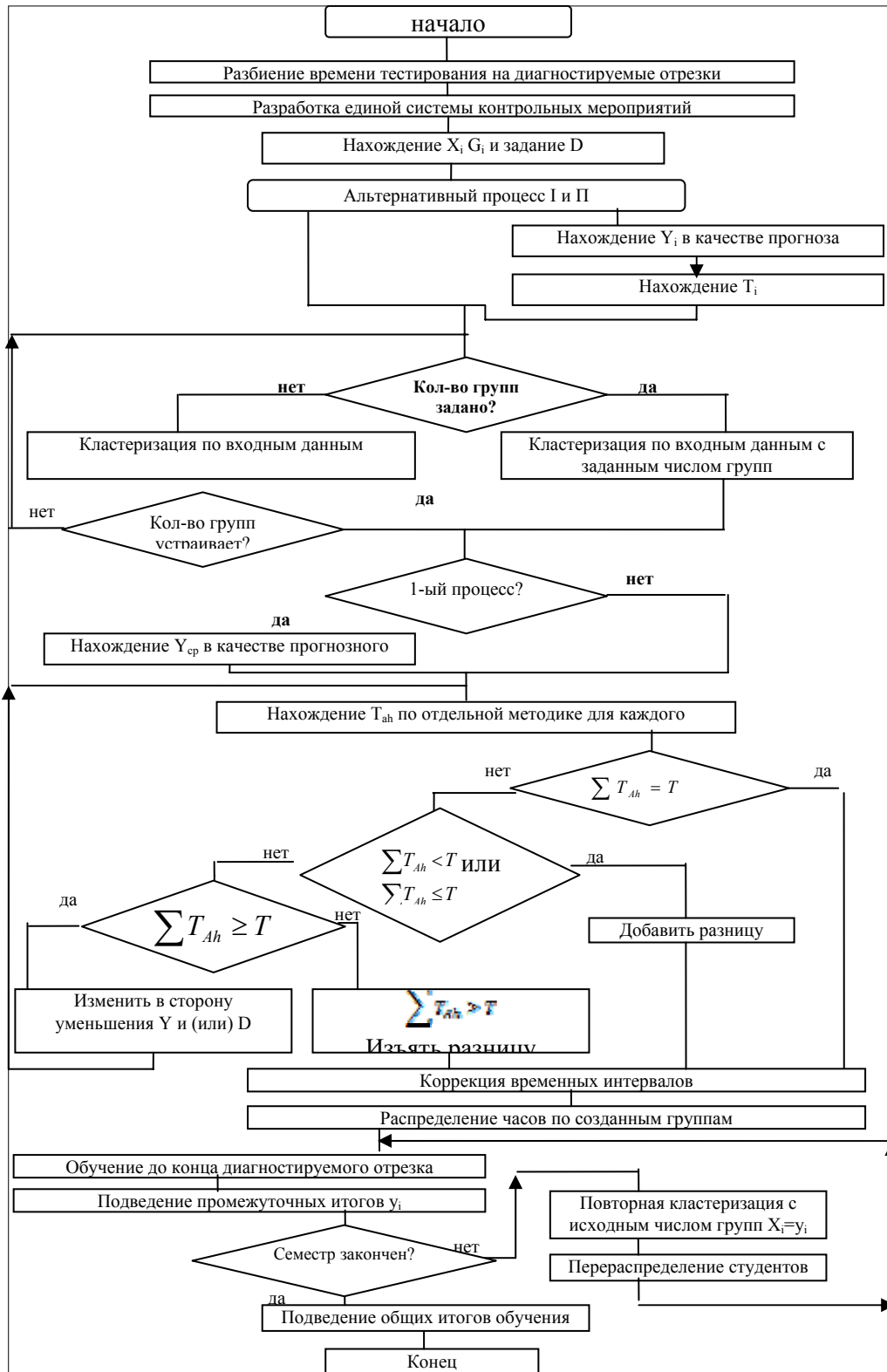

Рисунок 1. Блок-схема алгоритма альтернативного подхода к работе с «плавающими» группами

М.С.Ханкишиева

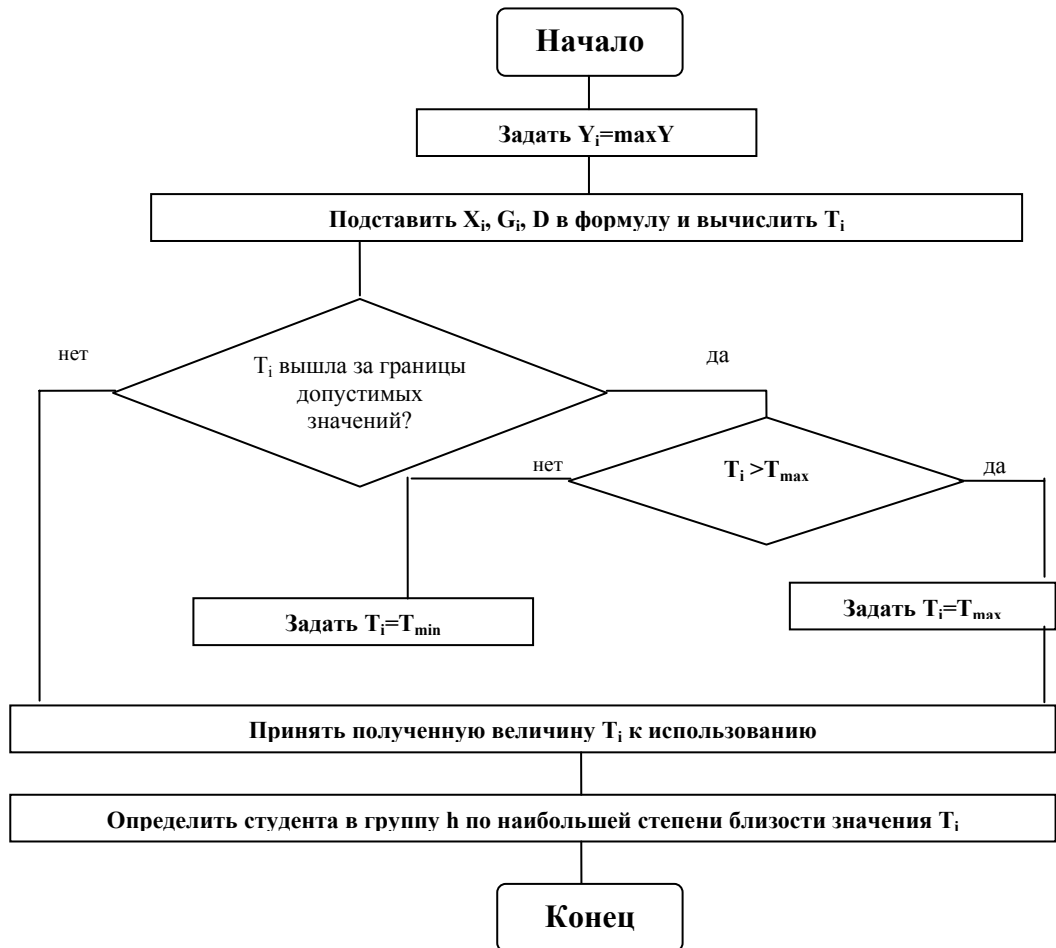

Рисунок 2. Блок-схема алгоритма определения студента в одну из созданных групп по степени наибольшей близости к его индивидуальной траектории обучения.

Рассмотрим алгоритм использования предлагаемой технологии, сведенный в таблицу.

Таблица 1 - Алгоритм построения траектории обучения с использованием «плавающих» групп на одном потоке применительно к одной дисциплине

№ шага	Альтернативный процесс
1	2
1	<p>Разбейте время обучения на отрезки (в первом приближении соответствующие рамкам рейтингового контроля, если таковой имеется в Вашем вузе). Отметим, что границы этих отрезков должны быть едиными для всех групп, и подобраны наиболее оптимальным образом. То есть, : 1) на протяжении данного отрезка изучаемый материал должен быть приблизительно однородным по трудности; 2) выбранный отрезок должен обеспечивать усвоение отобранных для изучения тем основным числом студентов; 3) с одной стороны, чем больше таких отрезков, тем возможна более гибкая организация процесса обучения, а с другой стороны - при большом количестве мелких градаций большая подвижность приводит к дезорганизации управления созданной системой</p>
2	<p>Разработайте систему контрольных мероприятий для проведения внутри каждого временного отрезка. Причем эта система должна содержать задания, единые для студентов всех групп с целью реализации возможности сравнения полученных данных. Проведение такого рода контроля возможно с применением ЭВМ.</p>
3	<p>Проведите для каждого студента диагностику компонент, которые являются аргументами C_i, (способности к обучению). Среди них возможно определение Q_i, (коэффициент, связанный с интеллектуальным развитием, одним из вариантов которого может служить IQ, вычисленный с использованием тестов Ганса Ю.Айзенка); V_{Bi}, K_{Bi} и PM</p>
4	<p>Разбейте время обучения на отрезки (в первом приближении соответствующие рамкам рейтингового контроля, если таковой имеется в Вашем вузе). Отметим, что границы этих отрезков должны быть едиными для всех групп, и подобраны наиболее оптимальным образом. То есть: 1) на протяжении данного отрезка изучаемый материал должен быть приблизительно однородным по трудности; 2) выбранный отрезок должен обеспечивать усвоение отобранных для изучения тем основным числом студентов; 3) с одной стороны, чем больше таких отрезков, тем возможна более гибкая организация процесса обучения, а с другой - при большом количестве мелких градаций большая подвижность приводит к дезорганизации управления созданной системой.</p>
5	<p>Разработайте систему контрольных мероприятий для проведения внутри каждого временного отрезка. Причем эта система должна содержать задания, единые для студентов всех групп с целью реализации возможности сравнения полученных данных. Проведение такого рода контроля возможно с применением компьютера.</p>

6	<p>Проведите для каждого студента диагностику компонент, которые являются аргументами S_i, (способности к обучению). Среди них возможно определение Q_i, (коэффициент, связанный с интеллектуальным развитием, одним из вариантов которого может служить IQ, вычисленный с использованием тестов Ганса Ю.Айзенка); V_{Bi}, K_{Bi} и PM (объем, концентрация внимания и объем оперативной памяти, найденные по существующим в психологии методикам) и т.д. Измерение компонент желательно организовать с использованием компьютера.</p>
7	<p>Задайте уровень трудности материала, который рассчитан на изучение (D).</p>
8	<p>На первом занятии по предмету проведите во всех группах данного потока контрольную работу (так называемый входной контроль) по выявлению начального потенциала знаний (X_i) в данной области (такая работа может быть проведена как на компьютерах, так и на бумажных носителях).</p>
9	<p>На основе полученных данных, взяв за T - количество часов, отводимое учебным планом в расчете на каждого отдельно взятого студента, спрогнозируйте конечный результат обучения по одной из формул для Y в расчете на каждого студента (Y_i).</p>
10	<p>Аналогично рассчитайте необходимое для каждого время обучения $T (T_i)$</p>
11	<p>Введите полученные данные ((X_i) или $(X_i$ и $G_i)$ или (для II-го варианта) $(X_i, G_i$ и $T_i)$, причем в каждом процессе последний вариант предпочтительней, в компьютер и обработайте их при помощи любого программного продукта типа Statistica-5, реализующего возможность проведения операции кластеризации. Причем, если количество групп строго регламентировано, то задайте это число (h) при кластеризации.</p>
12	<p>Если нет, то компьютер сам выберет оптимальное количество наиболее ярко представленных совокупностей на основе большей плотности объектов внутри кластера, чем вне его. Тогда, если это число приемлемо, то в дальнейшем ориентируйтесь на него, если нет, то проведите повторную кластеризацию, но уже с заданием числа групп. Причем, чем больше групп, тем ближе траектория общего обучения будет проходить к индивидуальной траектории каждого отдельно взятого обучаемого.</p> <p>Внутри каждой группы посчитайте T_{Ah}</p> $T_{Ah} = \left(\sum_{i=1}^{m_h} T_i \right) / m_h$ <p>где m_h - число студентов в каждой группе h.</p>

13	<p>На основе исходных данных (X, C, D), спрогнозируйте результат итога обучения в каждой вновь созданной группе в виде $Y_{ср}$, за T приняв количество часов, отводимое учебным планом на изучение материала в рамках одного семестра:</p> $T = T_{л} + T_{np}.$
14	<p>На основе той же формулы просчитайте необходимые затраты времени для каждой отдельно взятой группы (T_{Ah}), задав верхнее значение границы изменения Y.</p>
15	<p>Проанализируйте полученный результат, сравнив значение $\sum T_{Ah}$ с</p> $T = T_{л} + \sum_h T_{np}$ <p>(т.е. время обучения на потоке по учебному плану).</p> <p>Если значения совпали, то переходите к следующему шагу. Если нет, то:</p> <p>1) если $\sum T_{Ah} < T$ (или $\sum T_{Ah} \ll T$), то распределите разницу между всеми h группами путем добавления одного и того же количества часов каждой, т.е. если $\sum T_{Ah} = T - t1 \Rightarrow$ каждой группе добавить $(t1 / h)$ часов;</p> <p>2) а если $\sum T_{Ah} > T$, то равномерно уберите у каждой группы количество часов, составляющих суммарную разницу, т.е. если $\sum T_{Ah} = T + t2 \Rightarrow$ у каждой группы изъять $(t2/h)$ часов; 2) б. если $\sum T_{Ah} \gg T$, то уменьшите значение Y и повторите весь путь, начиная с 8-го шага (или, при согласовании, уменьшите коэффициент D). Кроме того, если время, отводимое на лекции, не будет подвергаться трансформации, то T_{Ah} вычисляется из расчета часов, отводимых на практические занятия и сравнивается с $\sum_h T_{np}$.</p>

16	<p>Полученные временные интервалы откорректируйте с учетом минимально допустимой нижней границы изменения временного диапазона, соответствующей количеству часов, отведенных на обзорные занятия по соответствующему предмету для аналогичной специальности на заочном отделении. Если получившееся значение часов для «высоких» групп оказалось меньше минимально допустимой нормы, то добавьте выявленную разницу, а остальные часы снова перераспределите между оставшимися группами. Верхняя граница временного диапазона не должна превышать максимально допустимую норму загрузки учащихся на рассчитываемый временной период (например, семестр). Если получившееся значение часов для «низких» групп превысило данную допустимую норму, то изымите выявленную разницу, а остальные часы снова перераспределите между оставшимися группами.</p>
17	<p>Распределите получившиеся часы для каждой группы на весь временной диапазон обучения.</p>
18	<p>Приступайте к обучению во вновь сформированных группах. На границе перехода от одного временного отрезка к другому снова проводится кластеризация с учетом определенного на 8-ом шаге числа групп, причем в зависимости от ряда факторов данный процесс можно организовать, взяв за входив с переменные или только $X_i = y_i$ (Или $X_i = y_i$ и G_i (заново измеренная). Для нахождения y_i, можно воспользоваться одной из следующих формул: А) $y_i = (Y_{1i} + Y_{2i} + \dots + Y_{\xi i}) / \xi$ где $Y_{1i}, Y_{2i}, \dots, Y_{\xi i}$ - результаты контрольных мероприятий; В) $y_i = (\gamma_1 Y_{1i} + \gamma_2 Y_{2i} + \dots + \gamma_{\xi} Y_{\xi i}) / \xi$ где $Y_{1i}, Y_{2i}, \dots, Y_{\xi i}$ - результаты контрольных мероприятий; $\gamma_1, \gamma_2, \dots, \gamma_{\xi}$ - весовые коэффициенты значения контрольных мероприятий, задаваемые извне одинаковые для всех групп.</p>
19	<p>По итогам кластеризации перераспределите студентов по всем h группам. Таким образом, получится уже новый состав групп - h'. Повторяйте процесс, определяемый шагами 15-17, до конца намеченной траектории обучения (т.е. до конца семестра). Подведите общий итог обучения (экзамен).</p>

Если данную стратегию обучения распространить на несколько предметов, то верхняя граница временного диапазона для каждой отдельной дисциплины расширяется за счет перераспределения часов уже между предметами. И тогда только для студентов пятого типа остро необходим учет требований к максимально возможному количеству времени загрузки аудиторными часами.

Как любая модернизация, организация обучения в вузе с использованием технологии «плавающих» групп имеет свои достоинства и недостатки.

Внедрение в учебный процесс в вузе идеи «плавающих» групп дает возможность, оставаясь в рамках учебной программы, реализовать идею индивидуального подхода в обучении, за счет предложенной методики разделения студентов на мобильные группы (меняющиеся в связи с изменениями исходных предпосылок) с учетом соблюдения индивидуальных темпов усвоения и в зависимости от уровня их базовых знаний, диагностики начального уровня интеллектуального развития и практической подготовки, а также выяснения возможных путей усвоения за счет прогноза, сделанного на основе предложенных в п.3.2 моделей. Суть рационализации состоит в обеспечении гибкости построения индивидуализированного содержания обучения за счет детализации учебного материала в «низких» группах без увеличения суммарного коэффициента сложности, предложенного в качестве базового критерия усвоения, а в «высоких» группах - с его увеличением.

Обучение, по траектории максимально близкой к возможностям обучаемого, повышает самооценку личности, снимает закомплексованность и, как следствие, вызывает рост оценки личности в глазах других, что также способствует увеличению мотивации учения. Увеличение числа часов на нижнем конце вектора распределения групп способствует более подробному рассмотрению материала за счет его детализации без увеличения сложности, что в свою очередь решает проблему так называемых «репетиторских» занятий, которые могут себе позволить только состоятельные студенты и их родители. То есть такая организация процесса обучения дает шанс всем студентам в равной степени получить образование, конечно, если у них есть для этого желание. С другой стороны, данная технология не сдерживает рост в знаниях студентов жесткими рамками, а дает им возможность, продвигаясь вперед, пополнять их запас. Это происходит за счет высвобождения аудиторных часов и их передачи на самостоятельное обучение в библиотеке, классах и т.п. Студенты, обладающие большими способностями во многих областях познавательной деятельности, то есть составляющие верхний конец вектора распределения групп, получают большие возможности для самостоятельно разрабатываемых проектов в которых, пользуясь лишь консультациями представителей выдающегося кадрового профессорско - преподавательского состава, получают хорошую возможность еще больше углубить и расширить свои знания.

Ориентация в обучении на среднего студента приводит к тому, что в разнородных по знаниям группам «сильные» скучают, а «слабые» не понимают, о чем идет речь. В связи с этим с одной стороны преподавателю тяжело держать в напряженном учебном процессе такую массу учащихся, а с другой стороны, у студентов падает интерес к предмету, что в дальнейшем сказывается на его совокупных успехах. Практически каждый из изучаемых предметов на старших курсах опирается на некоторые выборки не пустых пересекающихся множеств ранее изученных дисциплин. А значит, на основании существования межпредметных связей, можно сделать вывод, что незнание в одной области ведет к слабому и медленному пониманию в другой. Организация обучения с использованием «плавающих» групп за счет большой своей мобильности, как внутри одной дисциплины, так и применительно к циклу дисциплин одного учебного курса, создает высокую мотивацию обучения, что дает значительные преимущества перед

традиционными формами обучения.

Организуется единая во всех группах система проверки знаний за счет выработки общего критерия применительно к уровню усвоения материала (причем он задается с учетом ступени абстракции, на которой находится соответствующая учебному предмету отрасли науки, и ориентацией на «хороших» и «отличных» специалистов) и использования тестовой оболочки, которую можно рассматривать в качестве одного из компонентов автоматизированной обучающей системы.

Предлагаемая технология организации процесса обучения, как и любая другая, таит в себе неизбежные недостатки, но они при желании и настойчивости преодолимы.

Так, возникает требование в однозначности научных понятий и их трактовки внутри данной дисциплины для всех групп обучающихся. Это обусловлено необходимостью использования принципа преемственности в знаниях, а также с целью адаптации при переходе студентов из одной группы в другую по мере их движения по траектории обучения как в сторону (т.е. на одном курсе), так и вверх (т.е. при переходе с курса на курс). Отметим, что данная проблема имеет место и при традиционных формах обучения. А значит, она не является следствием предложенного варианта организации.

Желательно создание единой автоматизированной системы, содержащей следующие программные модули:

а) программа по оптимизации процесса обучения в направлении разбиения групп определенных специальностей как внутри каждой дисциплины в отдельности, так и в общей их совокупности с учетом соблюдения установленных временных рамок и с целью максимизации итоговых знаний;

б) программа, позволяющая проводить как промежуточный и итоговый контроль знаний (на основе единых критериев), так и самоконтроль с целью выявления пробелов и дальнейшего их устранения (в качестве таковой можно рассматривать созданную нами программу «Цель»);

в) программа, координирующая познавательные процессы учащихся при помощи компьютерных учебников и справочно-указательной информации о поиске данных с целью устранения выявленных на предыдущем этапе пробелов.

Возникает сложность в составлении учебного расписания занятий в результате мобильности групп, непостоянного и неравномерного их состава, а также учета максимально возможного количества аудиторных часов для «низких» групп.

Однако, успех при внедрении в процесс обучения технологии, разработанной на основе «плавающих» групп, обеспечивается повышением качества подготовки специалистов, достигаемым за счет максимальной активности обучаемых, что, несомненно, перевешивает все издержки.

В заключение отметим, что полезность моделей и методик определяется не их сложностью, а тем, насколько они соответствуют описываемому процессу.

Литература

1. Аббасов А.М., Азадова М.Н., Гулиев Р.А., Кяримов Я.К. МС АЖЖЕСС. Учебное пособие. Баку, 2005, 304 с.
2. Аткинсон Р., Бауэр Г., Кротерс Э. Введение в математическую теорию обучения. - М.: Мир, 1999, 488 с.
3. Ительсон Л.Б. Математические и кибернетические методы в педагогике. - М.: Просвещение, 1994, 248 с.
4. Базаров Э.К. Экономико-математическое моделирование учебного процесса в высшей школе. Канд. дисс., Ташкент, 2005
5. Гласе Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. - М.: Прогресс, 1996, 496 с.
6. Архангельский С.И., Михеев В.И., Машников С.А. О моделировании и методике обработки данных педагогического эксперимента. - М., 1994.
7. Исаева Н.А., Парфёнова Л.К. Автоматизированная обучающая система «Престо» / Компьютеризация образования: Межвузовский сборник, 2001, с.109-118
8. Киселева Е.А. Макроэкономика: курс лекций. – М.: Изд-во «Эксмо», 2005, 352 с.

«ŞÜRÜŞKƏN» QRUPLAR TEXNOLOGİYASININ TƏDRİS PROSESİNDƏ REALLAŞDIRILMASI METODİKASI

M.S.Xankişiyeva

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı ali təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoymaqdadır. Azərbaycan təhsilinin müasir səviyyəsi tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqinin nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması ilə yeni mərhələyə keçidlə xarakterizə olunur.

Bu gün artıq aydındır ki, tədris prosesinin təşkilinin bəzi formaları köhnəlmişdir və yeniləşmələrin ziddinə gedir.

Tədrisin səmərəliliyin artırılmasında «sürüşkən» qruplar texnologiyasının iqtisadi-riyazi alətlərinin işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə ölkənin ali məktəblərinin kredit sisteminə keçməsi ilə əlaqədar kredit borcu qalan tələbələrin kreditlərini ləğv etməsi üçün belə iqtisadi-riyazi modellərin hazırlanması zərurəti artır.

THE USE OF “FLOATING” GROUPS TECHNOLOGY IN THE TEACHING PROCESS

M.S.Hankishiyeva

SUMMARY

Market economy brings new challenges for higher education. Today, education system in the Republic of Azerbaijan is characterized by the elaboration of theoretical basis for transition the use of modern information technology.

Obviously, some forms of teaching process in country's education system are outdated, and in many cases they are contrary to renovations. In view of this, the introduction of economico-mathematical tools for using "floating" groups technology in order to improve the teaching process is becoming more and more urgent. This technology will be especially useful as the credit system has been recently introduced in all the higher education institutions in the country.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiyeyinin "İnformatika" və "İnformatika iqtisadiyyatı" kafedralarının 20 may 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 07)

Məqalə redaksiyaya 3 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 336.71

ЭВОЛЮЦИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Ф.Р.Алекперова

Международный Банк Азербайджана
Баку AZ1005, ул. Низами 67
e-mail: fatma.alakbarova@gmail.com

Açar sözlər: bank sistemi, kommersiya bankları, xarici kapitallı banklar, pul kütləsi, kredit vəsaitləri, maliyyə vasitəçiliyi, filial şəbəkəsi, universal bank.

Keywords: banking system, commercial banks, banks with foreign capital, the money supply, loans, financial intermediation, branch network, universal bank

Ключевые слова: банковская система, коммерческие банки, банки с иностранным капиталом, денежная масса, кредитные ресурсы, финансовое посредничество, филиальная сеть, универсальный банк

В XXI веке, в условиях нарастания вызовов глобализации, Азербайджан вступил в этап активного реформирования всех сфер общественной жизни. Неотъемлемый фактор его устойчивого экономического роста – наличие развитой банковской системы. Это неоднократно подчеркивал Президент страны И.Алиев, провозгласивший эффективное функционирование данного сектора экономики в качестве одной из главных целей рыночных реформ. Сложившиеся здесь в настоящее время социально-экономическая и законодательная база, инвестиционно-предпринимательская среда создают благоприятные условия для подъема банковской сферы, ускорения ее интеграции в мировое финансовое пространство в соответствии с современными требованиями глобализации.

В настоящее время национальная банковская система является наиболее быстрорастущей сферой экономики республики, ее важной и неотъемлемой структурой. По темпам развития она намного опережает рост как ВВП, так и наиболее успешных отраслей нефтяной сферы страны.¹

За время своего существования банковская система Азербайджанской Республики (АР) претерпела ряд трансформаций, которые так или иначе были связаны с происходившими в стране экономическими и политическими процессами. За этот период пройден значительный путь от понимания категории «банк» до формирования целостной системы, имеющей сложившуюся структуру, задачи и заметно возросшее значение в развитии отечественной экономики.

До получения АР независимости преобразования в банковской системе республики осуществлялись как в составной части аналогичной системы бывшего Советского Союза. Этот этап – **1987-1991 гг.** – можно назвать **подготовительным**,

Ф.Р.Алекперова

¹ Справедливости ради следует отметить, что подобная тенденция характерна для большинства стран СНГ. Это объясняется, в частности, сравнительно небольшими размерами их банковских систем и растущим спросом на кредитные ресурсы со стороны как юридических, так и физических лиц.

и начался он за несколько лет до основных процессов становления банковской системы АР. К 1987 г. здесь функционировали отделения трех банков – Госбанка, Стройбанка и Внешторгбанка СССР, а также система государственных трудовых сберегательных касс. Территориальное отделение Госбанка СССР осуществляло все банковские операции предприятий, расположенных в тот период на территории Азербайджана, в частности, их краткосрочное кредитование. Посредством действовавших в республике отделений Стройбанк СССР производил долгосрочное кредитования хозяйствующих субъектов, Внешторгбанк – обслуживание их внешнеторговых операций, а система гострудсберкасс – расчетно-кассовое обслуживание населения. Подобная организация банковской системы была обусловлена существовавшей централизованной системой планирования и управления.

Следует признать, что роль банков в экономической жизни бывшего СССР и его республик, в том числе АР, в эти годы была весьма пассивной и сводилась главным образом к исполнению заданий плановых и финансовых органов по кредитованию и расчетному обслуживанию на местах. Естественно, на данном этапе развития банковская система АР, представлявшая собой филиальную сеть центральных государственных банков, производила крайне ограниченный круг банковских операций, обладала слабым техническим и кадровым потенциалом и действовала в рамках жестких инструкций и нормативов.

Начиная с 1987 г. в республике, в связи с реорганизацией банковской системы СССР, формируется ее новая организационная структура, включающая Госбанк Азербайджанской ССР (с функциями и задачами реализации общей денежно-кредитной и валютной политики СССР в Азербайджане) и государственные специализированные банки – Промстройбанк, Агропромбанк, Внешэкономбанк, Жилсоцбанк (*впоследствии Сбербанк*) Азербайджанской ССР. Именно они стали основой формирования двухуровневой системы в АР, поскольку на их базе создавались первые частные коммерческие банки.

Тем самым, банковская система АР стала функционировать как экономически самостоятельная структура, действующая на принципах самокупаемости и самофинансирования (хотя Госбанк СССР продолжал выступать единым эмиссионным центром, осуществлявшим планирование и регулирование денежного обращения на всей территории Союза). Однако в условиях несовершенства отношений собственности эти изменения не дали ожидаемых результатов. Напротив, ухудшилась товарно-денежная сбалансированность экономики, появился рост неконтролируемых кредитов и необеспеченной денежной массы, что, в конечном счете, заложило основу для возникновения мощных инфляционных процессов. В этот период денежные расчеты обслуживали советские рубли.

Начавшееся внедрение рыночных механизмов регулирования экономики предопределило новый этап реформирования банковской системы. Одной из его основных особенностей стало создание коммерческих банков. В частности в Азербайджане в числе первых был Аздемирийолбанк (1988 г.). В мае 1991 г. в принятом Конституционном акте «Об основах экономической самостоятельности» были сформулированы принципы формирования в АР национальной банковской системы и введения в обращение национальной валюты, определены статус Нацио-

Ф.Р.Алекперова

нального Банка страны, его функции и задачи.

Провозглашение государственного суверенитета АР (18 октября 1991 г.) обусловило необходимость формирования институциональной и правовой базы его банковской системы. С этого момента начинается этап ее **формирования и становления (1992-1995 гг.)**, характеризовавшийся больше количественным, нежели качественным ростом банковской системы в условиях высокой инфляции.

Национальный банк Азербайджана (НБА) – ныне Центральный банк Азербайджана (ЦБА) – был создан 12 февраля 1992 г. на базе азербайджанских контор Государственного банка, Промстройбанка и Агропромбанка СССР. В 1992 г. были приняты законы АР «О Национальном банке» и «О банках и банковской деятельности», со вступлением в силу которых Промстройбанк и Агропромбанк были выведены из подчинения НБА. В качестве основной задачи формирования банковской системы страны провозглашалось расширение сети коммерческих банков, создание инфраструктуры банковской системы, обеспечение нормального функционирования ее платежной и расчетной систем. В этих целях были установлены либеральные условия по вхождению на рынок банковских услуг, в частности, невысокие требования по капиталу и мягкие механизмы контроля и инструменты регулирования банковской системы.

Формирующаяся в АР банковская система, еще не имеющая четкого представления о том, как нужно самим справляться с ее управлением, характеризовалась слабым правовым контролем со стороны НБА, достаточно мягкими требованиями к процедуре создания банка, что создало предпосылки к формированию многочисленных банков-однодневок. Второй этап также характерен тем, что в августе 1992 года АР вышла из рублевой зоны и ввела национальную валюту манат.

Данный этап характеризовался спонтанным развитием банков и созданием ускоренными темпами их избыточного количества: в 1992-1994 гг. в стране функционировали 233 банка и их 370 филиалов. Стимулами такого роста послужили острый недостаток банковских услуг в условиях роста компаний при возможности получения банками значительных доходов и высокой инфляционной составляющей. Однако в экономической обстановке того периода указанный процесс не сопровождался позитивными качественными изменениями: эти банки, уставной капитал которых составлял в среднем 10-12 тыс. долл., фактически не играли для экономики никакой роли, и основная их часть занималась финансовыми спекуляциями.

В 1994 году, с приходом к руководству республикой Гейдара Алиева, произошел определенный перелом, и банковская система стала все больше приобретать имманентную ей специфику. Этому, в первую очередь, способствовало объявление маната единственным средством оплаты на территории АР (с 1 января 1994 г.), а также больший акцент на реструктуризацию и оздоровление государственных банков, обеспечение институционального формирования частного банковского сектора. Для подавления гиперинфляции НБА привел продажу централизованных кредитных ресурсов в соответствии с рыночным спросом, начал проводить политику реальных процентных ставок, принял действенные меры по легализации валютного рынка и валютному регулированию (с привлечением средств МВФ и Всемирного банка). Формирование валютного рынка, создание и ра-

Ф.Р.Алекперова

бота Бакинской межбанковской валютной биржи (БМВБ), а также проведение валютных торгов по рыночным правилам положило начало созданию инфраструктуры полноценного валютного рынка. Все это сопровождалось принятием ряда важных экономических законов (например, «О защите иностранных инвестиций», «Об акционерных обществах», «О залоге», «О ценных бумагах», «О земельной реформе» и др.).

Период 1996-1999 гг. характеризуется началом **структурных реформ и стабилизации в банковской системе АР**. Именно на данном этапе она получила свое реальное развитие в нынешнем формате. В этот период НБА постепенно формировались правовые основы создания цивилизованной и финансово-устойчивой банковской системы: были ужесточены требования по открытию банка, введены пруденциальные нормативы и т.д. С 1996 года НБА утвердил программы санации трех государственных банков – Проминвестбанка, Агропромбанка и Сбербанка. Это предполагало резкое ограничение активных операций, введение жесткого режима экономии, последовательное сокращение неэффективных отделений и филиалов. Однако специфика развития самих банков и протекающие в стране социально-экономические процессы не позволили всецело реализовать идею оздоровления названных банков.

Упорядочение ситуации в системе частных коммерческих банков осуществлялась двумя методами: административными (в первую очередь, регулированием минимально необходимого уровня уставного капитала банков) и нормативными (контроль и регулирование всех финансовых и технологических параметров банковской деятельности). Так, рост требований к минимальному размеру уставного капитала действующих и вновь создаваемых банковских учреждений способствовал консолидации банковского сектора, в результате чего к 2000 г. количество банков сократилось до 70 (со 136 в 1996 г.). Вместе с тем данный процесс сопровождался постепенным выходом на отечественный рынок банковских услуг частных банков с иностранным капиталом.

К 1996 году был определен новый порядок проведения валютных торгов БМВБ. Основным их участником, наряду с банками – продавцами и покупателями иностранной валюты, становится НБА, главной задачей которого определена стабилизация курса маната. В этих целях НБА проводил валютную интервенцию, осуществлял в зависимости от уровня золотовалютных резервов страны скупку иностранной валюты и, тем самым, обеспечивал контроль за ситуацией на отечественном валютном рынке. Кроме того, со второй половины 1997 года банкам было предоставлено право взаимной внебиржевой купли-продажи валюты. Валютные резервы АР начали формироваться за счет нефтяных бонусов и долгосрочных кредитов международных финансовых институтов.

Очередной этап банковской реформы – **2000-2004** гг. – был направлен на **реструктуризацию и кардинальное реформирование банковской системы АР**. Данный этап рассматривается, как период стремительного развития банковской системы АР и ее интеграции в мировой финансовый рынок. Происходило интенсивное оздоровление частных банков, банковский сектор все больше вовлекался в глобализацию, что создало условия для повышения его устойчивости. Последовательное повышение требований НБА по минимальному размеру капитала привело к ежегодному сокращению числа банков на рынке – до 44 в 2004 г.

Ф.Р.Алекперова

Начавшийся приток в страну нефтяных доходов определил необходимость существенного повышения уровня банковской системы страны. С учетом этого, была подготовлена Стратегия развития национальной банковской системы в 2002-2005 гг., главные цели которой заключались в обеспечении эффективной трансформации нефтяных доходов в ненефтяной сектор, повышении возможностей доступа населения и регионов к банковским услугам, создании действительно конкурентной среды на банковском рынке. Для достижения указанных целей новая доктрина НБА на ближайший период включала: усовершенствование банковского законодательства и приведение его в соответствие с международными стандартами, в частности, окончательный переход на международные стандарты финансовой отчетности; повышение уровня прозрачности банковской системы; улучшение качества корпоративного управления банками; организация эффективного банковского контроля. Существенные поправки, касающиеся конкретизации миссии НБА по макроэкономическому регулированию, были внесены в закон «О Национальном Банке».

В ответ на все возрастающий интерес к отечественному банковскому сектору со стороны зарубежных инвесторов, 1 января 2004 г. решением НБА были сняты ограничения на участие в нем иностранного капитала. Одновременно наша страна в лице Международного Банка Азербайджана (МБА) стала планомерно расширять свое присутствие на мировых финансовых рынках, открыв в 2002 г. дочерний банк в финансовом центре СНГ и ЕврАзЭС – Москве (январь) и представительство в финансовом центре Европейского Союза – Лондоне (декабрь).

Современный этап развития банковской системы АР, охватывающий период с **2005 г. по настоящее время**, характеризуется, наряду с заметными количественными достижениями, значительными качественными сдвигами. Проводимые в последние годы реформы стали давать ощутимые положительные результаты и банковской сфере. Среди основных событий на финансовом рынке АР следует выделить развитие ипотечного кредитования, рекордный уровень золотовалютных резервов страны, начавшийся поток нефтедолларов и активизация интеграционных проектов лидеров банковского сообщества республики с международными финансовыми институтами на фоне повышения требований ЦБА к минимальному размеру совокупного капитала. Азербайджанские банки стали гибче строить свою клиентскую политику, предлагая достаточно большое разнообразие банковских услуг. Более активно, чем на прошлом этапе, происходил их выход на международную арену. Так, МБА открыл несколько зарубежных представительств, в том числе во Франкфурте-на-Майне (январь 2005 г.), Люксембурге (декабрь 2007 г.), Нью-Йорке (январь 2009 г.) и Дубае (ноябрь 2009 г.), а также дочерний банк в Грузии (ноябрь 2006 г.).

Внутри данного этапа выделяется период, связанный с проявлениями мирового финансового кризиса (с сентября 2007 г. до конца 2009 г.). Хотя Азербайджан является наименее пострадавшей от кризиса страной, но именно в этот сложный период происходило, на наш взгляд, переосмысление сложившихся стереотипов по вопросам, связанным с местом и ролью современной банковской системы, продолжался трудный процесс преобразования банковской сферы, осложненный финансовым кризисом, поиск модели банковской системы нового типа, адекватной состоянию экономики.

Ф.Р.Алекперова

Период с 2000 года, как период бурного роста банков и развития их деятельности, наиболее интересен для исследователей с точки зрения освоения банками АР развивающегося рынка финансовых и банковских услуг. Трансформация банковского дела из нерыночной модели в рыночную происходила в достаточно благоприятной бизнес-среде, проявлялась в активизации традиционных услуг банков и зарождении продуктов инновационного характера.

В настоящее время в АР утвердилась **двухуровневая банковская система** рыночного типа, которая представлена, прежде всего, центральным банком страны и совокупностью кредитных организаций. Они практически бесперебойно обеспечивают расчеты между всеми звеньями экономики, перераспределяют временно свободные денежные средства, выполняют другие банковские функции, постоянно и тесно взаимодействуя на рынке между собой и с внешней средой. Указанные компоненты образуют единую систему, предназначенную для обслуживания денежно-кредитного обращения и объединенную общими функциями и целями. Это подтверждается также наличием общей нормативно-правовой базы – банковского законодательства, определяющего правовой статус и порядок взаимодействия основных звеньев банковской системы и регламентирующего наиболее устойчивые типы связей между ними.

ЦБА имеет необходимую независимость для выполнения функций центрального банка. Его главная задача – обеспечение стабильности цен в рамках своих полномочий. В числе других задач следует выделить также обеспечение стабильности и развития банковской и платежной систем. Наряду с этим, ЦБА осуществляет лицензирование, регулирование и контроль за деятельностью коммерческих банков, а также имеет самостоятельность в определении и проведении денежной и валютной политики государства.

ЦБА, как и любой центральный банк государства, обладающий всеми необходимыми этому статусу правами и полномочиями, несет основное бремя проблем по реформированию банковского сектора. В качестве глобальной цели проводимых реформ ЦБА декларирует создание банковской системы соответствующей международным стандартам. Учитывая масштабность проблем, стоящих на этом пути, достигнутые уже сейчас результаты позволяют говорить о большом прогрессе в денежно-кредитной сфере, как основном вкладе ЦБА.

В целом можно констатировать, что ЦБА добился значительных успехов в формировании и регулировании банковской системы (как с помощью инструментов рыночной экономики, так и административными методами). Вместе с тем, нынешний этап развития банковского сектора ставит перед ЦБА новые задачи, среди которых выделяются следующие (Табл. 1):

Таблица 1

ПЕРВОСТЕПЕННЫЕ ЗАДАЧИ ЦБА ПО РАЗВИТИЮ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА
Повышение уровня капитализации и других качественных показателей банковского сектора
Приведение законодательной базы, регулирующей банковскую деятельность, в соответствие с международными стандартами
Осуществление комплекса мер, направленных на противодействие легализации полученных преступным путем доходов

Ф.Р.Алекперова

Демонополизация банковского сектора – создание условий «здоровой» конкуренции на рынке и равные условия для всех банков
Совершенствование институциональной базы банковского сектора
Повышение качественного уровня корпоративного управления
Требования к прозрачности банков – высокий уровень информационной открытости для клиентов, содержащий достаточную информацию для принятия инвестиционных решений
Гармоничное развитие всех сегментов финансового рынка
Создание условий для более широкого привлечения хозяйствующих субъектов к банковскому обращению денежных средств

Среди кредитных организаций АР ведущая роль принадлежит **коммерческим банкам**, число которых на конец 2010 г. составило 45, из них 1 – государственный и 44 – частных, в числе последних 22 – с участием иностранного капитала (Табл. 2).

Расширилась филиальная сеть банков: число местных филиалов увеличилось за 2002-2007 гг. более чем в 2,5 раза (со 191 до 644), из них 125 (29%) принадлежит государственным банкам; усилилось их содействие развитию регионов, малого и среднего предпринимательства. Основная часть банковских филиалов (289, или около 60% от их общего количества) сосредоточена в Апшеронском экономическом районе. Всего собственные филиалы имел 41 банк.

Таблица 2

Количество банков в Азербайджанской Республике

Показатели	Годы											
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2007	2008	2010
Количество банков, в т. ч.:	180	136	99	79	70	59	53	46	44	46	46	45
государственных	4	4	4	4	4	3	2	2	2	2	1	1
частных, из них:	176	132	95	75	66	56	51	44	42	44	45	44
с иностранным участием	11	13	13	12	13	16	16	15	17	21	23	22

Преобладающей является модель универсального банка, который предоставляет полный спектр банковских услуг, в том числе с использованием электронных каналов связи. Часть отечественных банков – это специализированные учреждения (например, AccessBank) и экзотические кредитные организации.

В переходный период банковская сфера АР подверглась структурной и организационной трансформации, тенденции которой совпадают с общими закономерностями движения транзитивных стран. При сохранении доминантного положения государственного банка (МБА) по основным рыночным сегментам, их монополизм начал постепенно отступать: сегодня рыночная доля частных структур по основным банковским параметрам приближается к 60% рынка, и этот процесс продолжается. Обновлялись правила банковской деятельности, увеличивалась ее эффективность, проводилась рационализация издержек, систематически повыша-

Ф.Р.Алекперова

лись доходы и чистая прибыль банков, внедрялись передовые бизнес-модели, вводились новые банковские продукты и услуги. Повышенное внимание стало уделяться использованию прогрессивных сервисных технологий и применению новейших информационно-управленческих систем. Результатом этих действий стало создание в АР современной банковской системы, способной функционировать в рыночных условиях и соответствующим образом реагировать на потребности клиентов и происходящие в стране изменения.

Положительный тренд, вызванный общим оздоровлением экономики АР и ростом доходов населения за последние годы, способствовал усилению позитивных тенденций в банковской сфере. Данные статистики позволяют сделать вывод, что к настоящему моменту по основным количественным и качественным параметрам здесь достигнут несомненный прогресс (Табл. 3).

Таблица 3

**Основные финансовые характеристики банковского сектора АР
(на начало года; млн AZN)**

Показатели	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Рост за 2006-2011 гг.
Кредиты	1268,9	2128,6	4393,9	6816,9	7963,6	8574,3	6,8 раз
Активы	2252,0	3778,0	6725,7	10273,5	11665,2	13290,8	5,9 раз
Обязательства	1863,7	3174,7	5627,6	8568,8	9660,2	11121,7	6,0 раз
Депозиты	1380,9	2233,1	3437,9	4055,1	4293,4	5165,3	3,7 раз
Капитал	388,3	603,3	1098,1	1704,7	2005,0	2169,1	5,6 раз

Позитивная динамика основных финансовых показателей банковского сектора сопровождается постепенным **качественным развитием** (Табл. 4), хотя последнее все еще отстает от происходящих здесь количественных сдвигов. Обеспечено наращивание капитальной базы кредитных организаций, активизировалось предложение инновационных банковских продуктов и услуг. Увеличились совокупные активы банков, совершенствовалась их структура и качество. Так, по состоянию на начало 2011 года фактический капитал банков повысился по сравнению с аналогичным периодом 2006 г. в 5,6 раза и достиг 2169,1 млн. AZN. В связи с ростом капитализации и обязательств совокупные активы банков увеличились за этот период более чем в 5,1 раза – до 13290,8 млн. AZN. Они составили 32,0% ВВП против 19,0% в 2006 году, кредитные вложения банков – соответственно 21,6% и 11,2%, привлеченные средства – 26,8% и 14,9%.

Таблица 4

Макроэкономические характеристики банковского сектора АР (на начало года; %)

Показатели – Отношение к ВВП	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Активы	19,0	21,0	25,1	25,6	33,7	32,0
Кредиты	10,7	11,8	16,4	17,0	23,0	20,6
Депозиты	11,6	12,4	12,8	10,1	12,4	12,4

Ф.Р.Алекперова

Повысилась суммарная величина депозитов и вкладов, наметился крен в сторону удлинения их сроков. Значительно возросли объемы кредитных операций, улучшилось качество кредитного портфеля (как в отраслевом и валютном разрезе, так и по срокам), наблюдалось снижение процентных ставок по кредитам, повысилась их доступность. В 2010 году общий объем кредитных вложений коммерческих банков в реальный сектор составил 8971,8 млн AZN, что в 6,4 раза больше, чем в 2005 году, а их отношение к совокупным активам банковского сектора достигло 67,5% (против 62,2% на начало 2006 г.). Следует отметить и тенденцию превалирования долгосрочных кредитов: они увеличились в 6,7 раза (при росте выданных клиентам краткосрочных кредитов в 1,9 раза), а их удельный вес в совокупном кредитном портфеле банковского сектора республики достиг 44,5%.

Увеличивающиеся ресурсы направляются на финансирование инвестиционных потребностей экономики и в первую очередь ее нефтяного сектора, что создает необходимые условия для формирования макроэкономического равновесия. Банки выступают также в качестве ключевых игроков на фондовом и валютном рынках, обеспечивая большую часть оборота средств и внедряемых финансовых инструментов.

Динамичное развитие банковской системы республики стало возможным, прежде всего, благодаря ведущим банкам страны, так как достигнутые ими результаты примерно вдвое выше, чем в среднем по системе. По основным финансовым показателям деятельности можно выделить 10 лидеров, которые, в свою очередь, и аккумулируют основную долю банковского рынка (Табл. 5). Удельный вес активов 5-ти крупнейших банков страны (включая МБА) в суммарном показателе банковской системы по состоянию на первое полугодие 2010 года равнялся 61,0%. На их долю пришлось 64,5% всех кредитных вложений в экономику, 83,0% депозитов юридических лиц и 48,4% совокупного капитала. Доля следующих 10 самых крупных по размеру активов банков в суммарном показателе активов составила 22,0%, банков, занимающих 16-30 места – 12,6%, оставшихся 15 банков – 4,4%.

Указанные процессы сопровождались совершенствованием законодательной и институциональной базы данного сектора экономики. За последние года приняты новые законы: о банках, Национальном Банке, ипотеке, страховании банковских вкладов. В середине 2007 г. были внесены изменения в Закон АР «О валютном регулировании» с целью его дальнейшей либерализации и переходу на этой основе от разрешительного режима вывоза валюты к уведомительному. Отечественные банки приступили к внедрению международных стандартов корпоративного управления и форм отчетности. Ускоренными темпами укреплялась инфраструктура банковской системы: созданы Централизованный кредитный реестр, Национальный карточный процессинговый центр, Национальная платежная система, Ипотечный фонд и Фонд страхования банковских вкладов; функционируют валютная и фондовая биржи, Национальный депозитарный центр; последовательно развивается рынок ценных бумаг. При ЦБА создана Служба финансового мониторинга, главная функция которой – борьба с отмыванием денег. К предоставлению финансово-банковских услуг населению допущено госпредприятие ООО «Азпочта».

Таблица 5

**ТОР-10 азербайджанских банков по активам и другим финансовым показателям
(на первое полугодие 2010 г.; млн. AZN)**

Показатели Наименование банка	Активы	Кредитный портфель	Депозитный портфель	Совокупный капитал	Уставны й капитал
1. МБА	5298,2	4063,8 (1)	2816,9 (1)	627,7 (1)	240,0 (1)
2. Капиталбанк	628,1	404,7 (2)	307,4 (2)	73,7 (6)	30,0 (10)
3. Банк Стандарт	572,0	374,1 (4)	234,2 (4)	73,6 (7)	75,0 (3)
4. Халгбанк	480,0	395,9 (3)	284,0 (3)	86,2 (3)	72,8 (4)
5. Техникабанк	452,8	348,9 (5)	187,1 (5)	58,0 (8)	53,7 (5)
6. Unibank	341,9	255,2 (7)	95,5 (12)	75,2 (4)	30,0 (9)
7. Пашабанк	340,7	181,7 (10)	166,1 (7)	132,2 (2)	115,4 (2)
8. AccessBank	338,2	273,6 (6)	–	75,0 (5)	41,8 (6)
9. Банк Республика	305,2	163,3 (11)	150,3 (8)	50,8 (9)	37,5 (7)
10. Демирбанк	295,4	210,0 (8)	110,4 (11)	48,0 (10)	19,0 (18)

Определенные сдвиги отмечались в процессе **приватизации государственных банков**, который в АР происходит консервативно, во избежание негативных последствий, имевших место в других странах СНГ. В марте 2005 года Президент АР подписал указ «О дополнительных мерах по углублению реформ в кредитно-финансовой системе Азербайджана», который изменил принятую почти два года назад схему приватизации МБА и установил схему приватизации «Капитал банка». В соответствии с этим указом Президента Азербайджана, приватизации подлежат принадлежащие государству 50,2% акций МБА и 100% акций Капиталбанка. В 2007-2008 гг. Госкомитетом по управлению государственным имуществом АР в два этапа была осуществлена полная приватизация Капиталбанка: его основным корпоративным акционером стал ООО «Паша Холдинг» (99,75%). Завершение данного процесса, безусловно, ослабил взаимоотношения новых владельцев Капиталбанка с государством и приведет к его полной интеграции в рыночную систему.

Однако, несмотря на улучшение ситуации и достигнутые успехи в банковском секторе АР, его состояние нельзя переоценивать. Здесь существует масса факторов, которые либо уже оказывают негативное влияние, либо в перспективе могут отрицательно повлиять на устойчивость финансово-кредитных организаций. Это в первую очередь высокие кредитные и валютные риски, неудовлетворительный уровень качества менеджмента и защиты прав кредиторов, относительно низкая степень ликвидности и капитализации банков, доверия к ним со стороны населения, дефицит долгосрочных ресурсов, высокие издержки ведения банковского бизнеса, его слабые инвестиционная привлекательность и взаимодействие с производственной сферой, ограниченное число источников наращивания ресурсной базы, медленное включение механизмов корпоративного управления, недостаточная транспарентность кредитных учреждений, их слабое

Ф.Р.Алекперова

участие собственным капиталом в модернизации и технологическом перевооружении предприятий, а также на рынке ценных бумаг. Кроме того, есть основания полагать, что дополнительную угрозу качеству банковских активов создает распространенная практика директивного кредитования.

Одна из общепризнанных проблем банковского сектора – **существующее недоверие населения к банкам**. Доля денежной массы вне банков (M0), хотя и снизилась по сравнению с 2001 г. (83,7% – пиковое значение за 1995-2010 гг.), все еще высока – 65,8% (на 1 января 2011 г.). В абсолютном значении она составляет около 5,5 млрд AZN, причем привлечение даже части этих денег в КБ республики позволило бы резко увеличить объем кредитных ресурсов, сделав их доступными для заемщика. ЦБА принял меры в отношении страхования вкладов, введя соответствующую систему и создав в августе 2007 года специальный фонд. По состоянию на начало 2011 года, в нем аккредитованы 43 банка, или более 95% общего их числа. Данный процесс стал своего рода проверкой благонадежности отечественных КБ. Введение системы страхования вкладов также выровняло «игровое поле» для них, так как государственные банки потеряли некоторую часть своего эксклюзивного конкурентного преимущества в виде государственной гарантии, которая давала им возможность привлечь максимальную долю личных вкладов. В то же время введение страховой системы, как свидетельствует, например, российская практика, порождает типичную проблему морального риска, после чего ведущие потенциальные вкладчики только следят за процентными ставками, предлагаемыми банками-участниками, а не за их послужным списком как устойчивых поставщиков банковских услуг. Это, естественно, требует со стороны ЦБА усиления работы по наблюдению за ведением бизнеса банками-участниками Фонда страхования вкладов.

Другая тревожная проблема – **уровень финансового посредничества** в АР невелик в сравнении с некоторыми другими странами с развивающейся и переходной экономикой, например, государствами СНГ и ЦВЕ. Из-за общей неразвитости рынков капитала в АР банки остаются основными финансовыми посредниками. В 2009 году отношение объема выданных ссуд к ВВП здесь составляет 23,0% (см. Табл. 2.4), тогда как в среднем по СНГ – 46,9% (например, в России – 44,0%, Беларуси – 46,5%, Украине – 78,6%), Центральной Европе – 53,9% (например, в Польше – 46,0%, Чехии – 57,9%, Венгрии – 60,8%), Юго-Восточной Европе – 54,3% (например, в Словении – 97,9%, Хорватии – 78,4%), в целом по Еврозоне – 131,1%. Это означает, что, с одной стороны, банковский сектор АР еще не обеспечивает направления инвестиционного капитала из избылиующих счетов нефтегазового сектора в перспективные области национальной экономики, а с другой – существует значительный потенциал роста данного сектора, который может быть реализован в отсутствие каких-либо неблагоприятных политических или экономических препятствий. Небольшие размеры банковской системы АР указывают на то, что через нее проходят небольшие по объемам денежные потоки, что обусловлено существованием значительной теневой экономикой, культурой наличных расчетов и невысоким уровнем доверия населения к банкам. Банкам пока еще не удастся разорвать порочный круг: нехватка инвестиций – ограниченные возможности кредитования.

Между тем, быстрый рост внутреннего кредитования может также угрожать

Ф.Р.Алекперова

стабильности банковских секторов, учитывая по-прежнему слабую эффективность систем кредитной защиты и оценки кредитоспособности заемщиков. Помимо значительного числа недостаточно капитализированных банков и высокого уровня рыночной концентрации в банковском секторе АР, по-прежнему наблюдается отсутствие прозрачности ведения бизнеса и корпоративного управления во многих банках, несовершенство кредитной информационной системы. Это, в свою очередь, влияет на ставку рефинансирования в сторону ее увеличения, повышает процентные ставки по предоставляемым кредитам и трансакционные издержки на принятие решений по их выдаче. Кстати, подобная ситуация была характерна для банковских систем и других стран постсоветского пространства, в частности для России, Казахстана и Украины. В то же время по многим относительным показателям банковская система АР еще далека от эффективного выполнения функции финансового посредника, способного активно поддержать и стимулировать экономический рост в стране.

Некоторые препятствия для развития банковской системы обнаруживаются в плоскости **несовершенства законодательной и нормативной систем**: как свидетельствуют результаты опроса в банковской сфере, проведенного Азербайджанским проектом корпоративного управления, 61,8% опрошенных банков в числе факторов, мешающих совершенствованию в них корпоративного управления, назвали неэффективность законодательства. Так, отечественные банки работают в условиях правовой неопределенности, затрудняющей реализацию их залоговых прав. Однако в целом при сложившейся ситуации сильные стороны банковской сферы экономики республики в основном компенсируют те угрозы, которые их могут ожидать в будущем, а имеющиеся возможности, вместе с усилением требований банковского законодательства, способны привести к нивелированию слабых мест.

Очевидно, что на данном этапе исторического развития экономика АР нуждается в эффективной и конкурентоспособной банковской системе, особенно в свете присоединения к ВТО. Для достижения этой стратегической цели необходимо не только проведение грамотной политики по формированию условий для развития финансовой системы со стороны государства, но и усилия со стороны самих кредитных организаций, направленные на формирование и повышение собственной конкурентоспособности на рынке.

Литература

1. Банковская система: состояние, проблемы и перспективы // Формула успеха, 2008, № 5.
2. Гаджиев Д.Ф. Денежно-кредитная система и Международный Банк Азербайджана. М., Финансы и статистика, 2008.
3. Гаджиев Д. МБА – Банк Общенационального Развития // «Зеркало», 2003, 9 мая.
4. Ковзанадзе И.К. Тенденции и перспективы развития экономики и банковского сектора трансформационных стран. Москва, Финансы и статистика, 2005.
5. Муршудли Ф. Банковская система Азербайджана: вызовы и перспективы глобализации // «Кавказ&Глобализация» (СА&СС Press, Швеция), 2008, Том 2, №2.
6. Ренкинг банков Азербайджана: I полугодие 2010 г. // АРА Экономист, 2010, №8.
Ф.Р.Алекперова

7. Vernikov A.V. Russia's Banking Sector Transition: Where to? // BOFIT Discussion Paper, 2007, No.5.
8. Peresetsky A.A., Karminsky A.M., Golovan S.V. Russian Banks' Private Deposit Interest Rates and Market Discipline // BOFIT Discussion Paper, 2007, No. 2.
9. CEE Banking Sector Report. Vienna: Raiffeisen Centrobank AG, September 2010.
10. Standard&Poor's. Bank Industry Risk Analysis: Kazakhstan, 10 April 2006.
11. Standard&Poor's. Corporate Governance: Transparency and Disclosure by Ukrainian Banks: a Low Level of Information Disclosure in the Face of the Need for Capital, 19 December 2006.
12. Standard&Poor's. Transparency and Disclosure by Russian Banks: Disclosure Practices of Russian Banks Currently Dismal, 26 October 2005.

AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNİN TƏKAMÜLÜ VƏ ONUN İNKİŞAFININ İNDİKİ VƏZİYYƏTİ

F.R.Ələkbərova

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycanda bank sisteminin təkamülündən bəhs edilir, onun inkişafı və formalaşmasının əsas mərhələlərinə baxılır. Müasir şəraitdə milli bank sektorunun xüsusiyyətləri açıqlanır, onun davamlı inkişaf yolunda dayanan maneələr aşkarlanır.

EVOLUTION OF BANKING SYSTEM IN AZERBAIJAN AND ITS PRESENT STATE

F.R.Alakbarova

SUMMARY

This paper traces back the evolution of banking system in Azerbaijan since the country reaffirmed its independence a couple of decades ago. Having analyzed the stages left behind, the author looks at the present day of banking system in Azerbaijan and reveals the obstacles in the way of its sustainable growth.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Biznes və Menecment" fakültəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 11 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

**ДОКУМЕНТАРНЫЙ АККРЕДИТИВ КАК ИНСТРУМЕНТ
ТОРГОВОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ. ЕГО ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ**

Р.Ч.Рустамов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: rustam24@gmail.com

Açar sözlər: sənədli akkreditiv, beynəlxalq ticari maliyyəlaşmə, investisiya fondu, sığorta şirkətləri, broker və diler şirkətləri

Keywords: documentary credit, international trade financing, investment fund, insurance company, broker-dealer firms

Ключевые слова: документарный аккредитив, финансирование международной торговли, инвестиционный фонд, страховые компании, брокерские и дилерские фирмы

Документарный аккредитив в настоящее время является самой распространенной в практике международной торговли формой расчетов, самым действенным и разносторонним инструментом обеспечения платежей. Он используется на протяжении многих лет и был адаптирован, чтобы отвечать специальным требованиям различных торговых операций. Аккредитив по своей природе представляет собой соглашение, обособленное от договора купли-продажи, на котором он может быть основан. Банки ни в коей мере не связаны и не обязаны заниматься такими договорами, даже если в аккредитиве есть ссылки на такой договор. По операциям с аккредитивами все заинтересованные стороны имеют дело только с документами, но не с товарами, услугами или другими видами выполнения обязательств, к которым могут относиться документы. Правовая база, которая должна регулировать взаимоотношения сторон-участников аккредитива, впервые была сформулирована в "Унифицированных правилах и обычаях для документарных аккредитивов" (УПДА) ("Uniform Customs and Practice for Documentary Credits" - UCP) [1], принятых швейцарским федеральным судом в 1952 году. В УПДА сведены все положения и правила, которые признаются в международных аккредитивных операциях и считаются едиными, имеющими силу. Нормы УПДА утверждены Международной торговой палатой в Париже. На сегодняшний день актуальной является UCP 600 редакции 2007 года. Подчинение аккредитивов Унифицированным правилам и обычаям для документарных аккредитивов, утверждаемых Международной торговой палатой в Париже, позволило создать четко трактуемый инструмент, не зависящий от противоречия законодательств стран-партнеров по контракту.

Итак, **аккредитив** - это поручение банка плательщика банку получателя средств производить по распоряжению и за счет средств клиента платежи физическому или юридическому лицу в пределах обозначенной суммы и на условиях, указанных в поручении. При расчетах аккредитивами очень важно правильно выбрать вид аккредитива. Открытие аккредитива осуществляется банками по поруче-

Р.Ч.Рустамов

нию плательщика, следовательно, и вид аккредитива, как правило, предлагает в проекте договора плательщик.

Рассмотрим, какие виды документарных аккредитивов могут выпускаться. **Покрытый аккредитив (депонированный)** – при открытии аккредитива банк-эмитент перечисляет за счет средств плательщика сумму аккредитива в распоряжение исполняющего банка на весь срок его действия. **Непокрытый аккредитив (гарантированный)** – при открытии аккредитива банк-эмитент средства не перечисляет, а предоставляет исполняющему банку право списывать средства с ведущегося у него корреспондентского счета в пределах суммы аккредитива. **Отзывной аккредитив** – это аккредитив, который может быть изменен или отменен банком – эмитентом на основании письменного распоряжения плательщика без предварительного согласования с получателем средств и без каких либо обязательств банка – эмитента перед получателем средств после отзыва аккредитива. Но надо иметь в виду, что сегодня согласно последней редакции Унифицированных правил и обычаев по документарным аккредитивам UCP600 данная форма не регламентирована.

Безотзывный аккредитив – это аккредитив, который может быть отменен только с согласия получателя средств. Безотзывный подтвержденный аккредитив, это когда по просьбе банка – эмитента, исполняющий банк может подтвердить безотзывный аккредитив, и такой аккредитив не может быть изменен или отменен без согласия исполняющего банка. Порядок подтверждения по безотзывному подтвержденному аккредитиву определяется по соглашению между банками. Получатель средств по аккредитиву, может отказаться от использования аккредитива до истечения срока его действия, если возможность такого отказа предусмотрена условиями аккредитива. Кроме того, условиями аккредитива может быть предусмотрен акцепт уполномоченного плательщиком лица. Но, международная банковская практика свидетельствует, что наиболее безопасная форма расчетов в экспортно-импортных сделках с точки зрения рисков является безотзывный аккредитив. Связано это с тем, что аккредитив во внешней торговле представляет собой обязательство банка в соответствии с указанием импортера произвести платеж экспортеру против передачи в банк предусмотренных аккредитивом документов. При **безотзывном неподтвержденном аккредитиве** банк-корреспондент лишь авизует бенефициару открытие аккредитива. В этом случае он не принимает никакого обязательства платежа и, таким образом, не обязан производить его по документам, предоставленным бенефициаром.

Безотзывный подтвержденный аккредитив – это когда банк-корреспондент подтверждает бенефициару аккредитив, то тем самым он обязуется произвести платеж по документам, соответствующим аккредитиву и поданным в срок. В расчетах по внешнеторговым операциям для организаций и компаний это мало приемлемо, так как в большинстве случаев подтверждение банками аккредитивов, открытых иностранными банками в пользу организаций и частных фирм, не дает бенефициарам дополнительных гарантий платежа. Банки совершают платежи по аккредитивам клиентов-экспортеров, как правило, только после получения соответствующего возмещения от иностранных банков-эмитентов. В отдельных случаях экспортеры все же могут по договоренности со своими банками пользоваться их кредитами, но в ограниченных размерах. Для многих экспортеров

Р.Ч.Рустамов

вполне правильным выглядит желание добиться подтверждения экспортных аккредитивов третьими банками, хотя это и не всегда выгодно, поскольку ведет к замораживанию средств банка-эмитента (банка-импортера) и тем самым вызывает дополнительные расходы. У банка-корреспондента всегда может найтись множество причин для отклонения поручения на подтверждение аккредитива. Поэтому экспортерам можно рекомендовать перед заключением сделки и окончательным подписанием контракта проконсультироваться в банке по вопросу о том, будет ли последний подтверждать аккредитив той или иной страны, исходящий от того или иного банка, и на каких условиях. Тем не менее, банк, подтвердивший аккредитив, становится обязанным перед экспортером своевременно произвести обусловленные аккредитивом платежи. Подтверждающий банк принимает на себя те же обязательства, что и банк-эмитент. То есть, в случае подтверждения аккредитива другим банком у экспортера появляется уверенность, что ему могут быть покрыты те риски, которые не обеспечены банком-эмитентом.

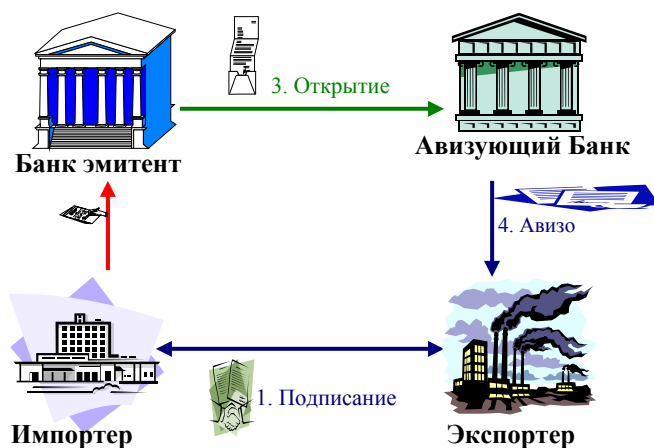
В современной банковской практике используются различные виды исполнения аккредитивов, наиболее часто используемыми из которых является **платеж по предъявлению**, т.е. исполняющий или подтверждающий банк оплачивает документы по их предъявлению, но не ранее, чем сочтет эти документы соответствующими условиям аккредитива (согласно Статье 14 UCP 600 [1], такой срок не будет превышать пяти банковских дней). В тех случаях, когда импортер не способен оплатить товар и/или оказанные экспортером услуги сразу по представлению документов, либо ему на определенный срок требуется финансирование, банки могут исполнить аккредитив путем **отсрочки платежа**. Аналогично импортер может получить отсрочку платежа, когда аккредитив исполняется путем **акцепта тратт**, т.е. банк акцептует тратту, выписанную экспортером и согласно её условиям, оплачивает представленные и соответствующие условиям аккредитива документы через определенный период времени. Для торговых сделок предусматривающих регулярный график отгрузки, например, ежемесячно, одноименной продукции, сырья или материалов по фиксированной цене, предусмотрены **возобновляемые** или **револьверные аккредитивы** – это аккредитивы, в соответствии с условиями которых сумма возобновляется без внесения в текст аккредитива специальных изменений. Автоматически возобновляемый аккредитив может возобновляться только по времени или сумме, изменения в графике поставки, стоимости единицы товара или его наименований и характеристик невозможны.

Для удобства компаний, осуществляющих свою коммерческую деятельность в области международного посредничества, также существует удобный и очень популярный в международном деловом сообществе вид документарного аккредитива – **трансферабельный или переводной аккредитив** – это аккредитив, по которому экспортер может просить исполняющий банк перевести часть или всю сумму аккредитива на третьих лиц. **Аккредитив с последующим финансированием** – это такой аккредитив, при котором: *а) после представления экспортером документов по аккредитиву иностранный банк осуществляет платеж по аккредитиву на счет экспортера, предоставляя банку импортеру отсрочку платежа по аккредитиву («последующее финансирование» или «постфинансирование»); б) банк, в свою очередь, предоставляет импортеру от-*

Р.Ч.Рустамов

срочку на аналогичные сумму и срок. Такой вид аккредитива очень удобен при организации импорта товаров (работ, услуг) из-за рубежа и фактически представляет собой аналог коммерческого кредитования с той лишь разницей, что деньги выплачиваются не вам, а вашему контрагенту. Также вы получаете гарантию поставки вам надлежащего товара, а продавец – гарантию оплаты за отгруженный товар, да еще и ниже ставки коммерческого кредитования.

Резервный аккредитив – представляет собой письменное обязательство банка перед поставщиком произвести платеж против надлежащим образом оформленных и представленных для оплаты документов, подтверждающих нарушение Приказодателем обусловленных условиями аккредитива обязательств. Этот инструмент аналогичен принципу работы банковской гарантии и, в отличие от гарантий, подчиняется Унифицированным правилам и обычаям для документарных аккредитивов. Изначально он был распространен в США из-за некоторых противоречий в законодательстве с выпуском документарных аккредитивов, однако потом, по случаю своего удобства в использовании, такой вид аккредитива нашел свое отражение и во всем мире. Например, вы договорились с экспортером о предоставлении отсрочки по оплате за поставленный товар или о скидке к цене товара или о большем объеме товара отгружаемого вам на условиях отсрочки. Но для покрытия своих рисков поставщик хочет иметь четкую гарантию оплаты за поставленный товар. В этом случае на помощь приходит резервный аккредитив. В целом это тот случай, когда импортер и экспортер желают получить лишь гарантию исполнения их обязательств без использования аккредитива как формы расчетов. Резервный аккредитив также бывает подтвержденным и неподтвержденным. Стоимость выпуска неподтвержденного резервного аккредитива ниже, т.к. не добавляется стоимость подтверждения третьим банком. Далее, постараюсь предельно ясно изложить в схематической конструкции результат операций по аккредитиву. Итак, для начала ознакомлю вас еще раз с основными участниками сделки по аккредитиву – банк-эмитент, авизирующий банк, импортер и экспортер.

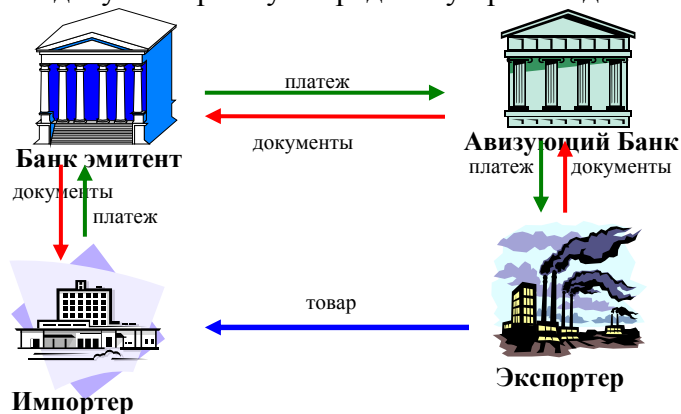

а) Для выпуска аккредитива импортер запрашивает банк-эмитент о покрытии общей сумме аккредитива; б) Банк-эмитент может выпустить аккредитив на основе установленного на импортера лимита кредитования. Далее заключается соглашение о порядке возмещения оплаченных по аккредитиву сумм и оформляется приемлемое обеспечение в залог; в) Выпускаемый аккредитив направ-

Р.Ч.Рустамов

ляется в зарубежный банк телекоммуникационными каналами (SWIFT или, реже, телекс); 2) При авизовании банк проверяет подлинность аккредитива.

Дальнейшее использование и ремитирование средств (произведение платежа) по документарному аккредитиву происходит следующим образом:

а) импортер предоставляет комплект документов по аккредитиву для проверки в исполняющий банк. Если авизирующий и исполняющий банк – разные банки, то экспортер предоставляет документы в исполняющий банк через авизирующий банк. После проверки исполняющий банк направляет документы в банк-эмитент; б) при соответствии документов условиям аккредитива банк-эмитент производит платеж по аккредитиву; в) после произведенного платежа документы передаются импортеру; г) возмещение импортером оплаченных банком-эмитентом сумм по аккредитиву регламентируется отношениями, установленными при открытии аккредитива. Банк-эмитент может произвести платеж из средств, предоставленных импортер в покрытие по аккредитиву, либо из собственных средств последующим возмещением импортер при условии выпуска аккредитива под лимит кредитования. В основной договор могут быть включены иные условия, касающиеся порядка расчетов по аккредитиву. Например, допускаются частичные платежи по аккредитиву, которые производятся в безналичном порядке путем перечисления суммы аккредитива на счет получателя средств. И самое главное, что за нарушения, допущенные при исполнении аккредитивной формы расчетов, банки несут ответственность в соответствии с законодательством. Учитывая это, становится понятно, что банку-исполнителю не выгодно принимать недооформленные документы, подтверждающие поставку товара, выполнения работы или оказания услуги.

В заключение следует добавить, что рыночная экономика развивается быстрыми темпами, а это способствует и стимулирует интеграцию теории купли-продажи в пространство так называемого мирового товарооборота, где особую роль на сегодня представляет банковский сектор услуг. Наряду с банками перемещение денежных средств на рынках осуществляют и другие финансовые и кредитно-финансовые учреждения: инвестиционные фонды, страховые компании, брокерские, дилерские фирмы и т.д. Особенностью ситуации при этом, является то, что экспортер, имея определенный товар, желает воспользоваться услугами банка в качестве гаранта для обеспечения безопасности своему товару, на конкретный срок, с дальнейшей его передачей контрагенту-импортеру. Интересы банка, однако, должны совпадать с интересами обеих сторон, которые совсем не обязательно могут на-

Р.Ч.Рустамов

ходиться в одном и том же регионе. Консолидирующим звеном в данной ситуации выступает банк-посредник, обеспечивающий возможность осуществления сделки с учетом спроса и предложения.

Литература

1. Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов (УПДА) (Uniform Customs and Practice for Documentary Credits" - UCP), принятых швейцарским федеральным судом в 1952 году. Нормы UCP утверждены Международной торговой палатой в Париже (International Chamber of Commerce, Paris). Публ. МТП №600, послед. ред. 1 июля 2007 г.
2. Универсальные правила по инкассо (Uniform Rules for Collections). Публикация МТП № 522, январь 1996.
3. Унифицированные правила для договорных гарантий // Инструкция о порядке совершения банковских операций по международным расчетам (Uniform Rules for Demand Guarantees, ICC Publication). Публ. МТП №458, ред. 1992 г.
4. Конвенция ООН о независимых гарантиях и резервных аккредитивах. Принята 11 дек. 1995 г. резолюцией 50/48 на 50 сессии Генеральной Ассамблеи ООН // Сб. документов.

SƏNƏDLİ AKKREDITİV TİCARİ MALİYYƏLƏŞMƏNİN VASİTƏSİ KİMİ. ONUN ANLAYIŞI VƏ MAHİYYƏTİ

R.Ç.Rüstəmov

XÜLASƏ

Məqalədə sənədli akkreditivlərin hazırlanması prosesinin mahiyyəti və bəzi xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Sənədli akkreditiv bir qayda olaraq beynəlxalq ticari maliyyələşmədə sənədli əməliyyatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dünya bazarının geniş və hərtərəfli inkişaf etdiyi müasir şəraitdə sənədli akkreditivlər üzrə əməliyyatlar onları əvəz edə biləcək yeni, daha mükəmməl maliyyə vasitələri yaradılana qədər öz aktualılıqlarını qoruyub saxlayacaqlar.

DOCUMENTARY CREDIT AS AN INSTRUMENT IN TRADE FINANCING. ITS CONCEPT AND ESSENCE

R.Ch.Rustamov

SUMMARY

This article is dedicated to the process of making documentary credit. As a rule, documentary credits make up an integral part of documentary operations in international trade financing. They will keep on being demanded in the world market until a new, more perfect financial tool is found to replace them.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Beynəlxalq Ticarət və Gömrük işi" kafedrasının 31 may 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 11)

Məqalə redaksiyaya 11 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.46:621.31

AZƏRBAYCANDA ENERGETİKANIN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Y.K.Bayramzadə

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: ybayramzade@yahoo.com

Açar sözlər: iqtisadi inteqrasiya, ilkin enerji mənbəyi, yanacaq sərfiyyatı, tranzit şəbəkələri, balanslaşdırma mexanizmi

Keywords: economic integration, primary energy source, fuel consumption, transit networks, balancing mechanism

Ключевые слова: экономическая интеграция, первичный источник энергии, расход топлива, транзитные сети, механизм балансировки

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiya proseslərinə qoşulması, beynəlxalq iqtisadi əmək bölgüsü sistemində aktiv iştirak etməsi və dünya bazarının etibarlı subyekti olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada respublika iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin (*neft-kimya, maşınqayırma, kimya və s.*) sahələrinin inkişafı vacibdir. Lakin texnologiyanın müasir inkişaf səviyyəsinin durmadan yüksəltdiyi, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırıldığı, eyni zamanda əhalinin və bununla əlaqədar enerjiyə olan tələbatın daim artdığı zamanda energetika sənayesinin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da heç şübhəsiz yeni və mövcud resurslardan səmərəli istifadəni və bununla əlaqədar olaraq müasir texnologiyaların tətbiqini tələb edir.

Enerjidən səmərəli istifadə və itkilərin azaldılması

Enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən mühüm vasitələrdən biri dövlətin bu sahədəki siyasətidir. Belə ki, enerjinin səmərəsiz istehlakını azaltmaq istəyən dövlətin səlahiyyətli təşkilatları milli və bəzən regional və yerli dövlət orqanları tərəfindən qanunlar, icra qərarları və sərəncamlar əsasında inzibati və ya maliyyə tədbirləri həyata keçirə bilərlər. Bu mənada, enerji istehlakı ilə istehsalı arasında uyğunsuzluq perspektivdə enerji istehsalının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır və xüsusilə elektrik enerjisi istehsalında bu uyğunsuzluğa diqqət yetirilməli və optimal variant müəyyənləşdirilməlidir. Belə ki, ayrı-ayrı istehsal prosesləri arasında enerji sərfiyyatında fərqləri dəyişmək və ya azaltmaq ümumi iqtisadiyyatda məhsulun bir vahidinə sərf olunan xərclərin azaldılmasından asılıdır. İstehsalın və əhalinin artması, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, enerji resurslarına tələbatın və enerji istehlakının müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Həmçinin, perspektivli enerjitutumlu sahələrin inkişafı elektrik enerjisinin artım templərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə uzlaşdırılmadıqda disbalans yaranır və həmin sahələrin inkişafına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən, elektrik enerjisinin və istiliyin səmərəli tətbiqi sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi, texnikanın təkmilləşdirilməsi, ictimai binaların, yaşayış yerlərinin və sənaye müəssisələrinin istilik izolyasiyasının yaxşılaşdırılması ilə əldə edilir. Elektrik enerjisi satışında yeni tarif-

lərin tətbiq edilməsi də elektroenergetika sektorunun rentabelliyyəsinə müsbət təsir göstərmiş, enerji sistemində əlavə subsidiya ayrılmasının qarşısı alınmış və istilik elektrik stansiyalarında istifadə edilən mazutun və təbii qazın haqqının ödənilməsi reallaşmışdır.

Ətraf mühitə atılan sənaye tullantıları da əhəmiyyətli enerji resursları sayılır ki, bunların da çoxu məhv olur. Həmçinin elektrik stansiyalarında istifadə olunan ilkin enerjinin təxminən 60-65%-i istilik tullantıları kimi və enerjinin nəqli zamanı itir. Elektrik enerjisinə çevrilmə prosesində, hətta, kömür, qaz və neftlə işləyən müasir energetika qurğularında belə itkilər 55-60%-ə çatır. Elektrik enerjisinin ötürülməsi zaman itkilər təqribən, 65-70% yüksəlir və beləliklə istehlakçıya elektrik enerjisi istehsalına sərf edilən ilkin enerjinin 32-33%-i çatır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən, elektrik enerjisinə çevrilməmiş ilkin enerjinin bir hissəsindən ev şəraitində və kiçik müəssisələrdə, məsələn, isti su əldə etmək və s. üçün istifadə etmək mümkündür. Aşağı temperaturlu istilik tullantılarından kənd-təsərrüfatında, fermer təsərrüfatında, həmçinin, yardımçı təsərrüfatlarda, ictimai sektorda qızdırıcı təsərrüfatlarda istifadə edilə bilər.

Regionlar üzrə əhali tərəfindən elektrik enerjisi və təbii qaz istehlakı

Regionlar	Elektrik enerjisi mln.kvt/saat			Təbii qaz mln.m ³		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Respublika üzrə, cəmi	7443,7	5847,3	5755,3	3083,7	2798,4	2877,9
o cümlədən, iqtisadi rayonlar üzrə:						
Bakı şəhəri	3297,5	2553,2	2521,4	1535,7	1464,3	1486,1
Naxçıvan	283,7	195,4	162	192,2	128,7	118,2
Abşeron	401,3	304,3	356,6	273,9	235,0	241,4
Gəncə-Qazax	685,6	510,8	588,5	337,5	314,9	367,9
Şəki-Zaqatala	327,0	288,2	257,2	109,1	107,9	111,9
Lənkəran	463,5	420,2	352,6	92,6	86,2	84,4
Quba-Xaçmaz	350,2	227,0	282,3	137,4	135,3	132,3
Aran	1302,3	1138,7	1018,5	335,1	261,8	264,8
Yuxarı Qarabağ	129,8	104,0	105,5	11,6	9,1	9,5
Dağlıq Şirvan	202,8	105,5	110,7	58,6	55,2	61,4

Mənbə: http://www.azstat.org/statinfo/balance_fuel/az/ced.pdf

Qeyd etmək lazımdır ki, energetik struktur həm də neft-qaz emalında istehsal güclərinin yerləşməsinin optimallaşdırılması, təbii qazın, neftin və neft məhsullarının səmərəli nəqlini, itgilərin azaldılmasını və tədricən aradan qaldırılmasını tələb edir Neft və qaz yataqlarından əldə olunmuş xammalın, elektrik stansiyalarına və emal müəssisələrinə 65-70%-i, istehlakçıya isə təxminən 30-35%-i çatır, 35-40%-i isə enerjinin faydalı enerjiyə çevrilməsi zamanı itir. Elektrik stansiyalarında istehsal olunan enerjiden səmərəli istifadə və itkilərin azaldılması, çox hallarda, müəssisələrin texnologiyasının mükəmməlliyi (*gücü*) ilə müəyyən edilir. Bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, resurslardan hasil edilmiş faydalı enerji paylanma zamanı itkinin böyüklüyündən, binanın keyfiyyətindən və ya istehlakçının davranışından asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşə bilər. Binanın istilik izolyasiyası zəif olduqda və qənaətcillik olmadıqda enerjidaşıyıcıların səmərəliliyi azalır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənaye istehsalının ümumiləşdirici

səmərəlilik göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi də istehsalda səmərəliliyin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır¹. Elektrik enerjisini naqillər vasitəsi ilə uzağa ötürülməsi zamanı naqillərin müqavimətinə uyğun olaraq istilik meydana gəlir ki, bu da enerji itkisinin əhəmiyyətli hissəsi istifadəsi mümkün olmayan istilik formasında olan itkilərdir. Naqillərin xüsusi izolyasiyası və yerin altı ilə ötürülməsi də itgilərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Bu həm də yerin üstü ilə yüksək gərginlikli naqillərin çəkilişi zamanı kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin zəbt olunmaması, təbii hadisələr və s. zamanı qəzaların aradan qarşısının alınması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər mühüm problem istilik enerji stansiyalarında istifadə olunan üzvi yanacaqlardan iqtisadiyyatın başqa sahələrində daha səmərəli istifadə etməyin mümkünlüyüdür. Hazırda yandırılan üzvi yanacaqlardan ən yaxşı halda 60% enerjiyə çevrilir. İES-lərdə yanacaq sərfiyyatını azaltmaq və aradakı fərqi aradan qaldırmaq və istifadə olunan yanacaqdan daha çox enerji əldə etmək üçün tətbiq olunan texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İES-lərdə enerji itkisinin əsas səbəblərindən biri də dəyişkən yüklənmələrdir və bu baxımdan istilik elektrik stansiyalarında enerji və enerji resurslarının israf edilməməsi üçün görüləcək tədbirlərdən biri də tənzimləyici keçirici mexanizmlərdən istifadə edilməsidir². Elektrik enerjisi itkilərinin azaldılmasına təsir edən amillərdən biri də müəssisənin xarici və daxili elektrik şəbəkələrinin daha yüksək gərginliyə keçməsidir. Elektrik şəbəkələrində və çevrici qurğularda elektrik enerjisi itkiləri sərf olunan elektrik enerjisinin 20%-ni təşkil edir ki, bu da optimal gərginliyin seçilməsini tələb edir.

Respublikada enerjetikanın inkişafı

Ölkədə investisiyaların qoyuluşuna və inkişafına görə elektroenerjetika sektoru neft sənayesindən sonra ikinci yeri tutur. Bu mənada müasir elektrik stansiyalarının, yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin və yarımstansiyaların tikintisi, paylayıcı şəbəkə təsərrüfatında əsaslı islahatlar və texniki yenidənqurma işləri üzrə layihələr həyata keçirilmiş və hazırda bu proses davam etdirilir. Həyata keçirilən mühüm enerji layihələri mövcud elektrik stansiyalarının yenidən qurulması və yeni elektrik stansiyalarının tikilməsinə, elektrik enerjisi şəbəkələrinin infrastrukturunun yeniləşdirilərək əhalinin və iqtisadiyyatın elektrik enerjisinə olan tələbatının daha etibarlı və tam ödənilməsinə, həmçinin qonşu dövlətlərə elektrik enerji ixracına imkan verir ki, bu da iqtisadiyyat üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Enerjinin ötürülməsi və ixracı imkanlarının artırılması üçün yüksək gərginlikli hava elektrik verilişi xətlərinin yenidənqurulması və yeni yarımstansiyaların tikintisi də həlli vacib məsələlərdəndir və bu mənada Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə 500 kilovoltluq enerji dəhlizinin inşası, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Azərbaycan və İran enerji sistemlərinin paralel işləməsinin təmin edilməsi layihəsi diqqəti cəlb edir və vacibdir.

Enerjetika inkişafı alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi, yeni stansiyaların və ötürücü şəbəkələrin tikintisi, stansiyalarda və enerji ötürmə sistemində yenidənqurma işlərinin aparılması, yanacaq sərfinin azaldılması, enerji istehsalında və ötürülməsində texniki və texnoloji itkilərin azaldılması, struktur də-

¹ Г.А.Сафаров. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку, «ЭЛМ», 1997, с.15

² Энергетика, проблемы настоящего и возможности будущего. В.Г.Родионов, Москва, 2010, с.82

Elektrik enerjisi ixracı və idxalı 2005-2010 (mln. kVt/saat)

İllər	2007		2008		2009		2010	
	Ixrac	Idxal	Ixrac	Idxal	Ixrac	Idxal	Ixrac	Idxal
İran	342	178	298	-	-	-	-	-
Türkiyə	15	15	-	-	-	-	-	-
Gürcüstan	106	110	35	31	39,6	-	32,4	-
Rusiya	320	244	478,6	184,9	340	110	430	99,8
Cəmi	785	547	811,6	215,9	379,6	110	462,4	99,8

Mənbə: ARDSK, ümumi statistik göstəricilər. Bakı, 2011, s.445-450 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

yişikliklərinin aparılması və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi istiqamətləri nəzərdə tutulur³.

Respublikada daimi elektrik enerjisi ilə təchiz olunmayan, həmçinin dövlət enerji sistemindən uzaqda yerləşən obyektlərin elektrik enerjisi ilə təchizatı da vacib məsələlərdəndir. Bu mənada mikro SES-lərdən istifadə daha səmərəli ola bilər və onun təşkili üçün geniş imkanlar mövcuddur. Belə ki mikro SES-lərin qurulması və tikilməsi yerli təşkilatlarının öz imkanları hesabına həyata keçirilə bilər və son dövrlərdə bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür və gələcəkdə davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. 2006-cı il avqustun 10-da Salyan rayonunda İranın İxrac İnkişaf Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən gücü 220 MVA olacaq “Salyan” yardımçı stansiyasının, 2007-ci il dekabrın 24-də isə Şirvan şəhərində “Cənub” elektrik stansiyasının təməli qoyulmuşdur. Bu stansiyalarda qazbuxar turbinləri, qaz kompressoru, inzibati bina, hovuz, avtodayanacaq, park, yanğınsöndürmə məntəqəsi, 220, 330 və 110 kilovoltluq yardımçı stansiyalar, su təmizləyici qurğu, su, mazut, dizel yanacağı çənləri, mazut emaledici qurğu və s. mövcuddur. İstifadə olunacaq qaz turbinlərinin Amerikadan, elektrik hissəsi avadanlığının isə Fransa şirkətlərindən alınması planlaşdırılır və 780 meqavat (MVt) gücündə olan “Cənub” elektrik stansiyasının 2012-ci ilin birinci yarısında istismara verilməsi nəzərdə tutulur. Stansiyada regionda ilk dəfə olaraq, 4 qaz turbini və 2 buxar turbini olmaqla 3 növ yanacaqdan, - qaz, mazut və dizeldən istifadə etmək nəzərdə tutulur. 50 il əvvəl tikilən köhnə elektrik stansiyasını hazırda maksimum gücü 500 MVt-dir və burada 1 kilovatsaat elektrik enerjisinə sərf olunan yanacağın miqdarı 450 qramdan artıqdır. Cənub Elektrik Stansiyası istifadəyə verildikdən sonra 1 kilovatsaata sərf olunan şərti yanacağın miqdarı 250 qram təşkil edəcək ki, bu da ildə 700 min ton yanacağa qənaət deməkdir. Təxminən 600 milyon avroya başa gələcək yeni stansiyanın inşasının respublikamızın energetika sistemi üçün böyük əhəmiyyəti var. Stansiya bölgənin elektrik enerjisinə olan tələbatının əsas hissəsini təmin edəcək, ölkəmizin enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayacaq. 3-4 MVt gücə malik olan kiçik SES-lər əsasən Göyçay, Qusar və İsmayıllı rayonlarında yerləşir. 2012-ci ildə Füzulidə gücü 25 MVt olan SES-in istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda xüsusi su hovuzu, hər birinin uzunluğu 577 metr, diametri 900 millimetr olan 3 boru xətti, turbin zalı, ümumi gücü 1 MVt olan 3 hidroturbin və hidrogenator, 10 kV-luq yarımstansiya və elektrik verilişi xətlərinə malik “Qusar-1” su elektrik stansiyasının inşasının 2011-ci ilin sonunda başa çatdırılması planlaşdırılır.

Həmçinin enerji təchizatının yaxşılaşdırılması və itkilərin aradan qaldırılması məq-

³ D.Vəliyev. Azərbaycanın global iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, “Adiloğlu”, 2008, s.163

sədilə 220 kV-luq Mingəçevir-Abşeron-Xırdalan EVX-nin tikintisi (2009-2012) və 110 kV-luq Şimal-Sumqayıt-Qovşağ elektrik verilişi xətlərinin (EVX) 220 kV-luq xətlərlə əvəz edilməsi (2010-2012) davam etdirilməkdədir. Digər tərəfdən Bakı və respublikanın digər rayon və şəhərlərində enerji itkisinin qarşısını almaq, enerji ilə təhciztın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə naqillərin xüsusi izolyasiyalı kabellərlə yenilənməsi, transformator məntəqələrində əsaslı təmir və xüsusi saygac uçot komplektlərinin xüsusi qutularda və baxış üçün maneəsiz yerdə quraşdırılması işləri davam etdirilir. Mingəçevirdən Abşerona qədər uzunluğu 280 kilometr olan iki dövrəli 220 kilovoltluq elektrik verilişi xətləri və Ağdaşda yeni 220 kilovoltluq yarımstansiyası, uzunluğu 180 kilometr olan 340 kilovoltluq Goranboy-İmişli xəttinin tikintisi isə ikinci Cənub enerji dairəsinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, mühüm layihələrdən biri uzunluğu 100 kilometr olan, 220 kilovoltluq Sumqayıt-Zabrat-Şimal Elektrik stansiyası-Hövsan xəttidir. 2006-cı il dekabrın 20-də Naxçıvan Muxtar Respublikasında Naxçıvan-Ordubad magistralının 8-ci kilometrində inşa edilən, ümumi gücü 87 meqavat olan modul tipli elektrik stansiyası istifadəyə verilmişdir. 2007-ci il noyabrın 8-də Şabran rayonu ərazisində Taxtakörpü su anbarının yuxarı hissəsində 24-27 meqavat gücündəki su elektrik stansiyasının təməli qoyulmuşdur və bu stansiyanın istifadəyə verilməsi ildə 15 milyon manatlıq elektrik enerjisinə qənaət olunacaqdır. Gücü 400 MVt olan "Şimal-2" Buxar-Qaz Elektrik Stansiyasının tikintisi də enerjiiyə olan tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynaya bilər. Belə ki, bu layihə çərçivəsində "Şimal-1" və "Şimal-2" elektrik stansiyaları üçün yeni soyutma sisteminin, 220 və 110 kilovoltluq yarımstansiyaların, dəniz suyunun şirələndirilməsi sisteminin qurulması nəzərdə tutulur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsində fasiləsiz və dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təminatı baxımından İmişli, Ağcabədi, Beyləqan, Füzuli və Saatlı rayonlarının enerji təchizatını həyata keçirən "İmişli Regional Enerji Təchizat" müəssisəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mənada elektrik enerjisi itkilərinin azaldılması, ödəniş səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görülməsi olduqca əhəmiyyətlidir. 400 MVt gücündə olan Tovuz SES-in (2010-2014), 220 kV-luq Cənub-Səngəçal-Böyükşor EVX-nin (160 km) 220/110 kV-luq Böyükşor yarımstansiyasının tikintisi də davam etdirilir və müvafiq EVX-nin (2010-2012) Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kiçik su və istilik elektrik stansiyalarının (2010-2013) yaxın gələcəkdə inşası planlaşdırılır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, respublikanın müxtəlif bölgələrində dağ çayları və kanallar üzərində ümumi gücü 600 MVt olan 300-ə yaxın kiçik su elektrik stansiyasının tikintisi iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Bu mənada Tovuz, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Göyçay, Balakən, Qusar, Lerik, Yardımlı rayonlarında iti axarlı dağ çayları və kanallar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Göyçay, Balakən və Qusarda 3 kiçik su elektrik stansiyasının təməli qoyulub və bir neçə stansiyanın layihəsi hazırdır. Mütəxəssislərin rəyinə görə Naxçıvan MR elektrik enerjisi ilə bağlı problemi həll etmək üçün də regionun dağ çaylarında kiçik hidrostansiyaların, həmçinin, Araz çayı üzərində gücü 36,6 MVt, orta illik enerji hasilatı 190 mln kVt/saat olan "Ordubad SES"-in və Arpaçay irriqasiya su anbarının üstündə 12 MVt gücündə SES-in tikilməsi məqsədəuyğundur.

Respublikada hidroenergetikanın perspektiv inkişafı baxımından "Tovuz SES" (gücü 420 MVt, illik elektrik enerji hasilatı 871 mln kVt/saat), Araz çayının İranla həmsərhəd hissəsində "Xudafərin SES" (gücü 100 MVt, illik elektrik enerji hasilatı 275 mln kVt-saat), "Qız qalası SES" (gücü 40 MVt, illik elektrik enerji hasilatı 135 mln kVt-saat), "Poylu" hidroqovşağı (gücü 90 MVt, illik elektrik enerji hasilatı 197 mln kVt-saat) mühüm əhəmiyyət

yət kəsb edir və bütün bunlarla yanaşı 2015-ci ilə qədər elektrik enerjisi istehsal edən edən stansiyaların ümumi qoyuluş gücünün 9000 MVt-a çatdırılması nəzərdə tutulur ki, bunun 10%-ni alternativ və bərpa olunan enerji növü təşkil etməlidir. Digər tərəfdən, ölkənin elektroenergetika sistemində istilik və su elektrik stansiyalarının xarici investitorlar cəlb edilməklə tikilməsi, mövcud enerji bloklarının modernizasiyası, alternativ enerji mənbələrindən (*kiçik SES-lər, külək, günəş, termal sular vəs.*) istifadə edilməsi hesabına hazırda fəaliyyətdə olan generasiya güclərinin 2015-ci ildə 6500-7000 mVt-a çatdırılması nəzərdə tutulur⁴.

Nəticə və təkliflər

1. Elektrik enerjisinə artan tələbatə uyğun yeni enerji güclərinin təşkili, alternativ enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi və s. kimi tədbirlər energetikanın inkişafı baxımından məqsədəuyğundur.
2. Müasir texnologiyaların tətbiqi mövcud enerji resurslardan səmərəli istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
3. Elektrik enerjisi istehsalı və istehlakı zamanı mövcud uyğunsuzluq ardan qaldırılmalı və optimal variant müəyyənləşdirilməlidir.
4. Elektrik enerjisinin naqillər vasitəsi ilə ötürülməsi zamanı istilik meydana gəlir ki, bu da əhəmiyyətli enerji itkisinə səbəb olur. Bu mənada naqillərin xüsusi izolyasiyası və yerin altı ilə ötürülməsi itgilərin aradan qaldırılması baxımından məqsədəuyğundur.
5. Respublikada daimi elektrik enerjisi ilə təchiz olunmayan, mərkəzi enerji sistemindən uzaqda yerləşən obyektlərin elektrik enerjisi ilə təchizatı baxımından mikro SES-lərdən istifadə daha səmərəli ola bilər.
6. Enerji istehsalında ətraf mühitə atılan sənaye tullantılarından istifadə enerjiyə olan tələbatın ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Г.А.Сафаров. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку, «Элм», 1997, с.15
2. В.Г.Родионов. Энергетика, проблемы настоящего и возможности будущего. Москва, 2010, с.30
3. D.Vəliyev. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, “Adiloğlu”, 2008, s.163
4. A.S.İsayev, M.C.Ataşiyev, R.Ə.Teymurova. Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə dövlət proqramından irəli gələn elmi-əməli fəaliyyət vəzifələrinə dair. Bakı, “Azərnəşr”, 2011, s.18
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2011
6. http://www.azstat.org/statinfo/balance_fuel/az/ced.pdf

⁴ A.S.İsayev, M.C.Ataşiyev, R.Ə.Teymurova. Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə dövlət proqramından irəli gələn elmi-əməli fəaliyyət vəzifələrinə dair. Bakı, “Azərnəşr”, 2011, s.18

LINES OF ENERGY DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Y.K.Bayramzadeh

SUMMARY

This article presents a study of the development of energy industry in Azerbaijan. The ways to increase the effectiveness of energy production, to reduce the accompanying production losses and to lower energy consumption are also discussed. New energy projects are mentioned.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЭНЕРГЕТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Я.К.Байрамзаде

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется развитие энергетической отрасли в Азербайджане. Рассматриваются возможности повышения эффективности производства энергии, сокращения сопутствующих потерь в процессе производства и снижения объемов потребления энергии. Сообщается о новых энергетических центрах и проектах.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Biznes və Menecment" fakultəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 14 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 657.22 + 657.6(6)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ш.Р.Дадашева

Азербайджанский Университет Кооперации
Баку, ул.Н.Нариманова 86
e-mail: shaxira81@mail.ru

Açar sözlər: daxili audit, inkişaf perspektivləri, iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi, audit standartları

Keywords: internal audit, prospects of development, efficiency of economical activity, auditing standards

Ключевые слова: внутренний аудит, перспективы развития, эффективность хозяйственной деятельности, стандарты аудита

В настоящее время все факторы внешней среды экономического субъекта характеризуются сложностью, агрессивностью, взаимозависимостью, изменчивостью и непредсказуемостью. Взаимодействие экономического субъекта с внешней средой характеризуется возникновением и последующим преодолением противоречий, касающихся сфер их взаимодействия. Неадекватная реакция системы управления экономического субъекта или ее отсутствие ведут к накоплению противоречий. Они могут быть преодолены за счет своевременных и адекватных изменений внутри экономического субъекта посредством совершенствования бизнес-процессов, организационной структуры, механизма управления как решающих факторов обеспечения жизнеспособности в условиях постоянно меняющегося внешнего окружения. Таким механизмом в настоящее время является система внутреннего аудита (СВА).

Внутренний аудит — это один из способов контроля за эффективностью деятельности всех звеньев структуры экономического субъекта. **Внутренний аудит** - это, по мнению автора одного из достаточно полных и полезных учебных пособий «Аудит в организации промышленности, торговли и АПК» А.Алборова [1], - «фактически внутрихозяйственный контроль». Несомненно, нельзя не согласиться с Р.А.Алборовым в том, что «при должной организации внутренний аудит способствует повышению ответственности руководителей структурных подразделений и материально-ответственных лиц организации за выполнение ими своих обязанностей, предотвращению негативных явлений при осуществлении хозяйственных операций, связанных с движением имущества и обязательств экономического субъекта». Внутренний аудит как функция управления позволяет своевременно выявить и устранить те условия и факторы, которые не содействуют эффективному ведению производства и достижению поставленной цели, скорректировать деятельность предприятия и отдельных его составляющих, установить, какие именно службы и подразделения предприятия, а также направления его деятельности способствуют достижению поставленных целей и повышению результативности деятельности предприятия.

Рост отечественной экономики в последние годы, развитие крупных азербайджанских предприятий, усиление конкуренции и быстрое изменение внешней среды вывели на первый план вопрос повышения эффективности управления предприятиями. Одним из инструментов этого является создание и использование всех возможностей внутреннего аудита. Еще недавно среди руководителей, собственников и менеджеров отечественных предприятий не существовало определенного понимания роли внутреннего аудита и его место в структуре управления бизнесом. Однако внутренний аудит помогает организации достигать поставленных целей путём внедрения систематизированного подхода к оценке и повышению эффективности процессов руководства, контроля и управления рисками. Сегодня это становится все более и более актуальной темой. И если в мире подготовка внутренних аудиторов уже поставлена на твердую основу, то в Азербайджане профессия только приходит и набирает обороты.

Однако надо отметить, что в Азербайджане реформированию системы аудита придается весьма большое значение, и этот процесс опережает в некоторой степени реформы в других областях социально-экономической жизни. В республике системно развиваются все направления аудита: внутренний, внешний (как предпринимательская деятельность) и государственный. Азербайджан достиг больших успехов в области внедрения и развития аудита. Так, в июне 1999 года азербайджанские аудиторы первые из стран СНГ были приняты в члены Института Внутренних Аудиторов США и получили соответствующие международные сертификаты. С сентября месяца того же года функционирует подразделение Института Внутренних Аудиторов “Аудит-Азербайджан”, и наши внутренние аудиторы активно участвуют в международных встречах, семинарах и тренингах. Его целью является культивирование и развитие профессии внутреннего аудитора, разработка и совершенствование стандартов и норм внутреннего аудита, защита профессиональной независимости, интересов и повышение уровня профессионализма внутренних аудиторов. Только за 5 месяцев (январь-июнь 2010 года) наши внутренние аудиторы участвовали в крупных форумах, проходивших в Нью-Йорке, Стамбуле и Берлине. Рекомендации и методические пособия, получаемые от головного института и его филиалов, помогают внутренним аудиторам совершенствовать свою квалификацию и строить свою работу в соответствии с требованиями международных стандартов и правил.

Актуальность подготовки внутренних аудиторов определяется еще и тем, что согласно Указу Президента “Об устранении препятствий в развитии предпринимательства и усовершенствовании системы государственного контроля” от 7 января 1999 года контрольно-ревизионные подразделения министерств, ведомств и других органов исполнительной власти, за исключением Министерства финансов, полностью ликвидированы. Развитие экономики страны на основе принципов свободного рынка и общая демократизация нашего общества потребовали организации внутреннего аудита как самостоятельного, гарантирующего и консультирующего вида деятельности в процессах управления.

В соответствии с Конституцией Азербайджанской Республики и Законом “Об аудиторской службе” от 16 сентября 1994 года была создана новая структура, присущая рыночной экономике, Палата Аудиторов Азербайджанской Республики. Деятельность Палаты регламентируется Положением “Об Аудиторской палате” от 19 сентября 1995 года №1115, утвержденным Парламентом страны. Палата фактически

начала свою деятельность в апреле 1996 года. Основными направлениями работы Палаты являются организация государственного регулирования аудита, разработка нормативных актов и мероприятий, направленных на развитие и совершенствование аудита в республике, защита интересов государства, экономических субъектов и аудиторов, а также осуществление контроля за деятельностью аудиторов. Председатель и заместитель Председателя Палаты аудиторов назначаются Парламентом Республики. Палата Аудиторов является независимой финансовой организацией и не подотчетна законодательной и исполнительной властям республики. Палата Аудиторов выполняет в основном следующие функции:

- организует и регулирует работу аудиторской службы в Азербайджанской Республике;
- проводит аудиторские проверки в государственных учреждениях по специальному заказу (заявке) полномочных государственных органов, а именно аппарата Президента, Парламента, Прокуратуры, Министерства национальной безопасности, МВД, Экономического суда и т.д.;
- подготавливает инструкции, рекомендации и методические указания по проведению аудита;
- осуществляет соответствующие меры по защите прав и законных интересов независимых аудиторов и аудиторских организаций;
- готовит соответствующие законодательные документы и т.д. [2]

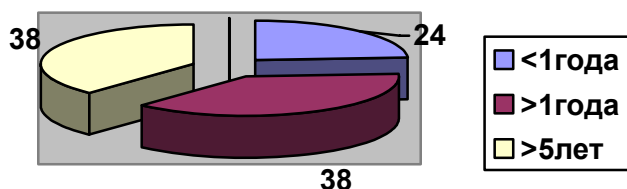
За последние три года по заказу указанных государственных органов проведено 50 проверок, по результатам которых выявлены факты особо крупных хищений государственной собственности, разбазаривания сырьевых и материальных ресурсов, злоупотребления в использовании международных кредитов, финансовых средств, благотворительной помощи и т.д. Результаты проведенного в 2004 году исследования о состоянии внутреннего аудита, которым было охвачено более 300 хозяйственных субъектов, имели в этом отношении особое значение, так как позволяют сделать выводы о том, каким образом хозяйственные субъекты, работающие в республике, используют службу внутреннего аудита. Анализ результатов исследования позволяет сделать основной вывод о растущем понимании важности внутреннего аудита. Практическая польза от создания подразделения внутреннего аудита для каждой отдельно взятой организации различна. Наиболее общие аспекты целесообразности создания отдела внутреннего аудита на отечественных организациях и предприятиях заключаются в следующем:

- во-первых, это позволит совету директоров или исполнительному органу наладить эффективный контроль за самостоятельными структурными подразделениями организации;
- во-вторых, проводимые внутренними аудиторами целевые контрольные проверки и анализ выявляют резервы производства и наиболее перспективные направления развития;
- в-третьих, внутренние аудиторы наряду с контролем часто выполняют и консультативные функции в отношении должностных лиц финансово-экономических, бухгалтерских и иных служб в головной организации, её филиалах

и дочерних компаниях.

В последние годы наблюдается существенный рост интереса предприятий и организаций к функции внутреннего аудита. Так, например, за предыдущие 5 лет службы внутреннего аудита созданы на 61% предприятий, и только за последний год на 24%.

Время существования функции внутреннего аудита на предприятиях

С другой стороны, одной из актуальных проблем является недостаток сотрудников служб внутреннего аудита, в то время как, по мнению руководителей служб внутреннего аудита (СВА), именно профессионализм является наиболее важным качеством внутреннего аудитора. Поэтому руководители СВА с большей готовностью принимают в штат СВА аттестированных бухгалтеров или внешнего аудитора со стажем работы, чем внутреннего аудитора из другой компании. Одновременно существует и большой спрос на получение теоретических знаний по внутреннему аудиту, увеличивается количество желающих проучиться на специализированных курсах или пройти тренинги.

Кроме того, другой проблемой выступает то, что СВА еще достаточно далеки до достижения организационной независимости, являющейся одной из важнейших предпосылок объективности и беспристрастности внутреннего аудита. Чтобы обеспечить независимость внутреннего аудита, необходимо эффективное выстраивание на предприятии линии функционального подчинения подразделения, занимающегося внутренним аудитом. Согласно лучшим мировым практикам руководитель службы внутреннего аудита функционально подчиняется комитету по аудиту совета директоров или непосредственно совету директоров.

Необходимо также отметить, что планирование деятельности службы внутреннего аудита должно быть более гибким и мобильным, чтобы он мог отвечать целям и задачам организации и приносить ей реальную помощь. Так, если раньше план работы службы внутреннего аудита формировался один раз в год и аудиторские проверки осуществлялись согласно плану, то сегодня во многих организациях план работы по внутреннему аудиту пересматривается ежеквартально и корректируется с учетом текущих приоритетов и задач. Надо отметить, что внут-

ренный аудит, по сути своей работы, обладает информацией по всем аспектам деятельности компании и инструментарием для обобщения и анализа данных, поэтому тесное взаимодействие с внутренним аудитом повышает эффективность принятия решений менеджментом. Именно внутренний аудит является объективным источником информации, помогающим менеджеру по-новому, «не замыленным глазом» посмотреть на вещи и оценить качество выполнения принятых управленческих решений.

Кроме того, в последнее время во многих крупных компаниях также возникает вопрос о внешнем привлечении таких специалистов, как ИТ-аудиторы, налоговые специалисты для проведения аудиторской работы. Поэтому одним из перспективных направлений развития внутреннего аудита является использование специализированного программного обеспечения. Программное обеспечение может способствовать повышению эффективности поставленных перед внутренним аудитором задач. Программное обеспечение значительно сократит временные затраты на проведение аудита и повысит качество управления этим процессом в целом.

Естественно, одним из важнейших направлений развития внутреннего аудита на перспективу также является соблюдение специалистами кодекса этики и международных стандартов внутреннего аудита. Стандарты являются базовыми требованиями для профессиональной практики внутренних аудиторов, а также для оценки эффективности их деятельности. Выполнение требований стандартов является обязательным при планировании и проведении аудита. Согласно стандартам руководитель департамента внутреннего аудита должен разрабатывать и поддерживать программу по обеспечению качества и повышению его эффективности. При этом такая программа должна включать как внутреннюю (текущий мониторинг), так и внешнюю оценку. Руководители собственников бизнеса в нашей стране недостаточно внимания уделяют разработке этой программе, и особенно проведению внутренних и внешних оценок. В то время как такая оценка позволяет руководителям взглянуть на деятельность системы внутреннего аудита, а также какие необходимо предпринять меры с целью повышения качества работы внутренних аудиторов согласно требованиям международной опыта и практики, с учетом международных стандартов аудита. Хотелось бы отметить, что чем быстрее отечественные предприятия и организации внедряют международные стандарты аудита, или, по крайней мере, будут ими руководствоваться, тем быстрее аудит, проводимый в Азербайджане, приобретет статус аудита мирового уровня.

Подводя итоги отметим, что на сегодняшний день складываются благоприятные условия для того, чтобы внутренний аудит продемонстрировал свои широкие возможности и доказал свою необходимость как собственникам, так и менеджменту компаний. А у собственников и менеджмента компаний может появиться мощный инструмент повышения эффективности своего бизнеса.

Литература

1. Закон Азербайджанской Республики “Об аудиторской службе” от 16.09.1994, №882
2. Положение “Об Аудиторской палате” от 19 сентября 1995 года, №1115

3. А.А.Терехов. Аудит: перспективы развития. - М.: Финансы и статистика, 2001
4. Р.А.Алборов. «Аудит в организации промышленности, торговли и АПК», М.: Дело и Сервис, 1998, 464 с.
5. Б.Н.Соколов, В.В.Рукин. «Системы внутреннего контроля». Экономика, 2007, 440 с.
6. «Оценка состояния внутреннего аудита». Л.В.Сотникова. ЮНИТИ, Москва, 2005, 143 с.
7. “Daxili audit”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 330 s.

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ AUDİTİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ş.R.Dadaşova

XÜLASƏ

Daxili audit iqtisadi inkişaf şəraitində iş məhsuldarlığının artırılmasına, daxili nəzarətin təkmilləşdirilməsinə, risklərin idarə edilməsinə yardım edə bilən əsas resurslardan biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda biznesin geniş inkişafını nəzərə alaraq, daxili audit sisteminin inkişafının və təkmilləşdirilməsinin mümkün perspektivlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF INTERNAL AUDIT IN AZERBAIJAN

Sh.R.Dadasheva

SUMMARY

Internal audit is one of the key resources that can assist companies to improve their internal controls, risk management and, consequently, business performance. From this point of view, it is necessary to pay attention to the possible perspectives for the development and improvement of internal audit system in Azerbaijan, given the widespread development of business in the country.

Məqalə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “İqtisadiyyat və təhlil” kafedrasının 28 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 02)

Məqalə redaksiyaya 25 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 31

**STATİSTİK REGİSTRİN AZƏRBAYCANDA APARILMASININ
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ**

S.Y.Abdulov

İctimai Elmlər Akademiyası
Bakı, Y.Məmmədəliyev küçəsi 13
e-mail: abdulov.sarxan@mail.ru

Açar sözlər: registr, beynəlxalq təcrübə, informasiya sistemləri

Keywords: register, international experience, information systems

Ключевые слова: регистр, международный опыт, информационные системы

Dövlət statistika xidməti modelində statistik məlumat sektoru mühüm yerlərdən birini tutur. Statistik məlumat sektorunun əsas vəzifəsi informasiya istehlakçılarını keyfiyyətli və operativ statistik məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün regional və inzibati informasiya sistemləri və şəbəkələri yaradılmalı, inzibati registr əsasında statistik registr formalaşdırılmalı, bu informasiya resurslarının vahid informasiya məkanına inteqrasiyası təmin edilməlidir. İnteqrasiya məsələsi əvvəlcə həmin sistemlərin göstəricilərinin uzlaşdırılmasını, beynəlxalq təsnifatlardan istifadə edilməsini, bu sistemlərin birgə fəaliyyət prinsiplərinin hazırlanmasını tələb edir.

Müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi statistik məlumatların toplanması və işlənməsi prosesini köklü surətdə dəyişmiş, məlumatların elektron şəbəkə formasında toplanmasını və məlumat bazalarının yaradılması statistik məlumatların istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmişdir.

Statistik məlumat sisteminin əsas tərkib üsürlərinə metodologiya, təsnifatlar sistemi, registrlər, məlumat bazaları və statistik məhsullar (göstəricilər, cədvəllər, qrafiklər və s.) aiddir.

Qeyd edilən üsürlərin hər birinin, xüsusilə registrin statistik müşahidələrin təşkilində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, registr statistik tədqiqatın əsası hesab edilir və onun məlumatları baş məcmunu tam xarakterizə etməlidir. Ona görə də registrin məlumatlarının dəqiqliyi statistik tədqiqatın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Statistik tədqiqatların müxtəlifliyi registrlərin müxtəlifliyini də şərtləndirir. Yəni registrlər aparılan tədqiqatın növündən asılı olaraq tərtib edilir. Ekoloji, iqtisadi, sosial-demografik müşahidələrin aparılması üçün əhali, biznes, məşğulluq, əmək, ərazi vahidlərinin və inzibati ərazi dairələrinin registrlərindən və s. istifadə edilir. Bu registrlərdən əhali registri ədliyyə orqanları, əmlak registri Dövlət əmlakının İdarəedilməsi üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən və s. tərtib edilir. Həmin registrlərin istifadəçiləri bir neçə orqan və ya tədqiqatçılar ola bilər. Registrin bir orqan tərəfindən aparılması və ondan müxtəlif istifadəçilərin yararlanması imkanları məlumatların hazırlanması xərclərinə və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

İqtisadi fəaliyyəti əks etdirən ən iri məlumat fondundan (resurslarından) biri statistik vahidlərin dövlət registridir. Bu registr təsərrüfat subyektləri haqqında məlumat əl-

S.Y.Abdulov

də etmək üçün açıq sistemdir və məlumatların təhlükəsizliyi prinsipinə əsaslanır. Onun tərkibinə təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat vahidləri daxildir.

Registrlər öz təyinatına görə inzibati, statistik və s. ola bilər. Lakin onların inteqrasiyası və istifadəçilərin sayının artırılması üçün məlumatlar bloklara bölünür. İnzibati registrlərdən statistik məsələlərin həllində istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fiziki və hüquqi şəxslərin sayının daimi artması statistik tədqiqatın daha səmərəli və əlverişli metodlarından istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Beynəlxalq statistika təcrübəsində tədqiqatın seçmə metoduna daha çox üstünlük verilir. Statistik tədqiqatların ilkin, metodoloji hazırlıq mərhələsi olan seçmə prosesi isə sosial-iqtisadi obyektlərin statistik registrlərinin yaradılmasını tələb edir. Ölkədə aparılmış statistik tədqiqatların nəticəsi (keyfiyyəti) yaradılmış statistik registrin keyfiyyətindən, onun aktual olmasından asılıdır. Statistik registr əlavə olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə də imkan yaradır:

- inzibati mənbələrdən əldə edilən məlumatların registrə daxil edilməsi,
- statistik məlumatların yayılması,
- ekonometrik təhlilin aparılması.

Rəsmi statistikada registrin yaradılmasının metodoloji əsasını BMT-nin, Avropa Birliyinin tövsiyyə etdiyi normativ sənədlər təşkil edir. Bu tövsiyyələrdə statistika məlumatlarının təsnifatı və kodlaşdırılması qaydaları müəyyən edilir, təsərrüfat subyektlərinin statistik tədqiqatı həyata keçirilir.

Statistik registrin yaradılması və aparılması statistik vahidlərin dövlət registri və statistika müşahidə obyektlərinin ümumi məcmusunun formalaşdırılması prinsiplərinə müvafiq olmalıdır.

Statistik müşahidə vahidlərinin statistik registrə daxil edilməsi üçün onun xarakteristikalarının eyniləşdirilməsi (identifikasiya) lazımdır ki, bu zaman texniki-iqtisadi və sosial informasiyanın təsnifatlaşdırılmasından istifadə edilir. Bu proses dövlət informasiya fondları sistemlərinin vahid metodoloji əsasda formalaşdırılmasını təmin edir və statistik registrin məlumatları əsasında informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə rəsmi statistikanın formalaşdırılmasına imkan verir.

Statistik registr ölkə ərazisində iqtisadi siyahıyaalma da daxil olmaqla statistik müşahidələrin təşkili üçün əsas götürülür. Statistik registrə hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatı, hüquqi şəxslərin filialları, nümayəndəlikləri, digər xüsusi bölmələri, onların yerli vahidləri, hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar (fiziki şəxslər) haqqında məlumatlar daxil edilir.

Əksərən registrin formalaşdırılması üçün statistika xidməti inzibati mənbələrdən də lazımı informasiya alır.

Statistik registrin informasiya fondu inzibati və statistik məlumatlardan ibarətdir. İnzibati məlumatlara aiddir:

- hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatına dair məlumatlar,
- xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliyi haqqında məlumatlar.

Statistik məlumatlar statistik müşahidələrin təşkili metodologiyasının tələblərinə müvafiq informasiya ehtiyatları və sistemləridir. Konkret statistik müşahidələrin aparılması məqsədilə statistik registrin informasiya fondundan istifadə edilir.

Statistik registr statistik vahidlərin Dövlət registrinin statistik müşahidə obyektlərinin ümumi məcmusuna uyğun tərtib edilir və onun tərkibinə aşağıdakı ünsürlər

S.Y.Abdulov

aid edilir:

- statistik vahidlərin registri,
- statistik vahidlərin ümumi məcmusu,
- statistik registrin informasiya fondu.

Müəssisə və təşkilatların statistik registri müşahidə olunan hər bir obyekt üzrə informasiyanın toplanılması, işlənməsi, yayılması, saxlanması və axtarışını təmin edən informasiya sistemidir. Statistik registr əsasında seçmə müşahidələrinin əsası formalaşdırılır, statistik müşahidənin nəticələri ümumi məcmuya şamil edir, yekun məlumatlar və analitik cədvəllər hazırlanır.

Ümumi şəkildə statistik registrin əsas məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar.

- statistik müşahidələrin təşkili üçün statistik müşahidə vahidlərinin ümumi məcmusunu formalaşdırmaq;
- ümumi məcmunun statistik təhlili üçün zəruri olan seçmə statistik vahidlərin xarakteristikasını əldə etmək;
- statistik tədqiqatların keyfiyyətini artırmaq məqsədilə ekonometrik metodların köməyi ilə məlumatları təhlil etmək;
- statistik vahidlərin məlumatları əsasında qruplaşdırma aparmaq və analitik cədvəllər hazırlamaq;
- statistik müşahidələrin planlaşdırılması və aparılması üçün informasiya fondundan istifadə etmək;
- statistik vahidləri tam və dolğun əhatə edən demoqrafik xarakteristikaları formalaşdırmaq;

Avropa Birliyinə üzv ölkələrdə statistik müşahidələr üçün hazırlanmış registrlərin inteqrasiyası və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə xüsusi proqramların həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Bu məsələnin həlli üçün mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaradılmış, qrupun əsas vəzifəsi inzibati və statistik registrlərin inteqrasiyası üzrə qaydalar (kriteriyalar) hazırlamaqdan ibarətdir.

Statistik registr sisteminin inkişafı üçün aşağıdakı əsas qaydalar nəzərdə tutulur:

- registrin harmonizasiyası,
- vahidlərin təyinatı,
- əhatəlilik,
- aktuallaşma,
- vahidlərin demoqrafiyası (yaranması, ləğvi və s.),
- registrin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

İqtisadi inkişafa və iqtisadiyyatın strukturuna nəzarət üçün statistik məlumatlar registri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Registrlərin əhatəsi, həcmi və keyfiyyəti ölkədən asılı olaraq dəyişir. Statistik məlumatların istehsalı məsələsi registrlərin konkret standartlara cavab verməsini tələb edir. Registrin harmonizasiyası məlumatın təqdim edilməsinə məhdudiyət qoymaq üçün şərait yaratmalı, hətta bəzi hallarda onların ixtisar edilməsini təmin etməlidir.

Statistik məlumatları toplamaq və yekunlaşdırmaq üçün Avropa Birliyinə üzv ölkələr statistik vahidlər məcmusunda aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- istifadə olunan hər bir vahidin ümumi təyinatı olmalıdır və o yeganə olmalıdır;
- statistik vahidlər çoxluğu Avropa Birliyinə üzv ölkələrin hər birində istifadə olunmalıdır.

Bütün müəssisələr və onların yerli strukturları registrə daxil edilməli və registrdən

S.Y.Abdulov

götürülmüş statistik məlumatlarda xətalara yol verilməməlidir.

Registr vahidləri zəruri hallarda yaradılır, dəyişdirilir və ya ləğv edilərək registrdən çıxarılırlar. Zaman keçdikcə onların xarakteristikaları da dəyişir. Əgər vahidlərin demografiyası standart metodologiyaya uyğunlaşdırılmayıbsa, beynəlxalq müqayisələri həyata keçirmək olduqca çətin olacaq.

Vahidlər və onlara aid xarakteristikalar da harmonizasiya edilməlidir. Onlar seçmədə istifadə olunan stratların müqayisəlililiyini, alt çoxluqların harmonizasiyasını (maraqlara görə, məsələn, dövlət müəssisələri), bəzi iqtisadi vahidlərin standartlaşmasını müəyyən edir.

Registrin keyfiyyəti onun tərkibi və mövcud reallığa uyğunluğu ilə müəyyən olunur. Keyfiyyət aktuallaşmanın tezliyi və xarakterindən asılıdır, onu müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək mümkündür. Keyfiyyəti təmin etmək üçün Avropa Birliyi üzrə registr yaratmaq deyil, milli registrləri harmonizə etmək daha məqsədəuyğun hesab edilir. Hər bir ölkə öz registrinin yaradılması və aktuallaşdırılması metodlarını sərbəst müəyyən edir. Bunun üçün keyfiyyət meyarlarının minimum norması müəyyən edilir və registrin istifadəsində aşkar olunan uyğunsuzluqlar müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilir. Registrlərin aktuallaşmasının hansı müddətə və hansı əhatəliklə həyata keçirilməsi dəqiq müəyyənləşməlidir. Keyfiyyəti müəyyən edən dörd meyar mövcuddur. Bunlara aiddir:

- birinci meyar registr “daxilolmalarının” müddəti və əhatəliliyinə aiddir. t ilində yaradılan vahidlərin 95%-nin t+1 ilində qeydiyyatda düşməsinə müəyyənləşdirmək olar,

- ikinci meyar qeydiyyatların sayına (xüsusi çəkisinə) aiddir. Həqiqətdə eyni vahidin bir neçə dəfə qeydiyyattan keçməsi müşahidə zamanı yol verilən xətalara səbəb olur,

- üçüncü meyar “yalançı” fəal vahidlərin sayına (xüsusi çəkisinə) aiddir. İqtisadi fəallığın dayandırılmasına baxmayaraq, registrlərin aparılması zamanı sistemə natamam qeydiyyat qaçılmazdır və fəaliyyəti dayandırılmış vahidlər registrdə fəal vahid kimi qeyd olunur,

- dördüncü meyar vahidlərin iqtisadi fəaliyyət növlərinin və ölçülərinin təsnifləşməsi zamanı yol verilən xətalara aiddir.

Bu xətalər müşahidələrin keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir. Müşahidələrin nəticələri təshih edilsə də, mütəxəssislərin müəyyənləşdirdiyi dəqiqliyi əldə etmək mümkün olmur. Beləliklə, ümumi məcmunu stratlara ayırmaq üçün istifadə olunan göstəriciləri müntəzəm olaraq aktuallaşdırmaq və onlara nəzarət etmək lazımdır. Müşahidənin nəticəsini qiymətləndirmək üçün registrə daxil edilmiş vahidlər üzrə ildə bir dəfə, qalan vahidlər üzrə ən azı dörd ildə bir dəfə aktuallaşmanın aparılması tövsiyə olunur.

Keyfiyyət meyarlarının norması keyfiyyətin qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

Milli registrlərin harmonizasiyası uzunmüddətli və tədrici bir prosesdir. Qəbul edilmiş normativ aktlar bu harmonizasiyanın aparılması üçün əsas verir, hüquqi və statistik vahidlərin qeydiyyatı üçün norma müəyyən edir. Normativ aktlar milli registrlərin harmonizasiyası və keyfiyyət dinamikasını müəyyən edir ki, bu da statistik registrin məlumatları ilə inzibati registrin məlumatları arasında sıx əlaqə yaradır.

Milli registrlərin işlənilməsi və yenilənməsində nəzərə alınmış xarakteristikaları müəyyən etmək üçün registrin funksiyası və təyinatını düzgün təhlil etmək lazımdır. Registr-müəssisələr statistikasının sisteminin təməlidir, çünki bu sistem ardıcıl və əsaslandırılmış məlumatlar çoxluğunun hər il müntəzəm toplanması üçün nəzərdə tutul-

S.Y.Abdulov

muşdur.

Avropa Birliyində registrdən istifadənin beş əsas təyinatı mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) statistik vahidlərin aşkar edilməsi və yaradılması,
- 2) müşahidələrin aparılması və əlaqələndirilməsi,
- 3) müəssisələrin demoqrafiyasının statistik məlumat mənbələri,
- 4) inzibati mənbələrin məlumatlarının cəlb edilməsi,
- 5) məlumatların yayılması vasitəsi.

Statistik vahidlər hüquqi şəxslərə və mövcud inzibati vahidlərə həmişə birbaşa uyğun olmur. İnzibati mənbələr bütövlükdə ölkədə hüquqi vahidlərin yaradılması və mövcudluğu haqqında məlumat verir. Bu hüquqi vahidlərin ünvanları sosial qanunların tətbiqinə görə məsuliyyət daşıyan inzibati hakimiyyət orqanlarına və sosial sığorta təşkilatlarına məlumdur.

Avropa Birliyinə üzv ölkələrin işləyib hazırladıqları registrlər eyni zamanda hüquqi vahidlər, müəssisələr, yerli vahidlər, iqtisadi fəaliyyət vahidləri registridir.

Registr müşahidələrin aparılması və nəticənin yoxlanması üçün istifadə olunan məlumatlardan ibarətdir. Müşahidə aparmaq üçün aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:

- illik siyahı hazırlanmalı və bu siyahı üzrə statistik müşahidələrin sorğu anketlərini paylamaq üçün ünvanların siyahısı tərtib edilməli,
- səmərəli seçmə şəbəkəsi (müəssisələr çoxluğu) hazırlanmalı,
- müəssisələrdən sorğu yolu ilə alınmış məlumatlar ekstrapolyasiya edilməli,
- müxtəlif müşahidələrin nəticələri təhlil edilməli,
- məlumatlar ekspertlər tərəfindən diqqətlə öyrənilməlidir.

Registrdən düzgün istifadə sorğu zamanı kiçik müəssisələrin statistik yükünə nəzarət etmək imkanı verir, eyni vahidləri təkrar seçməyə düşmək zərurətindən qoruyur.

Müəssisələr çoxluğunun strukturu və demoqrafiyası haqqında məlumatlara tələbat getdikcə artdığına görə registrin aparılmasında nəzərə alınmalıdır. Bu cür məlumatların real mənbəyi aşağıdakılardır:

- statistik vahidlərin dövlət registri üçün hüquqi vahidlərdən alınan məlumatlar,
- statistik tədqiqatların həm hazırlıq, həm də həyata keçirilmə mərhələlərində əldə edilən məlumatlar,
- inzibati registrlərin məlumatları.

İqtisadiyyat üzrə məlumatlara tələbat durmadan artır ki, bu da müəssisədə statistik müşahidə yükünün artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də inzibati registrlərdən istifadə etməyə zərurət yaranır.

Avropa Birliyinə üzv ölkələrdə statistik registrlərinin yaradılması və aparılması üçün inzibati mənbələrdən getdikcə daha çox istifadə edilir. Bəzi ölkələr iki tip registrdə olan məlumatları birləşdirir, yəni bir neçə təyinatı olan registr yaradılır. Əgər ƏDV registri inzibati məlumatlar mənbəyidirsə (bəzi Statistika İnstitutlarının istifadə etdiyi), o halda digər vergi orqanlarına, sosial sığorta təşkilatlarına, ticarət palatalarına aid registrlərdən də istifadə etmək olar. Bu cür məlumatlar mübadiləsi prosesində inzibati və statistik registrlərin forma və məzmunu bir-birinə təsir göstərə bilər. Statistik registrlərin aparılması ayrıca əməliyyatlar kimi deyil, inzibati və statistik registrlərin hazırlanmasına yönəldilmiş əlaqələndirmə əməliyyatlarını nəzərdə tutur. Məsələn, bina və avadanlıqlara qoyulan investisiyalar haqqında məlumatları toplamaq üçün yeni yaradılmış iqtisadi vahid haqqında məlumatlar dərhal registrin siyahısına daxil edilməlidir və ya iqtisadi vahidə dair

S.Y.Abdulov

hər bir dəyişiklik, məsələn, vahidin ünvanının istənilən dəyişikliyi olan kimi, o müvafiq vahidin sətrinə daxil edilməlidir və s.

Statistik vahidin iqtisadi fəaliyyət növlərində müxtəlif dəyişikliklər haqqında məlumat onun əsas fəaliyyət növü kodunun modifikasiyasına gətirib çıxara bilər.

Ölkədə statistika xidmətinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da seçmə müşahidəsinin həyata keçirilməsinin əsası kimi çıxış edən statistik registrin formalaşdırılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə əlaqə sisteminin yaradılması prosesi gədir. Bu prosesin gedişatını başa düşmək üçün qeyd edilən sistemlərdə istifadə edilən bəzi anlayışların izahının verilməsi zəruridir.

Statistik vahidlərin Dövlət registri - Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət qeydiyyatından keçmiş təsərrüfat subyektlərinin identifikasiyasını (eyniləşdirilməsini) və uçotunu təmin edən, sənədlərin sıralanmış məcmusundan və məlumatlar texnologiyasından ibarət olan dövlət məlumat sistemidir.

Statistik reyestr - statistik məqsədlər, yəni başda - başa və birdəfəlik müşahidələrin, seçmə müşahidələrin, konyunktur sorğuların, siyahıyaalmaların təşkili və həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən iqtisadi fəal statistik vahidlərin baş məcmusudur.

Statistik reyestrin aktualaşdırılması-reyestrin subyektləri haqqında məlumatların dəqiq (aktual) vəziyyətdə saxlanması məqsədi ilə dəyişikliklərin reyestrə daxil edilməsi.

Demoqrafik və qeyri-demoqrafik dəyişikliklər bazası-uçot vahidlərinin Dövlət reyestri əsasında yaradılmış və təsərrüfat subyektlərində sonradan statistik reyestrə daxil edilməsi üçün baş verən bütün dəyişikliklərin uçotunu təmin edən məlumat sistemidir.

Statistik vahidlər - statistik uçota və müşahidəyə cəlb olunmalı vahidlərdir (təsərrüfat subyektləridir). Statistik vahidlərinin Dövlət registrinin tərkibində statistik vahidlərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət qeydiyyatından keçmiş, təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirən subyektlər aid edilir.

Təsərrüfat subyektləri hüquqi şəxs statusuna malik olan, yaxud öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən (fiziki şəxslər) subyektlərdir.

Statistik vahidlərin inzibati və təsnifat göstəricilərinin aktualaşdırılması statistik registrin Statistik vahidlərinin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilir.

Statistik registrin inzibati və təsnifat göstəriciləri rəsmi mənbələrin məlumatları əsasında aşağıdakı qaydada aktualaşdırılır:

- inzibati göstəricilərin aktualaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin qeydiyyatı, təkrar qeydiyyatı və fəaliyyətlərinin dayandırılması haqqında qeydiyyat məlumatları əsasında, nazirlik və idarələrarası məlumat mübadiləsinin müəyyən edilmiş qaydalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq,
- təsnifat göstəricilərinin aktualaşdırılması normativ-sorğu sənədlərinə əsasən.

Nəticə

Registr statistik tədqiqatın əsası hesab edilir və onun məlumatları baş məcmunu tam xarakterizə etməlidir. Ona görə də registrin məlumatlarının dəqiqliyi statistik tədqiqatın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Əhali registri Ədliyyə orqanları, əmlak registri Dövlət əmlakının İdarəedilməsi üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən tərtib edilir. Registrlər öz təyinatına görə inzibati, statistik və s. ola bilər. Registrlərin əhatəsi, həcmi və keyfiyyəti ölkədən asılı olaraq dəyişir. Avropa Birliyinə üzv ölkələrin işləyib hazırladığıla-

S.Y.Abdulov

rı registrlər eyni zamanda hüquqi vahidlər, müəssisələr, yerli vahidlər, iqtisadi fəaliyyət vahidləri registridir.

Ədəbiyyat

1. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Maliyyə və bank statistikasını. Bakı, 2006
2. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Sosial-iqtisadi statistika. Bakı, 2006
3. Əliyev Ə.İ. Statistikanın nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010
4. Зубченко Л.А. Обзор зарубежных публикации по социальной статистике. «Вопросы статистики», 2000, № 3, с.18-24
5. Дашинская Н.П. Международная статистика. Учебное пособие, изд. центр БГУ (Минск), 2007, с.254

SOME PROBLEMS OF MAINTAINING STATISTICAL REGISTER IN AZERBAIJAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

S.Y.Abdulov

SUMMARY

The register is a basis of research and the data it provides should comprehensively characterize the main summary. Therefore, accuracy of register data affects the quality of statistical research. The register of population is made by judicial authorities, and the one of property is made by the official State Property Committee. Registers, according to their purpose, can be administrative, statistical, etc. Coverage, volume and quality of registers vary depending on specific country. The registers, prepared by the EU-member countries, are at the same time the registers of enterprises, local administrative and economic units.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВЕДЕНИЯ СТАТИСТИЧЕСКОГО РЕГИСТРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

С.Ю.Абдулов

РЕЗЮМЕ

Регистр является основой исследования и его сведения должны окончательно характеризовать главную сводную. Поэтому, точность сведений регистра влияет на качество статистического исследования. Регистр населения составляется органами юстиции, а регистр имущества - Государственным Комитетом по управлению Государственным имуществом. Регистры по своему назначению могут быть административными, статистическими и т.д. Охват, объем и качество регистров могут различаться в зависимости от конкретной страны. Регистры, подготовленные странами-членами Европейского Союза, являются одновременно и регистрами административных единиц, предприятий, местных экономических единиц.

Məqalə Sosial Münasibətlər Akademiyasının "Ümumi iqtisadiyyat" kafedrasının 15 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 26 sentyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.47

MÜLKİ AVIASİYADA İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

G.T.Əhmədova

Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Binə qəsəbəsi, Mərdəkan şosesi, 25-ci km
e-mail: amal30@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, rəqabətlik, təyyarə parkı, texniki xidmət

Keywords: innovation, competitiveness, plane fleet, maintenance

Ключевые слова: инновация, конкурентоспособность, лётный парк, техническое обслуживание

Bazar iqtisadiyyatına qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının böyük hissəsini neft sektorunun təşkil etməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi ən aktual məsələlərdəndir. Burada çətinlik törədən əsas amil ölkədə istehsal olunan məhsulun və göstərilən xidmətlərin həm beynəlxalq miqyasda, həm də ölkə daxilində rəqabətə davamlılığının təmin olunmasıdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektoruna aid olan rabitə və nəqliyyat sektorları əhaliyə geniş spektrdə xidmət göstərən və ümumiyyətlə stabil fəaliyyətdə olan sahələrdir. Nəqliyyat sahəsinə mülki aviasiya sahəsi də aiddir. Digər sahələr kimi, mülki aviasiya müəssisələri bir tərəfdən bu sahəyə aid olan aviamüəssisələrlə, digər tərəfdən də başqa nəqliyyat növlərinə aid olan şirkətlərlə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Rəqabətə davamlılığın təmin olunmasının əsas yolu yeniliklərdən səmərəli istifadə olunması ilə bağlıdır. Beləliklə, nəqliyyatda, eləcə də onun əsas sahələrindən biri olan mülki aviasiyada innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi ən aktual məsələlərdəndir.

Sovet dövründə Azərbaycanda istehsalat və xidmət sahələrinin dövlətin inhisarında olması müəssisələr arasında rəqabəti zəiflədirdi, bir çox iri müəssisələr öz sahəsində yeganə inhisarçı kimi çıxış edir və dövlət inhisarında fəaliyyət göstərirdi. Lakin indiki dövrdə - bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü şəraitində bu mümkün deyil və məhsulun və xidmətin rəqabətə davamlılığı böyük aktuallıq kəsb edir. Bununla əlaqədar bu sahədə aparılan tədqiqatlar, xüsusilə də iqtisadi tədqiqatlar həm ölkəmizdə, həm də digər postsovet ölkələrində, o cümlədən Rusiya Federasiyasında xeyli genişləndirilmişdir. Rus alimi O.V.Mırov hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü dövründə iri müəssisələrin rəqabətə reaksiyasını aşağıdakı 3 tipə bölmək olar [2]:

1. inhisarçı üstünlüyündən istifadə edilməsi;
2. rəqiblərin (xüsusilə də xarici rəqiblərin) təzyiqi altında bazar mövqelərinin itirilməsi;
3. səmərəli innovasiya strategiyası qəbul etməklə fəaliyyətin yenidən qurulması.

Tədqiqat obyektini olan mülki aviasiya sektoru üçün üçüncü yolla getmək daha vacibdir və bu sahədə son 15-20 ildə xeyli işlər görülmüşdür. Başqa sahələrdə olduğundan fərqli olaraq, burada əsas meyar uçuşun təhlükəsizliyidir. Son zamanlar Azərbaycan alimləri də rəqabətə davamlılıq problemlərinə diqqət yetirirlər. S.H. Haqverdiyeva sənaye

Э.Т.Ящмядова

məhsullarının bazarda rəqabətə davamlılığının təmin olunmasının əsas amilinin innovasiyalardan istifadənin olduğunu göstərmişdir [1].

Bir çox başqa fəaliyyət sahələrindən, eləcə də xidmət sahələrindən fərqli olaraq, mülki aviasiyada fəaliyyət çox geniş bir spektri əhatə edir. Belə ki, mülki aviasiya mürəkkəb sistem olaraq bir neçə altsistemi əhatə edir və bu altsistemlər üzvi vəhdətdə olsalar da, onların hər biri nəhəng və mürəkkəb sistem təşkil edir. Mülki aviasiya sahəsinin iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatda bu sistemin beş altsistemdən ibarət olduğu göstərilir [3,4]: texniki sistem; texnoloji sistem; iqtisadi sistem; sosial sistem; təşkilati sistem. Texniki sistemə təyyarə-helikopter parkından tikinti sahəsinə qədər geniş spektrdə texniki sahələr və ona aid olan texniki xidmət sahələri daxil edilir. Texnoloji sistem öz-özlüyündə mürəkkəb bir sistemdir və ona sərnişin və yükdaşıma, aviasiyanın xalq təsərrüfatına tətbiqi, hərəkətin idarəedilməsi, sərnişinlərə xidmət və həmçinin kadr hazırlığı sistemləri aid edilir. İqtisadi sistemin əsas elementləri əmək, maddi və maliyyə resursları və iqtisadi idarəedicilərdir. Sosial sistem sahənin sosial inkişafını təmin edən tədbirlər məcmusudur. Təşkilati sistem isə mülki aviasiya sisteminin inkişafını həyata keçirmək üçün yaradılan müəssisə və təşkilatlar sistemidir.

Mülki aviasiya sisteminin göstərilən altsistemlərə malik olması faktından çıxış edərək bu və digər innovasiya növlərinin tətbiqinin aparılması vacibdir.

Innovasiya fəaliyyətinin tədqiqinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda innovasiyaların bu və ya digər cəhətlərinə görə təsnif edilməsinə geniş yer ayrılmışdır. H.Ə.Qədirov Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçidin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, innovasiyaların ümumi təsnifatını vermişdir [5].

Innovasiyaların təsnifatı çox ətraflı şəkildə A.İ.Priqojin tərəfindən aparılmışdır [6]. O, innovasiyaları global miqyasda aşağıdakı üç cəhətə görə sistemləşdirilmişdir: yeniliyin tipinə görə, həyata keçirmə mexanizminə görə, innovasiya prosesinin xüsusiyyətlərinə görə. Birinci qrup innovasiyalar maddi-texniki və sosial innovasiyalar növlərinə bölünür. Belə ki, maddi-texniki innovasiyalar da texniki, texnoloji və yeni materiallar kimi innovasiya növlərinə ayrılır. Sosial innovasiyalar isə iqtisadi, təşkilati-idarəetmə, sosial-idarəetmə, hüquqi və pedaqoji innovasiyalar kimi təsnif edilir.

Son zamanlarda müasir elmi ədəbiyyatda innovasiya prosesinin tədqiqinə, eləcə də, onların təsnifatının dəqiqləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bazar münasibətlərinin genişləndiyi və rəqabətin kəskinləşdiyi bir dövrdə innovasiyalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. T.V.Yarkina hesab edir ki, innovasiya həm texnika və texnologiyalara, həm də istehsalın təşkilinə aid olmalıdır. Bunlar sıx qarşılıqlı əlaqədədir və məhsuldar qüvvələrin inkişafının və istehsalın səmərəliliyinin kəfəriyyət pillələrini əhatə edirlər [8].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mülki aviasiya müəssisəsi tam bir sistem kimi bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmasına baxmayaraq, müxtəlif xarakterli fəaliyyət növlərini əhatə edən altsistemləri özündə əks etdirdiyindən, burada innovasiya növlərinin diferensiasiya edilməsi çox vacibdir. Mülki aviasiya sisteminin xüsusiyyətlərini və xüsusilə də, altsistemlərin xarakterini nəzərə almaqla innovasiyaları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- texniki innovasiyalar (bunlar innovasiya fəaliyyəti istiqamətlərinin əsasını təşkil edir, belə ki, təyyarə parkının həmçinin texniki xidmət sahələrinin yenilənməsini və nəticədə istehsalın texniki silahlanmasını, əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur);

- texnoloji innovasiyalar (bu innovasiyalar sərnişinlərə müxtəlif xidmət texnologiyalarından tutmuş texnikadan istifadə texnologiyalarına qədər geniş diapozonu

Э.Т.Яцмядова

əhatə edir. Bunlar, həmçinin, texnoloji tərəqqinin əsasını təşkil edir);

- təşkilati innovasiyalar (istehsalın və əməyin yeni forma və metodlarının mənimsənilməsi proseslərini əhatə edir, eləcə də struktur bölmələrinin, sosial qrupların, ayrı-ayrı şəxslərin münasibətlərinin səmərəli surətdə dəyişdirilməsinə xidmət edir);

- idarəetmə innovasiyaları (təşkilati strukturların, idarəetmə üsullarının, idarəetmənin təşkilinin səmərəli surətdə yeniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman idarəetmə aparatının işinin optimallaşdırılması, idarəetmə sisteminin elementlərinin dəqiqləşdirilməsi təmin edilməlidir. Bu innovasiyaların əsas təyinatı aviamüəssisənin qarşısında duran məsələlərin həllinin sürətləndirilməsi, asanlaşdırılması və yaxşılaşdırılmasından ibarətdir);

- iqtisadi innovasiyalar müəssisənin maliyyə və mühasibat fəaliyyətində, eləcə də, planlaşdırma, qiymətləndirmə, əməyin motivasiyası və ödəniş, həmçinin fəaliyyətin dəyərləndirilməsində müsbət dəyişiklikləri təmin etmək üçündür;

- innovasiya fəaliyyətinin vacib istiqamətlərindən biri də sosial sferaya aiddir. Sosial innovasiyalar, əsasən, kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi sisteminin tətbiqi ilə insan amilinin fəallaşdırılmasında təzahür edir, eləcə də, işçilərin peşə hazırlığı, əməyin qiymətləndirilməsi və mükafatlandırma sisteminin, həmçinin, işçilərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin təhlükəsizliyi və gigiyena, mədəni davranış, asudə vaxt problemlərinin həllini təmin etməlidir;

- fəaliyyətin uğurla tənzimlənməsini təmin etmək üçün vacib məsələlərdən biri də hüquqi sistemin təkmilləşdirilməsidir ki, bunun üçün də hüquqi innovasiyalar çox əhəmiyyətlidir;

- müasir dövrdə bütün ölkələr üçün ən vacib məsələ ətraf mühitin qorunması, ekologiya məsələləridir. Ona görə də, ekoloji innovasiyalar mülki aviasiya sistemi üçün də vacibdir.

Şübhəsiz, innovasiyaların istifadəsinin əsas meyarı onların səmərəliliyidir. Lakin mülki aviasiya müəssisəsi üçün daha bir vacib meyar, hətta, ən vacib amil uçuşun təhlükəsizliyidir.

Dünya mülki aviasiya sistemini təhlil edən Rusiya alimi D.Y.Yerzakoviç belə nəticəyə gəlir ki, mülki aviasiyanın imkanlarını genişləndirmək üçün ən əsas şərt ilk növbədə mülki aviasiyanın innovasiya-investisiya inkişafının səmərəli idarə olunmasıdır. Bunun da əsas yolu sistemin dövlət tənzimlənməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Burada ən vacib məsələlərdən biri təyyarə parkının yenilənməsidir [9].

“Azərbaycan Hava Yolları” QSC-də yuxarıda sadalanan innovasiya növləri üzrə işlər aparılır. Bunun sayəsində cəmiyyətin optimal fəaliyyətini təşkil etmək mümkün olmuşdur. Bizim zənnimizcə, mülki aviasiya sistemində tətbiq olunan innovasiyalar onun altsistemlərinə uyğun olaraq tətbiq olunmalıdır. Müəssisənin innovasiyalı inkişafının təmin olunması üçün innovasiya növləri ayrı-ayrılıqda da tətbiq oluna bilər. Lakin islahatların davam etdirilməsi üçün proqram-məqsədli metodların istifadə olunması daha yaxşı nəticə verir. Belə ki, bu zaman bütün istiqamətlərə aid olan innovasiyaların - texniki, texnoloji, iqtisadi, sosial, təşkilati və digər innovasiyaların, eləcə də islahata aid olan digər əsas tədbirlərin vahid bir kompleks şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Uçuşların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər, o cümlədən, belə innovasiyalar məqsədli proqramın leytmotivini təşkil etməlidir. Belə ki, mülki aviasiya sahəsi üçün bu ən vacib amildir.

Ədəbiyyat

1. Ахвердова С.Г. Рынок и конкурентоспособность промышленной продукции Азербайджана. Известия АН Азербайджана, № 1-4, Баку, 1997, с.122
2. Мыров О.В. Развитие инновационной деятельности предприятий авиационной инфраструктуры как основа повышения их конкурентоспособности. Автореферат на соискание ученой степени к.э.н., М., 2005
3. İsmayılov İ.N. Mülki aviasıyanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2001
4. Маленьков Ю.А. Рыночная экономика системы воздушного транспорта. С.-Петербург, 1995
5. Кадыров Г.А. Формирование инновационной системы Азербайджанской Республики. Известия АН Азербайджана, серия Экономика, № 4, Баку, 1998
6. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия. М., 1989
7. Инновационной менеджмент. Под ред. Ильенковой С.Д., М., 1997
8. Яркина Т.В. Основы экономики предприятия. Киев, 2005
9. Ерзакович Д.Ю. Проблемы управления инновационно-инвестиционной деятельностью в гражданской авиации.

MAIN LINES OF INNOVATION ACTIVITIES IN CIVIL AVIATION

G.T.Ahmedova

SUMMARY

Transport sector representing non-oil sector in the Republic of Azerbaijan is currently one of the steadily developing fields of national economy. Civil aviation as one of its vital subsectors is functioning in the condition of intense competition. This article highlights the innovative measures that have to be taken to strengthen the competitiveness of civil aviation in Azerbaijan.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

Г.Т.Ахмедова

РЕЗЮМЕ

Транспортный сектор, представляющий нефтегазовый сектор экономики Азербайджана, в настоящее время является одной из наиболее стабильно развивающихся отраслей народного хозяйства страны. Гражданская авиация, как один из его важнейших сегментов, функционирует в условиях острой конкуренции. В данной статье речь идет об инновационных мерах, необходимых для усиления конкурентоспособности гражданской авиации в Азербайджанской Республике.

Məqalə Milli Aviasiya Akademiyasının Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kafedrasının 30 mart 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 6)

Məqalə redaksiyaya 19 aprel 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.2

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

И.Н.Мамедов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: comrad71@rambler.ru

Açar sözlər: adaptivlik, risklərin minimizasiyası, riskin dərəcəsi, riskin qiymətləndirilməsi, diversifikasiya

Keywords: adaptability, minimization of risks, degree of risk, risk estimate, diversity

Ключевые слова: адаптивность, минимизация рисков, степень риска, оценка риска, диверсификация

Системную ситуацию, сложившуюся к настоящему времени в странах с развивающейся экономикой, можно назвать кризисом управляемости и целостности, что принципиально усиливает рисковые тенденции в любых структурах. Естественно, переходная экономика воздействует как на организационные формы фирм, развивая отказ от чисто отраслевой организации, например, промышленности, так и на развитие малого и среднего бизнеса. Имеет место даже элемент стабилизации, но «за критической чертой», хотя в этом случае санация, как процедура оздоровления и минимизации рисков, не функционирует. Еще не все руководители и предприниматели учитывают двойственный характер причин и понимают последствия такой «околокризисности»: с одной стороны, такие флуктуации порождают системные изменения через «возникающие» скачки параметров управляемых систем и, соответственно, самоорганизацию, что размывает командное управление организационно (структурно и функционально), с другой стороны способствует предпринимательской «квазиактивности» в виде финансовых рисков в заведомо временной кризисной форме.

Переходная система способствует поляризации своих состояний, что в результате приводит к перемещениям из одного полюса к другому и наоборот. В экономически развитых странах разработан целый набор «критических» показателей, оценивающих прогноз рисков и даже банкротств фирм [1]. Они состоят из двух факторов: финансовой и экономической эффективности. К первому относят повторяющиеся потери, превышение критического уровня просроченной задолженности, низкую ликвидность, максимизацию заемных средств, ухудшение отношений с коммерческими банками, неблагоприятные тенденции портфеля заказов и т.д. Каждый из них имеет свои количественные нормативные (докритические) значения. Второй фактор содержит не менее 10 рисковых (критических) показателей, в том числе такие, как неэффективность соглашений (краткосрочность контрактов), потери ключевых клиентов (контрагентов), избыточность финансовой ориентации на прибыльность или зависимость от клиента, уход ведущих менеджеров, неравномерный производственный цикл (частые остановки, судебные иски, незначительность НТП и др.). Эти показатели

также подлежат количественным оценкам с помощью множества методов, моделей, методик аудиторского и экспертного типов. Эффективными и содержательными считаются как минимум два подхода: в модели первого подхода используется либо пять, либо семь показателей, объединенных в регрессионные формулы. Известны следующие обобщенные данные точности оценки прогноза риска до банкротства: по модели состоящей из пяти факторов – за один год 6.1%, за два года 28.1%. Более точной можно считать модель, построенную на основе так называемых эвклидовых расстояний с интеграцией данных к системному параметру типа «уровень состояния риска» ≤ 1 . Эта модель не ограничивает количество диагностических параметров и позволяет при менеджменте манипулировать формальными связями между точностью, объемами выборки (количеством фирм, прогнозируемых лет и т.д.) и вероятностными характеристиками.

Если в условиях командной экономики риски были связаны с невыполнением плана, срывом договоров поставки, транспортом, экологическими катастрофами, неудачным регулированием, т.е. были минимальными, то системная предкризисность проблему формирует по-другому. Для минимизации социально-экономических рисков мировая экономика пошла по пути дробления бизнеса на малый, средний и крупный, что определенным образом решает задачу. На основе законов о малом бизнесе: в США созданы Администрация по Делах Малого Бизнеса (АМБ); Национальная Ассоциация Бизнес-Инкубаторов (как разветвленной формы снижения рисков); Комитет Конгресса по Делах Малого Бизнеса и другие организации поддержки; в Японии (1982г.) организована Национальная Ассоциация Содействия; в ФРГ (1978-79 гг.) Ассоциация Промыленно-Торговых Палат и т.д. К настоящему времени в развитых странах мира имеют следующие соотношения количества занятых в малых, средних и крупных фирмах: в США 26.1%, 28.4%, 21.5%; в Японии 49.4%, 27.7%, 8.2%; в Великобритании 26.1%, 22.6%, 25.2%; во Франции 32.1%, 28%, 23,4% [2].

Работа в условиях глобальной информационной сети Интернет и развитие ее корпоративных и локальных фрагментов типа Интранет повышают эффективность бизнеса, но проблему риска не снимают. Представляется, что прямой переход на функциональность отношений взамен администрирования, т.е. горизонтальные иерархии без организационных преобразований (децентрализации, демократизации, диверсификации и т. д.) недостаточен [3]. Более того, считается, что с одной стороны, рынок и бизнес невозможны без риска, с другой стороны, нежелание рисковать, как несистемообразующий фактор должен минимизироваться. Оба момента лишь подтверждают сказанное, но вакуум методологически еще не заполняют.

Рассмотрим некоторый особый подход к рассматриваемой проблематике:

1. Набор характеристик тенденций учета рисков представляет собой открытую дескриптивную систему, требующую непрерывного совершенствования.

2. Переход от жесткой административно-бюрократической организации к гибкому функциональному системообразованию на основе согласования инициатив всех участников, как равноправных, независимо от их должностей и ресурсных возможностей, способствует минимизации всех типов рисков.

3. Функциональное решение требует заметного по масштабам отказа от вертикальной иерархии и перехода к горизонтальной (корпоративизации организа-

ции) и ухода от отраслевизма в администрировании.

4. Предпринимательство и его самоорганизация, как взаимодополняющие феномены в условиях перехода к рыночной экономике, построены на горизонтализации отношений участников процесса (фирмы, сделки, контракты) и используют (даже развивают) дисбаланс, развивая риски и одновременно предметную область соответствующей методологии, т.е. менеджмента в части их минимизации.

5. Переход к функциональным решениям не решает однозначно проблему рисков, если не учитывается и не используется при этом несколько моментов:

- временный характер любой самоорганизации и соответственно отношений клиентов с клиентами;
- опережающее создание системообразующей среды и горизонтальной структуры участников;
- понимание факта максимизации рисков в начале – конце «жизни» горизонтальной функциональной системы при «пульсациях» ее параметров.

Таким образом, можно принять в качестве объединяющего понимания целесообразности и необходимости применения организационных аспектов в любых рисках (производственных, финансовых, коммерческих, чистых и спекулятивных). Эти аспекты представляют собой горизонтально-функциональные схемы отношений. Поэтому позиция о подразделении рисков их угроз на отношения и капитал предоставляется неточной.

Проблематика рисков и управления ими рассматривается очень широко с самых различных позиций. Им свойственны некоторые общности:

- приводятся различные подходы к классификации рисков, в основном, как производственные, финансовые и коммерческие;
- в основном акцент делается на финансовый рынок, т.е. реализуется подход типа «вход – черный ящик – выход»;
- предпринимательство рассматривается в основном как владение ресурсами (финансовыми) и как главный субъект риска;
- менеджмент рассматривается как административно-бюрократическое управление по вертикали в контексте известных подходов к маркетингу;
- с экономических позиций даются характеристики так называемого «рискового бизнеса»;
- риск анализируется только в контексте финансового менеджмента.

Риски, кризисы, дисбалансы требуют особых подходов, реализующих так называемое антикризисное управление. В работах зарубежных ученых понятие «риска» («рисков») интерпретируется следующим образом:

- опасения (опасность) как набор оргтехмероприятий о возможных убытках;
- мера рассеяния (дисперсия) оценочных прогнозных показателей;
- опасность недостижения цели предпринимательского проекта;
- потенциал реализации неожиданных отрицательных последствий некоторых событий (экономико-стратегические, политические, производственные и финансовые).

При взятии за основу вышеизложенного, возможна более конкретная идентификация каждой группы рисков в предположении наличия и одновременного

действия их внешних и внутренних источников. К первым относятся усиление деятельности конкурентов, кризис основных поставщиков ресурсов и услуг, неплатежеспособность оптовых поставщиков, изменения на финансовом рынке, новые технологии и т.д. Ко вторым – потери основных фондов, рабочего времени, потери финансовых поступлений и т.д.

Наиважнейшим является правильный подбор и расстановка управленческих кадров, оценка их качеств. Выбор критериев и содержание оценки определяются прежде всего тем, насколько правильно понято то что оценивается. Это – личные качества, результаты деятельности (выражающиеся во вкладе в совершенствование деятельности самого аппарата управления и в общие конечные итоги функционирования руководимой этим аппаратом системы) и, наконец сам труд (его временные и качественные характеристики). Касательно личных качеств главное в том, чтобы выявить и оценить относительно устойчивые признаки личности руководителя.

Основными принципами минимизации рисков через антикризисное управление являются государственное регулирование рынков, налоговая политика, ценовая политика, наличие ресурсов-заменителей, изменение конъюнктуры, состояние законодательной базы и другие.

Рассматривая риск как неизбежную плату за предпринимательскую свободу в условиях конкуренции, многие авторы акцентируют внимание на минимизацию ошибок при прогнозе, а также возможность получения большей прибыли при больших рисках [4]. В обоих случаях стараются «обходить» оргриск.

Системная позиция, в которой возможны риски, может обобщенно характеризоваться следующим образом:

- опережающее развитие корпоративизма должно сопровождаться поддержкой предпринимательства;
- развитие вертикальных и горизонтальных структур должно быть параллельным с приоритетом последних;
- функциональную горизонтальную структуризацию в форме корпоративных «функциональных совещаний» исполнителей можно принять в качестве одной из основ организационного построения антирисковых систем;
- параллельное саморазвитие технопроизводственных и финансовых рисков не способствует их снижению;
- имеет место тенденция развития опосредованных отношений с рисковыми (но традиционными) проектами через кредитование, инфраструктуризацию и т.д.;
- «квазиактивность» (мнимая активность) предпринимательства и соответственно масштабы нестабильности и рисков возрастают;
- ускоренное превращение функциональных структур в так называемые виртуальные способствует развитию основы построения антирисковых систем;
- опережающее развитие среды, в которую погружен конкретный бизнес, особо активно способствует созданию антирисковых систем.

Кроме того, необходимо учитывать наличие постоянной самоорганизации по горизонтали во всех иерархических структурах: государственной и муниципальной вертикали управления; в отраслевых, корпоративных и многих частных структурах.

Привлечение к современному корпоративному движению (независимо от форм собственности) малого бизнеса стало действительностью, это размывает нижние (исполнительские) уровни структуризации, создает постоянные флуктуации, часто сближает корпоративные интегральные параметры деятельности с их критическими значениями и тем самым, хотя и временно, формирует так называемую виртуальную реальность. Другими словами имеет место самореализация названных выше основ самоорганизации рисков. Следовательно, риски в современных социально-экономических системах (иерархических и горизонтальных) в принципе максимизируются. Япония через корпоративные механизмы «Кэйрэцу» старается это как то минимизировать, реализуя концепцию временной корпоративизации не только конкретных клиентов, но и рынков в целом [4].

Корпоративные отношения с государственными бизнес структурами по поводу минимизации экономических рисков методами менеджмента, отношения как самоорганизованные, так и целенаправленные объединяются на временной основе в горизонтальные функциональные структуры с элементами иерархического регулирования.

Научная гипотеза формулируется следующим образом: риски как постоянно действующие опасности (усиливающиеся в переходный период) ликвидировать невозможно ни предпринимательскими, ни административно-командными бюрократическими средствами, но минимизировать их отрицательное воздействие методами менеджмента возможно, если использовать аксиоматическую концепцию экономических рисков, учитывающую ряд обстоятельств:

1. системность оргфакторов;
2. самоорганизацию;
3. временный характер отношений;
4. «сплющивание» вертикальных иерархий;
5. виртуальность системообразования.

При такой постановке наиболее эффективен метод дедукции (от общей гипотезы через концептуализацию к реальному результату) при аксиоматической форме его представления. Теория принятия решений в качестве основы использует целый набор аксиом, которые лица принимающие решения ЛПР, должны либо отбросить (все или некоторые), либо учитывать их в своей практике. Считают, что подход теории решений позволяет выбирать альтернативу, учитывать фактор времени, снижать неопределенность и т.д. Аксиоматика включает в себя целый ряд общих моментов: относительность предпочтений, состав наиболее и наименее предпочтительных рисков, их числовую оценку, оценку уровня неопределенности, возможные замены рисков и т.д.

Приведем состав основных принципов научной базы концепции рисков: адаптивность как свойство минимизации негативных результатов рисков; альтернативность как степень (уровень) риска, разрешаемого корпоративными средствами и методами; учет критичности при угрозах существованию дела; приоритетность горизонтальных отношений равноправных участников системообразующего процесса; оптимизация рисков; диверсификация функций менеджмента; экономические риски, как объединяющая основа их минимизации; переход от структурных решений к персональным функциональным решениям; отказ от отраслевизма, развитие целевого корпоративного регулирования, учет само-

организованных горизонтальных систем; обязательность учета ограничений.

Литература

1. Балдин К.В. Управление рисками. М.: Юнити-Дана, 2005
2. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль. М.: Дело, 2003
3. Информационные технологии в бизнесе. Под. ред. М.Желены. СПб.: Питер, 2002
4. Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. М.: Дашков и К, 2005

RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

İ.N.Məmmədov

XÜLASƏ

Hal-hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaranmış sistem vəziyyətini idarəçilik və bütövlüyün böhranı adlandırmaq olar ki, bu da bütün strukturlarda risk meyillərinin önəmli dərəcədə güclənməsi deməkdir. Riskləri aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür, lakin onları minimizasiya etmək olar. Bu məqalə məhz risklərin idarə olunmasının əsas prinsiplərinə həsr olunmuşdur.

BASIC PRINCIPLES OF RISK MANAGMENT

I.N.Mamedov

SUMMARY

Current system situation in developing countries may be called management and integrity crisis which significantly increases the risks tendencies in every structure. It is impossible to eliminate the risks, but you can minimize them. This paper is just about the basic principles of risk management.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Qiymət və qiymətləndirmə" kafedrasının 30 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 02)

Məqalə redaksiyaya 9 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 330.322.5

İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA MİLLİ İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN ROLU

T.İ.Kərimova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: maliyyə infrastrukturu, maliyyə resursları, investisiya institutları, vençur, kotirovka
Keywords: financial infrastructure, financial resources, investment institutions, venture, quotation

Ключевые слова: финансовая инфраструктура, финансовые ресурсы, инвестиционные институты, венчурный, котировка

Klassik təkrar istehsal nəzəriyyəsi baxımından prof. M.Ə.Əhmədov investisiyanı gəlirlərin yığıma çevrilməsi prosesi kimi qiymətləndirir. İqtisadçı alimin fikrincə, formalaşmış bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə investisiya prosesi adətən innovasiya xarakterli olub, cəmiyyətin dinamik inkişafını təmin etməlidir. İnnovasiya prosesi isə iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlığı və idarəetməni özündə birləşdirən yeganə proses kimi səciyyələndirilir (1, s.351).

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiya layihələrinin əsas kütləsi müxtəlif səviyyəli və miqyaslı özəl şirkətlər tərəfindən reallaşdırılır. Bu cür innovasiya reallaşdırılması şirkətlərin istehsal-kommersiya vəzifələrinin ən yaxşı həlli kimi çıxış edir. Bazar sistemində müasir təkrar istehsal prosesinin digər tərkib hissələri kimi innovasiya da son nəticədə inkubator firmanın və innovasiya prosesinin digər subyektlərinin mənfəətinin maksimumlaşdırılmasında reallaşdırılan praktiki kommersiya effektinin alınmasını nəzərdə tutur. Hətta innovasiya prosesinin başlanğıc mərhələsi kimi ilkin elmi ideya da kommersiya mənsəyinə malikdir. Ona görə ki, o yalnız alimin müstəqil elmi yaradıcılıq prosesi deyil, həm də müvafiq laboratoriyaların avadanlığına qoyulan maliyyə resurslarının effekti sayılır. İnnovasiya ideyalarının real istehsal effektləri istehsal şirkətlərini təcrübə nümunəsinə və praktiki nəticəyə çatdırmağa qədər maliyyələşdirməyə sövq edir.

Prof. T.N.Əliyevin fikrincə, innovation fəaliyyətinin təşkilinin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanmasına, mütərəqqi texnoloji proseslərin yaradılmasına, mövcud məhsul növlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yeniliklərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və s. yönəldilməlidir (2, s.789). Alim neft-kimya sənayesində investisiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün istehsal güclərinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, müəssisələrin özündə onların spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun innovasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. O, neft-kimya sənayesinin innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesində ilk növbədə ardıcıl olaraq aşağıdakı üç mühüm məsələnin həllini vacib sayır (2, s.791):

T.İ.Kərimova

a) perspektiv dövrün ayrı-ayrı mərhələlərində investisiyaların cəlb edilməsinin müxtəlif formaları arasında nisbətən müəyyən edilməsi;

b) sahənin innovasiya-investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

c) neft-kimya müəssisələrinin respublika ərazisində coğrafi yerləşməsinə nəzərə alaraq, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin regional istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan fikrin məntiqi davamı kimi hesab edirik ki, Azərbaycanın əsas sənaye sahələrinin müəssisələrində səmərəli investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şaquli və üfüqi mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşməsi və daha mütərəqqi idarəetmə formasının tətbiqinə nail olunmalı, əsas diqqət marketing fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə olunmasına yönəldilməlidir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin maliyyə infrastrukturunu sahibkarlıq sektorunu maliyyə resursları ilə təmin edən müasir fond və pul bazarlarının yüksək inkişaf etmiş maliyyə-kredit mexanizmləri bazasında formalaşmışdır.

Innovasiya şirkətləri ilə işləyən qeyri-dövlət maliyyə institutlarının strukturunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

1.Banklar. Onlar vəsaitləri qaytarmağa zəmanət şərti ilə müəyyən faizlərlə kredit verirlər. Aşağı riskli kreditləşmə siyasəti üzündən banklar innovasiya şirkətləri ilə onların qurulduğu ilkin mərhələlərdə demək olar ki, işləmir, yalnız daha yüksək risklər fazasını keçdikdən sonra onlarla işləməyə başlayır.

2.İnvestisiya institutları(sığorta şirkətləri, pensiya fondları, şirkət, universitet fondları, dövlət investisiya fondları) bir qayda olaraq, etibarlı işgüzar nüfuza malik partnyorlara üstünlük verməklə yüksək olmayan maliyyə riskləri sahəsində işləyirlər.

3.İnvestisiya fondları ənənəvi olaraq müəyyən biznes növlərində təmərküzləşdirilir. Onlarda investisiyalaşma haqqında qərar qəbul edilməsi proseduru kifayət qədər mürəkkəb və uzundur. Bu fondlara müraciət üçün çoxsaylı məhdudiyyətlər və şərtlər mövcuddur.

4.Səhmdar kapital IPO bazarına çıxış vasitəsilə xüsusi kapitalı cəlb etmək yolu ilə yaradılır, daha doğrusu, burada fond bazarında səhmlərin buraxılışı, satışı və növbəti kotirovkasını özündə birləşdirən səhmdar kapitaldan söhbət gedir. Bu, müasir iqtisadiyyatda daha geniş yayılmış effektiv investisiyalaşma mexanizmi olsa da, kifayət qədər yüksək ilkin xərclər və layihənin peşəkarlarla reallaşdırılması tələb olunur, bir qayda olaraq, uğurlu biznes aparən şirkətlər tərəfindən istifadə edilir.

5.Vençur fondları daha böyük riskli zonada iş üçün yaradılmış ixtisaslaşdırılmış maliyyə institutlarıdır. Onların investisiyaları ən bahalıdır, ərizələrə baxılma və qərar qəbul etmə proseduru sadə və operativdir. Vençur fondları innovasiya layihələrinin əsas investorları sayılırlar.

Innovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- innovasiya tətbiqi müddətlərini minimumlaşdırma və bundan alınan effekti maksimumlaşdırmağa istiqamət götürmək;

- innovasiya prosesinin bütün mexanizm və mərhələlərini mövcud institusional-hüquqi normalara uyğunlaşdırmaq;

- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimal geniş spektri və onların optimal əlaqələndirilməsi;

- innovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki olaraq reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi;

- bütün innovasiya prosesinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Innovasiya prosesinə kapital qoyuluşundan daxil olan gəlir, prinsip etibarilə, bankda kapitalda ssuda faizi üzrə zəmanətli ödənişlərdən fərqlənir. Çünki innovasiya prosesinin mənfəətliliyi və deməli, kapital qoyuluşundan gəlir yalnız innovasiya prosesinin uğurla reallaşdırılması zamanı mümkündür. Ona görə də bu cür gəlir ya kifayət qədər yüksək ola bilər və yaxud da heç olmayıb bilər.

Azərbaycanda innovasiya sferasının maliyyə infrastrukturunun yaradılmasının əsas vəzifələri aşağıdakılar sayılır:

- innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi üzrə institusional-maliyyə şəraitinin formalaşması;

- elmi-texniki potensialın, hər şeydən əvvəl isə, elmi-texniki tədqiqatın prioritet istiqamətləri üzrə potensialın bərpa edilməsi;

- xaricdən Azərbaycan alimlərinin geri qayıtmasının stimullaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hətta transformasiyadan modernləşdirməyə keçid mərhələsində innovasiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbəyi korporasiyanın xüsusi maliyyə resursları sayılır. lakin dünya neft bazarının yüksək konyunktur nəticəsi kimi dövlət tərəfindən iri miqyaslı artıq gəlirlərin toplanması innovasiya müəssisələrinə kömək göstərmək üçün büdcədən kənar fondlar (investisiya, vençur) sistemini formalaşdırmağa, eləcə də dövlət korporasiyaları yaratmağa imkan vermişdir.

Innovasiyanın istehsalı, maliyyələşdirilməsi və reallaşdırılması üzrə innovasiya prosesinin bütün tsiklini həyata keçirən inteqrasiya birliklərinin iştirakçıları da reallaşdırılan məhsulun maya dəyərindən 1,5%-ə qədər könüllü ayırmalar hesabına büdcədən kənar fondları formalaşdırmaq qabiliyyətinə malik institusional imkan aldılar.

Hazırda dövlət innovasiya-investisiya fondları mikrosəviyyədə innovasiya prosesinin hissə-hissə maliyyələşdirilməsini həyata keçirən əsas institutları kimi çıxış edirlər. Bu vəsaitlər ciddi məqsədyönlülyə yalnız innovasiya məhsullarının və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə tədqiqat və işləmələrin maliyyələşdirilməsi məqsədinə malikdir. Bundan başqa, iri miqyaslı elmi-tədqiqat proqramları resursların birləşdirilməsi üzrə müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Son vaxtlar büdcə, xarici qrantlar və s. kimi müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarını cəlb etmək hesabına qarışıq vençur fondlarının formalaşdırılması meylə testləşdirilir. Bu cür fondlar həm xüsusi kapital, həm də dövlət tərəfindən yaradılır.

Vençur investisiyalaşması özündə elmi-tədqiqatların tətbiqi, işləmələrin və bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin büdcədən kənar maliyyələşdirilməsinin ən mühüm mənbəyini əks etdirir. Vençur investorların vəsaitləri əsasən, bir qayda olaraq, yeni texnologiyaların inkişafına və ya yeni elmtutumlu məhsulların, yaradılmasına yönəldilmiş, yenidən yaradılmış kapitalına qoyulur. Əslində, vençur investisiyalaşması prinsipi iqtisadiyyata innovasiya layihələri seçimi üzrə qurulmuş mexanizmdir. Bu onu göstərir ki, elmi ideyaların geniş spektri innovasiyaların həyat tsiklinin kifayət qədər erkən fazalarında öz perspektivliyinin bazar qiymətləndirilməsini alır. Innovasiyanın bu cür "erkən" seçimi məhdud investisiya resurslarını real iqtisadi sektora uyğun gələn istiqamətlərdə cəmləşdirməyə imkan verir.

Vençur maliyyələşdirilməsi-maliyyə bazarının dinamik inkişaf etməkdə olan seqmentidir, dünya təcrübəsində sübut olunduğu kimi, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı-

T.İ.Kərimova

nın effektiv katalizatoru sayılır. O həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının texnoloji sektoru üçün əsas inkişaf katalizatoru ola bilər. Hər şeydən əvvəl, korporativ və vergi qanunvericiliyinə uyğun ölkənin qanunvericilik mühitinin yaradılması ölkənin vençur investisiyalaşmasının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərneşr, 2003, 520 s.
2. Həsənlı M.X. Vergilər. B., Şərq-Qərb, 1998, 416 s.
3. Azərbaycan Respublikasının «İpoteka haqqında» Qanunu. 15 aprel 2005
4. Долан Э.Дж., Линдсей Д. Микроэкономика / Пер. с англ. В.Лукашевича и др., под общей ред. Б.Лисовика и В.Лукашевича. - Спб; 1994
5. Екатеринославский Ю.Ю. «Управленческие ситуации: анализ инвестиционных решений». М.: Экономика, 1998, 191 с.
6. Ермушко Ж.А. «Экономический риск и методы его минимизации». Томск, 2000 (Автореферат).
7. Ефимов Т.Е. Оценка инвестиционного проекта в условиях эффективного планирования на предприятии. Спб.: СПбГАСУ, 2005, с.88-90

THE ROLE OF NATIONAL INNOVATION POLICY IN INCREASING THE EFFECTIVENESS OF INVESTMENT POTENTIAL

T.I.Kerimova

SUMMARY

This paper presents an analysis of matters related to the effective use of investment potential in a context of national innovation policy.

Innovative process is distinguished by the fact that it unites economy, science, technology, business, etc. The innovation policy is aimed at further development of science, new technologies, modernization of labor resources, new products and economic growth.

The problems of introducing innovation policy into the economy of the Republic of Azerbaijan are also considered in this work. The financial infrastructure of the field of innovations in Azerbaijan is evaluated.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА

Т.И.Керимова

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются вопросы эффективного использования инвестиционного потенциала в контексте национальной инновационной политики.

T.I.Kerimova

Инновационный процесс характерен тем, что он объединяет экономику, науку, технику, предпринимательство и т.д. Инновационная политика направлена на развитие науки и техники, новых технологий, модернизации трудовых ресурсов, производства новых видов продукции и достижения экономического роста.

В статье также рассматриваются вопросы внедрения инновационной политики в экономику Азербайджанской Республики. Дана оценка развитию финансовой инфраструктуры национальной инновационной сферы Азербайджана.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Qiymət və qiymətləndirmə” kafedrasının 30 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 02)

Məqalə redaksiyaya 12 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.439.222

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КРЕДИТОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ

М.А.Велиев

Университет Одлар Юрду
Баку, ул.К.Рагимова 13
e-mail: munir@oksigen.az

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, kredit, sərmayə

Keywords: agriculture, credits, investment

Ключевые слова: сельское хозяйство, кредиты, инвестиции

Сельскохозяйственное производство, являясь второй важнейшей отраслью материального производства, занимает важное место в экономике Азербайджанской Республики. На его долю в среднем за 2000-2010 гг. приходится около 15% всего валового внутреннего продукта страны.

Валовая продукция сельского хозяйства значительно увеличилась. Достаточно отметить, что если в 2000 г. этот показатель составлял 1060,7 млн.ман., то в 2010 году он достиг 3877,7 млн.ман., или же в абсолютном размере вырос на 2817,0 млн.ман., то есть на 158,1% (2, с.513-514).

Среднегодовые темпы роста валовой продукции сельского хозяйства за период 2000-2010 гг. составил 4,3%.

Сельское хозяйство занимает особое место в народном хозяйстве республики. Рост благосостояния населения республики в развитии некоторых отраслей промышленности тесно связан с дальнейшим развитием сельскохозяйственного производства.

Несмотря на то, что для развития сельского хозяйства Азербайджанская Республика располагает соответствующими ресурсами (земельными, водными и трудовыми), темпы роста производства сельскохозяйственной продукции значительно отстают от темпов роста промышленности и строительства, а также реальных доходов населения. В силу этого, более половины потребляемой сельскохозяйственной продукции (в основном животноводческой) завозится из других стран. Несмотря на огромные капиталовложения в сельское хозяйство республики и создание мощной материально-технической базы, темпы роста производства сельскохозяйственной продукции не находятся на должном уровне. Достаточно сказать, что в течение 2000-2010 гг. все основные фонды сельского и лесного хозяйства, рыболовства увеличились с 2634,4 млн.АЗН до 5349,4 млн.АЗН, т.е. темп роста составил 203,0%, тогда как валовая продукция составила соответственно 1060,7 млн.АЗН и 3877,7 млн.АЗН, а темп роста составил 365,6%.

Причины этого заключаются прежде всего в том, что дополнительные вложения не всегда сопровождались в нужной мере качественной перестройкой системы ведения сельского хозяйства, а также недостаточно эффективным и рацио-

М.А.Велиев

нальным использованием основных производственных фондов. Недостаточный объем работ по улучшению земель, увеличению ликвидации основных фондов без их последующей замены и др., привели к росту материальных затрат, что, в свою очередь, повлияло на снижение доли сельского хозяйства в валовом внутреннем продукте и национальном доходе республики.

Доля сельского хозяйства в валовом внутреннем продукте Азербайджанской Республики систематически снижается: в 2000 г доля сельскохозяйственной продукции в валовом внутреннем продукте составляла 22,5%, а в 2010 г. она уже была, 9,3%. Это является закономерным процессом для развитых стран. Например, в Англии доля сельхозпродукции в ВВП составляет около 2%, в целом по ЕС до 5%.

Дальнейшее развитие сельского хозяйства будет зависеть от рационального использования природных ресурсов, эффективного использования капитальных вложений и основных производственных фондов, повышения общей интенсификации сельскохозяйственного производства.

При прочих равных условиях, о состоянии сельского хозяйства можно судить по законодательной базе, регулирующей развитие сельского хозяйства по степени востребованности микрокредитов со стороны фермеров и домашних хозяйств отрасли. Касательно законодательной базы развития сельского хозяйства 27 ноября 2001 года был принят закон о налоговых льготах производителям сельскохозяйственных продуктов. Согласно этому закону, юридические лица, задействованные в аграрном секторе освобождаются от налога на прибыль, налога на добавленную стоимость имущество и землю в течение последующих двух лет. Но данный закон действует по сей день, и имеет силу до 1 января 2014 года. Далее, юридические лица в горных и предгорных районах страны освобождаются от налога на прибыль в размере 50%, а на землях, освобожденных от оккупаций – 100%.

Кредитованием фермеров домашних хозяйств микрокредитами занимаются отечественные кредитные организации, не являющиеся банками, коммерческие банки республики, Национальный Фонд помощи предпринимательству и международные организации. Тенденция множественности появления кредитных структур свидетельствует о высокой прибыльности этого направления для кредиторов и международных организаций.

Как известно, экономическая эффективность развития рыночных отношений в аграрном секторе во многом зависит от формирования стабильной финансовой системы. Эффективное решение данной проблемы в свою очередь требует регулирования финансово-кредитной системы аграрного сектора и проведение в жизнь гибкой денежно-кредитной политики. В условиях интеграции республики в международные экономические отношения, расширении мирохозяйственных связей, в целом либерализации внешнеэкономической деятельности мало доходному аграрному сектору, необходимо оказание государственных субсидий через бюджетную политику, которая обеспечивает продовольственную безопасность страны.

В общей сложности в период 2007-2010 гг. по всем направлениям сельского хозяйства представлено 360,3 млн.манатов субсидий за счет средств государственного бюджета. Кроме того, проданных из семеноводческих и рассадным и хозяйством за репродукционным семенам и рассадам производителям сельхозпродукций выделено 15 млн.манатов субсидий из государственного бюджета.

М.А.Велиев

По сравнению с 2007 г., в 2010 году субсидии на сельское хозяйство увеличилось на 26,4%. Причем этот рост носит динамический характер. Если в 2011 году бюджетные расходы на сельское хозяйство составили 453 млн.манатов, то в бюджете 2012 года для этой цели предусмотрено 472,3 млн.манатов или на 19,3 млн.манатов больше, темпы роста составляют 4,3%. В настоящее время из всех общих инвестиций по стране 4,4%, из финансовых вложений 4,8% приходится на долю сельского хозяйства

Необходимо отметить, что развитие сельскохозяйственного производства при прочих равных условиях зависит от ее эффективного кредитования.

По мнению В.А.Райзберга, инвестиции производственного назначения являются основными производственными средствами и основным капиталом (4, с.68).

Предоставление кредитных средств со стороны Национального Фонда помощи предпринимательству аграрному сектору Азербайджанской Республики за 2002-2010 гг. приведено в Таблице 1.

Как видно из таблицы, за указанный период на обработку сельхозпродуктов по 295 проекту предоставлен кредит на сумму 77079,3 тыс.АЗН, на производство сельхозпродуктов по 8635-проекту 179419,4 тыс.АЗН. В среднегодовом исчислении выданные кредиты соответственно составляют 8564,4 тыс.АЗН и 19935,5 тыс.АЗН. Преимуществом кредитов, представленных Национальным Фондом помощи предпринимательству, являются низкие процентные ставки и средняя срочность выдачи кредитов. Как правило, Фонд свои средства выделяет уполномоченным банкам под 1% годовых, а банки в зависимости от объема и срока, предоставляют кредиты сельхозпредпринимателям 6% годовых, которые в настоящее время являются выгодными.

В своем выступлении на заседании Кабинета Министров, посвященного итогам социально-экономического развития Азербайджанской Республики за 2010 г., Президент Республики господин И.Алиев отметил: «В прошлом году со стороны Национального Фонда помощи предпринимательству выдано 115 млн.манатов кредита. Из этих кредитов более 99 процентов относятся к регионам. Важным фактором является то, что эти кредиты своевременно возвращаются и снова используются вновь кредитованию».

Достаточно сказать, что с целью обеспечения динамичного развития аграрного сектора, со стороны фонда для создания инфраструктуры, обработки и производства сельхозпродуктов по финансированию 3764 инвестиционных проектов предоставлено 197,7 млн.манатов льготных кредитов.

В своем выступлении на вышеупомянутом заседании Кабинета Министров Президент Республики господин И.Алиев также отметил: «По линии Национального Фонда помощи развитию предпринимательства основные средства направляются на развитии обрабатывающей промышленности сельского хозяйства. Эта отрасль всегда находится в центре внимания и все государственные структуры – Администрация Президента, Министерство Сельского Хозяйства, Экономического Развития, НФПП, местные исполнительные органы должны построить свою работу взаимосвязано, чтобы политика нашей страны в этой области была более действенна и целесообразна».

Таблица 1

Использование кредитных средств в аграрном секторе Азербайджанской Республики за 2002-2010 гг.
по линии Национального Фонда помощи предпринимательству

	Обработка сельхозпродуктов				Производство сельхозпродуктов			
	Количество проектов	Доля в общем количестве проектов	Сумма кредита тыс. AZN	Доля в общем объеме кредитов	Количество проектов	Доля в общем количестве проектов	Сумма кредита тыс. AZN	Количество проектов
2002	8	16,3	346,8	23,5	19	38,8	442,0	29,9
2003	30	9,7	1978,1	18,4	177	57,1	3811,3	35,4
2004	70	5,2	2747,9	14,9	1055	78,8	7579,0	41,0
2005	44	2,0	7053,4	19,4	1767	80,2	12987,8	35,8
2006	54	3,0	12576,5	14,0	1256	70,9	23484,0	26,1
2007	29	3,3	13940,6	15,4	572	64,9	24130,4	26,6
2008	25	3,1	8442,5	9,6	547	68,6	28759,7	32,8
2009	19	0,9	19643,5	15,2	1939	92,3	22573,3	17,4
2010	16	1,1	103,50	9,0	1303	91,1	55651,9	48,4

Достаточно сказать, что по программе «Кредитование сельской местности» небанковская кредитная организация «Агрокредитбанк» на 1 января 2005 г. предоставила фермерам кредитов на сумму 4,6 млн.АЗН под годовые 19-24%. Считать это нормальным явлением для развития сельского хозяйства нельзя. Так как, обычно коммерческие банки под таким процентом предоставляют кредиты торгово-посредническим организациям и потребительские кредиты физическим лицам.

Например, в Польше по программам развития животноводства ставки льготных кредитов за 8 летний срок составляют 10%; за 15 летний срок молодым фермерам - 6,25% годовых с двухлетней отсрочкой возврата кредита.

В Азербайджанской Республике по линии Мирового Банка проведено в жизнь несколько проектов по кредитованию сельского хозяйства. Первый проект «Приватизация хозяйства» был начат в 1997 году и завершен в 2003 году. Кредиты даны на 35 лет. В период исполнения кредитной линии 5240 собственникам земли и 6 районов Азербайджана было предоставлено кредитов на 9,1 млн.долларов США. В рамках приватизации хозяйств 4037 фермерам было выдан кредит на 32,6 млн.долларов США.

В рамках финансирования за счет кредитов Мирового Банка трехэтапной программы «Развитие кредитования сельского хозяйства» были выданы кредиты в объеме 119,5 млн.долларов. Данная программа охватывала 2000-2012 годы. В целом, основной целью данной программы является увеличение объема производства в сельской местности и доходности в сельском хозяйстве путем стимулирования инвестиций.

На первых двух этапах данной программы в рамках субкомпонента «Малый агро-бизнес и финансовые услуги для кредитных союзов» за 2000-2011 гг. 101,8 тыс.членам кредитных союзов и группам коллективных заемщиков выдано 94,9 млн. АЗН микро и малообъемных кредитов. В рамках субкомпонента «Усиление финансовых услуг в сельской местности» 115 суб-кредиторам предоставлено 17,7 млн.долларов долгосрочных инвестиционных кредитов.

В течение 2005-2009 гг. реализован проект «Инвестирование сельской местности Азербайджана» финансируемого Мировым Банком. Целью данного проекта является с помощью усовершенствования инфраструктурных потребностей, уменьшение причин приводящих к бедности.

В связи с весьма успешной реализацией данного проекта, между Азербайджанским правительством и Мировым Банком был подписан дополнительный договор об инвестировании сельской местности Азербайджана.

Реализованный совместно с Международным Фондом Развития сельского хозяйства (IFAD) проект «Программа развития горных и высокогорных территорий» предусматривал развитие сельского хозяйства в данных территориях, увеличение доходов населения, проживающих в горных и высокогорных районах, создание инфраструктуры и.т.д. В рамках данного проекта были предоставлены микро и малообъемные кредиты 26,9 тыс.человек на сумму 12,6 млн.АЗН. Реализация программы завершено в 2007 г.

Результатом финансируемого за счет кредитов IFAD и охватывающего 2006-2011 гг. проекта «Развитие сельской местности Северо-Востока» является улучшение жилищных условий районов, расположенных на северо-востоке респуб-

лики, таких, как Абшерон, Девечи, Хызы, Сиязань. В рамках проекта 1,5 тыс. человек предоставлен кредит на сумму в общей сложности 4,7 млн. АЗН.

Срок реализации проекта «Развитие сельской местности Северо-Запада» охватывает 2009-2014 гг. Основная цель проекта последовательное уменьшение уровня бедности сельского населения проживающего в данном регионе, увеличение продовольственной безопасности и повышение уровня жизни населения. Проект реализуется в Казахском, Акстафинском, Шамкирском и Таузском районах и охватывает 44000 хозяйств.

В течение 2007-2010 гг. и первой половины 2011 г., Государственным Агентством по сельскохозяйственным кредитам при Министерстве сельского Хозяйства Республики за счет средств, выделенных на аграрный сектор из государственного бюджета и за счет возврата ранее выданных кредитов через уполномоченные банки, в 55 районах республики 1495 физическим и юридическим лицам, действующим в аграрном секторе, выдано 55,5 млн. манатов льготных кредитов. Из них соответственно предоставлено: 484 кредита животноводству, 3 кредита для покупки техники и скота, 38 птицеводству, 59 пчеловодству, 1 рыболовству, 70 виноградарству, 6 монтажу теплиц, 1 чаеводству, 10 обрабатывающей промышленности, 25 производству мяса и мясопродуктов, 347 растениеводству, 1 для монтажа холодильных установок и 45 кредитов для рыболовства. Данный процесс продолжается и в настоящее время.

Программа Японского правительства финансирования сельского хозяйства Азербайджана предусматривает покупку сельскохозяйственной техники для удовлетворения потребностей производителей сельхозпродукций на технику. За счет гранта Японского правительства в объеме 17 млн. долларов США было закуплено 705 штук техники, в том числе 139 зерноуборочных комбайнов, 212 тракторов, 186 плуг, 148 зерносеющих агрегатов и они по лизинговым договорам представлены сельхозпроизводителям.

Развитию сельского хозяйства Азербайджана способствуют не только микрокредиты, но и гранты, выделяемые иностранными государствами. Так, японское правительство в 1997 году предоставило Азербайджану грант на сумму 2,5 млн. долларов на приобретение в Японии мини-мельниц, оборудования для производства джема и 3 млн. долларов на приобретение 15 комбайнов, 25 тракторов, 25 сеялок с обязательной передачей азербайджанским фермерам. В 2001 году японское правительство выделило еще грант на закупку сельскохозяйственной техники в Японии на сумму 3,5 млн. долларов (5, с. 64-67).

Ряд проектов в поддержку отечественных фермеров осуществляется с участием Европейского Аграрного Кредитного Фонда. Условия кредитования фермеров своеобразны. Сумма кредита составляет от 2-х до 20 млн. манатов. Срок погашения от 3-х до 30 месяцев. Причем проекты по животноводству и птицеводству кредитуются по максимальной временной шкале до 30 месяцев, по растениеводству – до года. По условиям кредитования, фермер должен внести сумму до 20% от суммы кредита. И при этом иметь в качестве залогового обеспечения имущество на 150-200% от общей суммы получаемого кредита (5, с. 81).

Как сказано выше, кредиты, предназначенные для кредитования производителей сельхозпродуктов и сельскохозяйственным предприятиям, выдаются, как правило, коммерческими банками и кредитными организациями, не являющимися

банками.

Например, коммерческий банк «МуганБанк» как уполномоченный банк выдачи кредитов аграрному сектору в течении 2005-2011 гг. предоставил кредитов на общую сумму 45,6 млн.АЗН, из них 32,64 млн.АЗН составляют выделенные средства НФПП, а 12,96 млн.АЗН Государственного Агентства по Сельскохозяйственным кредитам при Министерстве сельского хозяйства.

Таблица 2

Годы	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Итого
НФПП (тыс.АЗН)	9556,0	6140,0	2400,0	4050,0	6345,0	12749,0	4422,0	370616,0
МСХ (тыс.АЗН)			8500,0	91122,0	23374,0	3858,0	5009,0	1296562,0
МСХ (USD)				2979,0	2910,0		1172,0	4442,0

Как видно из Таблицы 2, объем кредитования из года в год увеличивается. Необходимо отметить, что по сравнению с процентными ставками и условиями предоставления кредитов «Агрокредита» и некоторых международных организаций из данных фондов, всего 6% годовых являющихся весьма выгодными.

В настоящее время региональным кредитованием сельского хозяйства Азербайджана занимается целый ряд международных организаций. Кроме того, в республике функционирует более 10 неправительственных организаций занимающихся проведением в жизнь проектов кредитования сельского хозяйства. Так, международная организация «Mercy Corpa» получила в 2003 году грант Агентства по международному развитию США (USAID) в размере 750 тыс.долларов на реализацию в Азербайджане трехлетнего проекта «Совместное использование бизнес-услуг» (147). Целью проекта является поддержка деятельности фермеров-животноводов и птицеводов, а также предоставление им ветеринарных услуг. В сентябре 2004 года между МБ и правительством Азербайджана подписано кредитное соглашение по проекту «Азербайджанские сельские инвестиции» на реализацию которого МБ предоставляет кредит – 15 млн.долларов сроком на 35 лет с 10-летним льготным периодом под 0,75% годовых. Общая стоимость проекта 21,1 млн.долларов, из которых 3,3 млн.долларов выделит правительство Японии, 1,35 млн.долларов – правительство Азербайджана и 1,45 млн.долларов отечественные фермеры. Проект сельских инвестиций охватывает 21 район страны в 3-х экономических зонах – Нахчыване, Мугань-Сальяне и Ширване. В рамках проекта в основном предусматривается восстановление сельской инфраструктуры.

Из вышеизложенного анализа видно, что по количеству клиентов и объему предоставленных кредитов уровень кредитования сельского хозяйства находится на достаточно низком уровне.

Опыт показывает, что в целях оздоровления инвестиционной сферы в аграрном секторе в первую очередь необходимо повысить внутренние инвестиционные запасы и добиться привлечения иностранных инвестиций в эту сферу.

Исследования показывают, что в постсоциалистических республиках функционировали специализированные сельскохозяйственные банки и эти банки играли су-

ществленную роль в удовлетворении потребностей предприятий агропромышленного комплекса в капитальных ресурсах. В настоящее время в различных странах в результате реформ эти банки либо приватизированы, либо приостановили свою деятельность. В действительности эти банки играли роль кредитной организации при инвестировании в сельское хозяйство.

Примером может служить политика США 30-х годов 20 века в период выхода из Великой депрессии, проводимая президентом Рузвельтом. Суть этой политики заключалась в том, что в те годы в максимальной степени уменьшилось количество банков, и были созданы отраслевые банки: промышленные, транспортные, сельскохозяйственные и т.д. (6, 38).

Сосредоточение финансовых ресурсов в специализированных отраслевых банках дало существенные результаты для более эффективного распределения имеющихся ресурсов и ускоренному развитию сельского хозяйства.

Представляется возможным для развития аграрного сектора Азербайджана создание сельскохозяйственных банков на базе существующих кредитных организаций, не являющихся банками. В этих банках должны быть сосредоточены все финансовые ресурсы, выделенные из Государственного бюджета Азербайджана и предоставленные международными организациями средство для кредитования аграрного сектора.

Это даст возможность централизованного распределения ресурсов по разумным кредитным ставкам, так как на сегодняшний день этот процесс является разрозненным и кредитные ставки для сельского хозяйства высокие.

Во многих странах создавались специализированные фонды и агентства для инвестирования в село. В некоторых постсоциалистических странах в ходе проведения аграрных реформ создавались крупные кооперации, которые играли важную роль в удовлетворении этих сфер в инвестиционных ресурсах.

В основном кредитные кооперативы создавались в Польше, Литве, Словении, Болгарии и Венгрии (7, с.387-388).

В странах переходного периода происходило формирование новых форм инвестирования в село, непосредственно в специализированных регионах по производству сельскохозяйственной продукции создает благоприятные условия для развития других сфер деятельности.

Итак, агентство по инвестированию развития сельской местности наряду с расширением производства сельскохозяйственной продукции, одновременно направляет ресурсы на стимулирование развития агротуризма, традиционного народного творчества и т.д.

Опыт развития стран, переживающих трансформационный процесс, показывает, что инвестирование аграрного сектора непосредственно должно быть в центре внимания государства. А это исходит из специфических особенностей аграрного сектора. В связи с тем, что аграрный сектор, в отличие от других сфер экономики, малоприбыльный и не имеет возможности быстрого оборота, уровень привлекательности инвестиций низок.

Именно в этих условиях иностранные инвесторы не хотят вкладывать капитал в аграрный сектор. Поэтому государство, в целях обеспечения своей экономической безопасности, должно стимулировать инвестирование в аграрный сектор путем прямого или косвенного воздействия этому процессу.

Анализ показывает, что направление инвестиционных ресурсов в аграрный сектор играет важную роль в ее финансовом оздоровлении. Уровень обеспеченности населения продовольственными товарами непосредственно зависит от агропромышленной сферы сельского хозяйства, а также отраслей, связанных с доставкой товаров от производителей к потребителям.

Претворение в жизнь инвестиционных вложений для формирования оптовых и розничных баз сельскохозяйственных продуктов и создание товарных бирж было бы главным средством для реализации продукции товарных производителей на выгодных условиях.

Инвестиционная политика в агросфере должна осуществляться с учетом следующих принципов (7, с.393).

- на основании обеспечения бюджетного сбалансирования и снижения уровня инфляции в реальном секторе экономики, в соответствии с эффективностью инвестиций, снижения процентных ставок;
- между субъектами рынка в расчетах, на основании постепенного ограничения удельного веса бартера, решения проблем уплаты;
- на основании упрощения существующей налоговой системы и реконструкции ее структуры, а также совершенствования амортизационной политики; проведение налоговых реформ для инвестиционных возможностей субъектов рынка;
- повышение инвестиционной привлекательности предприятий;
- формирование организационно-правового режима в снижении инвестиционного риска с целью стимулирования внутренних сбережений населения и внешних инвесторов.

В настоящее время увеличена инвестиционная недостаточность в нефтяном секторе экономики, в том числе и в сельском хозяйстве, уменьшилась экономическая эффективность использования основных производственных фондов и усилен процесс физического и морального износа основных фондов.

Развитие национальной экономики и реализация стратегической цели государства требует оптимального распределения инвестиционных вложений по отраслям народного хозяйства.

В конечном итоге все это можно реализовать посредством государственного регулирования инвестиционной деятельности.

Уровень инфляции также оказывает отрицательное влияние на объем инвестиций, так как насколько будет высок уровень инфляции, соответственно будет снижаться будущая прибыль инвестора, и это окажет негативное влияние на будущий объем инвестиций (8, с.57).

Литература

1. İ.Əliyev. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2011-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında yekun nitqi. “Respublika” qəzeti, 12 yanvar 2011
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2011, 848 s.
3. www.aqrolizing.com
4. В.А.Райзберг. Курс предпринимательства. М., 1997, 720 с.
5. Ч.М.Аббасов. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, 2007, 383 с.

6. США в будущем. М., 1967, 570 с.
7. S.V.Salahov. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004, 493 s.
8. R.B.Əliyev, N.A.Novruzov, N.A.Məmmədov. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2003, 432 s.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ CARİ VƏZİYYƏT VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİ

M.Ə.Vəliyev

XÜLASƏ

Məqalədə 2002-2010-cu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun kreditləşdirilməsi təhlil olunmuşdur. Təhlil kommersiya banklarının, Sahibkarlığa Yardım Milli Fondunun, Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət Agentliyinin və Aqrrolizinqin məlumatları əsasında aparılmışdır. Dövlət büdcəsindən ayrılan maddi yardıma məqalədə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Aqrar sektorun kreditləşdirilməsində mövcud olan tendensiyalar aşkar olunmuş və cari vəziyyəti yaxşılaşdırmaq yolunda təkliflər edilmişdir. Xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən verilən kredit və grantlar da məqalədə müzakirə olunmuşdur.

CURRENT SITUATION WITH AGRICULTURAL CREDITING AND ITS EFFICIENCY

M.A.Veliyev

SUMMARY

This paper presents an analysis of agricultural crediting in the Republic of Azerbaijan during 2002-2010 based on the data provided by commercial banks, National Foundation for Support of Entrepreneurship, State Agency for Agricultural Crediting and Agroleasing. Special attention is paid to the subsidies from state budget. Existing tendencies in agricultural crediting are revealed and suggestions to improve the situation are made. Credits and grants provided by foreign countries and international organizations are also discussed in this work.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Biznes və Menecment" fakültəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 14 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

H Ü Q U Q Ş Ü N A S L I Q B Ö L M Ə S İ

UOT № 343

ПРОБЛЕМА КАК ИСТОЧНИК РАЗВИТИЯ ДОСУДЕБНОГО УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

И.Дж.Джамалов

Специальная Медицинская Служба Президента Азербайджанской Республики
Баку, ул.Истиглалийет 19
e-mail: djamalov_i@mail.ru

Açar sözlər: cinayət-mühakimə üsulu, məhkəmə, cinayət prosesinin strukturu, hüquqi fakt, hüquq sistemi

Keywords: criminal proceedings, court, structure of criminal procedure, jural fact, law system

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, суд, структура уголовного процесса, юридический факт, система права

Познание проблем, обращение на них внимания сознания не менее значимый шаг, чем попытка их разрешения.

Сложность философского понимания проблем заключается в том, что исследователю необходимо разграничивать проблемы сознания и предмета и проблемы в содержании познаваемого предмета. «Понять - значит уметь выразить в форме понятий» - отмечал Г.В.Ф.Гегель (4, с.67).

Следует видеть не просто проблему, а именно диалектику ее составляющих.

Инструментарием анализа проблем являются методологические основы философского учения о диалектическом познании, заключающиеся в том, что: а) проблемы существуют объективно в самих вещах, явлениях действительности; б) проблема есть специфический вид или сторона отношения предметов и явлений объективного мира; в) проблема – это динамическое отношение противоположностей, одна из которых в развивающихся системах выполняет объективно отрицательную (или отрицающую) роль, что и обуславливает в конечном счете разрешение проблемы как необходимого момента его функционирования; г) именно проблема выступает в качестве источника познания предметов и явлений объективной действительности; д) виды проблем многообразны и их классификация зависит от сферы проявления и функционирования (17, с.139).

Неотъемлемой частью общественного развития являются и проблемы, которые возникают в досудебном уголовном производстве, поскольку данная сфера деятельности немислима без взаимодействия социальных субъектов - участников уголовного судопроизводства.

Развитие уголовного судопроизводства способствует позитивным изменениям в жизни общества, исключает в нем элементы нерационального, произвольного, хаотичного, обуславливает поиск необходимых государственных ре-

И.Дж.Джамалов

гуляторов нормативного характера, которые обеспечивают устойчивость общественного организма. Развитие уголовного судопроизводства, как часть общественного организма, содержит единство изменений и стабильности, так как прогрессивные изменения правомочий и обязанностей участников уголовного процесса накапливаются и нормативно закрепляются, переходя в правовую форму, вызванную необходимостью защиты интересов лиц и организаций, потерпевших от преступлений.

Исследуя проблемы, закономерно возникает вопрос о том, приемлемо ли использование отдельных понятий философии в уголовном судопроизводстве. Представляется, что возможность комплексного уголовно-процессуального и философского подхода к проблемам уголовного судопроизводства наполняет отрасль уголовно-процессуального права новым содержанием, способствуя совершенствованию его уголовно-процессуальных норм. В этой связи справедливо замечание Георга Клауса: «Там, где мы старые понятия, старое содержание формулируем по новому, в рамках новой, более широкой теории, мы всегда получаем нечто большее, чем просто новое повторение старого. Само старое получает в рамках новой понятийной системы новое содержание» (20, с.29-30). Таким образом, исследование противоречий уголовного судопроизводства немыслимо без научного философского категориального аппарата, который является методологической основой данной работы.

Рассматривая проблему в качестве источника развития уголовного судопроизводства, следует обратить внимание на влияние на него общественного развития. Нельзя не заметить, что общественное развитие государства содержит в себе элементы цивилизационного и формационного подходов, объединяющим звеном которых служит идея о том, что источником социального развития государства, его движущей силой является социальная проблема.

Деятельность человека в своей основе неотделима от проблем, возникающих в сфере общественных, коллективных и личных интересов, содержащих потенциально не только дезорганизующую, но и разрушительную силу и требующих поиска адекватных социальных связей, снимающих либо разрешающих напряженность общественной системы.

История подтверждает, что важным социальным регулятором поведения людей служит право, решающее проблемы посредством правовых норм.

Именно право юридически закрепляет, возводит в разряд четко регламентированных общественные отношения, которые представляют собой основу нормального, стабильного существования общества, соответствуют интересам его большинства.

Когда способы достижения цели лицом, несовместимы с общественным интересом и выступают угрозой прав и свобод, здоровья и жизни граждан, а также противоречат основным приоритетам и ценностям человека, то защита их является обязанностью государства, устанавливающего меры уголовной ответственности. Следовательно, преступление может быть выражено в качестве правовой проблемы между субъектом, нарушившим закон, и государством отстаивающим общественный интерес.

Назначение наказания, которое может служить средством и способом разрешения уголовно-правовой проблемы невозможно представить вне строгого со-

И.Дж.Джамалов

блюдения уголовно-процессуальной формы в рамках действующего уголовно-процессуального закона.

Проблемы в уголовном процессе служат стимулом его совершенствования, их можно преодолеть либо решить. Вместе с тем, не может быть полного исключения противостояния сторон, поскольку без него не будет ни спора, ни проблемы, а следовательно, и уголовно-процессуальной деятельности, которой необходим толчок в виде противоречий обвинения и защиты.

Исследование проблемы уголовного процесса способствует совершенствованию уголовно-процессуального права, устранению социальных противоречий с помощью разрешения уголовных дел, обеспечению субъективных прав и законных интересов лиц и организаций - участников процесса, потерпевших от преступлений: защите личности от незаконного и необоснованного обвинения.

Когда проблемы составляют реальную угрозу системе уголовно-процессуального регулирования, то они подлежат государственному разрешению. Происходит это (или должно происходить): при нарушении уголовно-процессуальных норм; при возникновении конфликта в процессе применения уголовно-процессуальных норм; если участники уголовного процесса не могут самостоятельно разрешить проблему; если участникам уголовного процесса противопоставляются внешние препятствия, которые не могут быть ими самостоятельно устранены; если имеется проблема, но нет нормы, регулирующей данное общественное отношение, т.е. существует пробел в праве.

Основной орган, функционально связанный с разрешением проблем в уголовном процессе - это суд, составляющий особую форму государственной деятельности и являющийся ключевым звеном в разрешении и устранении проблем на основе норм права.

В ряде случаев существование проблем указывает на такие правовые аномалии, которые препятствуют нормальному развитию общественных отношений, а их преодоление способствует развитию уголовно-процессуального права с помощью сил и средств уголовного судопроизводства.

Таковыми являются проблемы содержания норм уголовно-процессуального закона, позволяющие по-разному трактовать и применять эти нормы; проблемы между уголовно-процессуальным законом и подзаконными нормативными актами; противоречия между Конституцией и УПК; противоречия между нормами УПК и нормами иных отраслевых законов и т.п.

Процесс познания в уголовном судопроизводстве вынуждает подходить к нему как к сложной системе взаимоотношений его участников, под которой традиционно понималась совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях между собой и образующих определенную целостность, единство. Причем, основным звеном в этом определении является «целостность совокупности элементов», которые определяют сущность понятия «система» (16, с.427).

Каждая социальная система представляет собой единство взаимодействующих элементов, которые проявляются в действии и развитии. Структура системы имеет такое строение, которое позволяет говорить о совместимости ее с другими системами. Для выживания системы ей необходима поддержка других систем. Так, система принципов, институтов и норм уголовно-процессуального права не может существовать без системы материального права,

И.Дж.Джамалов

что характерно и для других правовых взаимодействующих систем.

Уголовному судопроизводству присущи все признаки целостной системы, а также устойчивой структуры, части которой, хотя и подчинены целому, но все же достаточно автономны, в связи с чем его рассмотрение в качестве сложной системы предполагает глубокое изучение всего спектра социальных связей, характерных для него как для социальной структуры.

Уголовное судопроизводство является частью системы большего уровня, в основе которой заключены две такие составляющие, как государство и общество, поэтому оно находится под постоянным и непосредственным влиянием со стороны государственных органов, политических и общественных организаций, которые действуют на уровне социального субъекта, способствуя его целесообразной деятельности, формируя его ценностную ориентацию на соблюдение социальных норм и предписаний законодательства.

Систему уголовного судопроизводства образует совокупность стадий, связанных между собой общими задачами и принципами. В этой системе, с некоторыми дополнениями, в целом различаются стадии, в которых: а) устанавливаются основания для начала производства по делу (возбуждение уголовного дела); б) исследуются все обстоятельства дела (предварительное расследование, судебное разбирательство); в) проверяются результаты проведенного исследования (назначение судебного разбирательства, кассационное и апелляционное производство, возобновление производства по уголовному делу по вновь открывшимся обстоятельствам); г) реализуются принятые по делу решения (исполнение приговора, определений и постановлений суда).

В уголовном судопроизводстве отражаются наиболее характерные проблемы всей общественной системы, важным из которых является проблема соотношения личных и государственных интересов участников процесса.

В то же время назначение уголовно-процессуального права заключается в его служении субъектам, вовлеченным в уголовное судопроизводство, быть им защитой от государственного произвола, необоснованного обвинения и осуждения. Это позволяет говорить о том, что несмотря на имеющиеся проблемы в уголовно-процессуальной деятельности, она протекает при строгом соблюдении принципов уголовного процесса, основой которых являются обоснованность, мотивированность и справедливость решений, принимаемых судьей, прокурором, следователем и дознавателем. Вместе с тем, принципы процесса, как отмечает Т.Н.Добровольская, «...не стоят где-то над практической деятельностью по возбуждению, расследованию, рассмотрению и разрешению уголовных дел, а реализуются в этой деятельности, выражая в обобщенном виде ее правовую суть» (5, с.4-5).

Следовательно, несмотря на проблемы, существующие в уголовном процессе, он представляет собой интегративную, динамическую характеристику социальных связей, отражающую состояние социальных отношений, находящихся себя в общей системе права.

В настоящее время структура уголовного процесса рассматривается как состоящая из двух основных элементов: системы стадий движения уголовного дела и системы отдельных (основных и дополнительных) судопроизводств (13, с.40-41). При этом, основным элементом структуры уголовного судопроизводства считаются

И.Дж.Джамалов

его стадии, которые называются частями либо этапами, сменяющимися друг друга, находящиеся в тесной связи с задачами и принципами уголовного судопроизводства. Стадийность уголовного судопроизводства способствует его назначению как процессу познавательной деятельности, поскольку в основе этапов уголовного судопроизводства находится процесс доказывания (1, с.17).

Вместе с тем, понимание структуры уголовного судопроизводства не может быть ограничено лишь стадийностью, хотя она и является его основным элементом. Оно дополняется иными видами уголовно-процессуальной деятельности, проводимой в установленной законом уголовно-процессуальной форме и урегулированной соответствующими правоотношениями.

Так, Н.С.Манова предлагает для характеристики структуры уголовного судопроизводства наряду с таким понятием, как стадия, выделить еще один элемент в уровне процессуальной деятельности - уголовно-процессуальное производство, обосновывая теоретическую важность и практическую значимость использования этого термина для совершенствования познавательной деятельности уголовного судопроизводства (8, с.14-15). С этим предложением нельзя не согласиться, поскольку понятие «уголовно-процессуальное производство» дополняет стадийное построение процесса, помогает глубже раскрыть функциональное предназначение уголовного судопроизводства, а также особенности деятельности отдельных его субъектов.

Суть познания проблем состоит, прежде всего, в точном изображении коллизий в уголовно-процессуальной деятельности, в связи с чем возникает необходимость применения научного диалектического подхода к пониманию целей и средств преобразования уголовно-процессуального законодательства, что позволит через диалектику форм, методов и приемов познания раскрывать и разрешать проблемы уголовного процесса.

Таким образом, проблемы в уголовном процессе являются условиями жизнеспособности, самодвижения и развития уголовного судопроизводства; и основой их служит противоположность законных интересов субъектов, сторон (защиты и обвинения), определяющие их потребности, выраженные в процессуальных действиях.

Представление о сущности противоположных сторон уголовно-процессуального законодательства находится в динамическом состоянии, постоянном стремлении к лидерству, в борьбе сторон в рамках состязательного процесса.

Проблемы в уголовном процессе разворачиваются в трех плоскостях: на уровне сущностных, объективных общественных отношений, затем они выражаются в различии и противоположности интересов сторон, а далее проявляются в правоотношениях участников процесса. При этом, участники уголовного процесса, не только - сторона отношений, но и активный участник развития, обострения либо решения проблемы.

Проблемы в уголовном процессе отражают его субъектно-объектные отношения, образующие единый предмет правового регулирования: а) содержанием отношения субъектов к существующим проблемам являются объективность, справедливость и законность; б) отношение субъектов к объективно существующим проблемам проявляется через единство правоотношений, при которых одни лица за-

И.Дж.Джамалов

интересованы в сохранении и развертывании одних проблем при стремлении не допустить или устранить другие; в) отношения, характеризующие внутрисубъектные проблемы личности могут быть показателем объективно принадлежащим ей статусом; г) отношения субъектов к противоречиям в уголовном судопроизводстве характеризуются наличием частно-публичного начала.

Условно проблемы досудебного производства можно подразделить на: а) проблемы основополагающих положений уголовно-процессуального права; б) проблемы механизма уголовно-процессуального регулирования и в) проблемы правоприменительного процесса. Это, так называемый высший уровень проблем – система, подсистемами которой являются проблемы более низких уровней, к которым, для лучшего понимания и удобства изложения, можно отнести проблемы основных разделов УПК.

Таким образом, к примеру, проблемы участников досудебного производства будет исследованы в контексте основополагающих положений уголовно-процессуального права, механизма уголовно-процессуального регулирования и правоприменительного процесса.

Необходимо отметить, что в свою очередь подсистемы проблем основных разделов УПК, являются сложными системами, элементами которых являются системы меньших уровней и т.п., однако все они исследуются с позиций деятельностного подхода, что обусловлено сутью уголовно-процессуальной деятельности.

Прежде чем перейти к изложению теоретических основ и практики решения проблем досудебного производства, контурно рассмотрим содержание их высшего уровня.

Особенности механизма правового регулирования состоят в том, что он реализуется при помощи юридических норм, опирается на возможность применения принудительной силы, в необходимых пределах воздействуя на общественные отношения с целью создания условий социального развития. Механизм правового регулирования следует рассматривать в качестве системы правовых средств, оказывающих организационное воздействие на оптимизацию и действенность правовой формы, способствующей возникновению благоприятных условий для совершенствования общественных отношений. В этой связи категорию «система правовых средств» необходимо отделять от понятия «правовая система». Под правовой системой принято понимать совокупность юридических явлений, существующих в обществе, весь арсенал правовых средств, находящихся в его распоряжении. Эти категории соотносятся между собой как часть (механизм правового регулирования) и целое (вся правовая система), поскольку правовая система - понятие более широкое, представляющее «конкретно-историческую совокупность законодательства, юридической практики и господствующей правовой идеологии данного государства» (12, с.240).

Проблема реализации прав и законных интересов личности предполагает и многообразие регулятивного воздействия, состоящего из определенных правовых этапов.

Первый этап механизма правового регулирования характеризуется формированием правил поведения, направленных на удовлетворение интереса в рамках права и требующих юридических гарантий их реализации. Таким образом,

И.Дж.Джамалов

этот этап включает в себя формирование нормативной основы и процесс создания и общего действия юридических норм.

Второй этап предполагает наличие юридического факта, используемого в качестве необходимого условия для перемещения интересов в область права.

Акт применения права - основной элемент совокупности юридических фактов, без которого не может быть реализована необходимая норма права. Лишь правоприменительный орган в состоянии обеспечить выполнение нормы права, принять акт, который станет опосредующим звеном между нормой и результатом ее действия, составит фундамент для нового ряда правовых и социальных последствий и дальнейшего развития общественных отношений, облеченных в правовую форму (7, с.24). Таким образом, второй этап правового регулирования отражается в юридическом факте, в котором основная функциональная роль принадлежит оперативно-исполнительному правоприменительному акту.

На третьем этапе происходит взаимодействие управомоченных и обязанных субъектов на основе норм права, наличии юридических фактов, с учетом основных прав и обязанностей этих сторон и необходимой регламентации правил их поведения, что конкретизируется в той степени, в какой индивидуализируются интересы сторон, а точнее, основной интерес управомоченного лица, выступающий критерием распределения прав и обязанностей между противостоящими в правоотношении лицами. Эта стадия характеризуется наличием правоотношения как основного элемента механизма правового регулирования (6, с.629).

Четвертый этап предполагает реализацию субъективных прав и юридических обязанностей для своевременного удовлетворения законных интересов субъектов.

Основным средством, позволяющим претворять в жизнь права и обязанности, являются акты реализации субъективных прав и обязанностей в форме соблюдения, исполнения и использования права. Не зависимо от наличия или отсутствия проблем, при которых создаются препятствия для реализации прав и обязанностей субъектов, следующим этапом будет этап контроля за исполнением прав и обязанностей, а также защиты прав субъектов правоотношения.

Пятый этап характеризуется как наступлением юридических последствий, так и их отсутствием, вступает в действие тогда, когда неудовлетворенный интерес вызван необходимостью оказания помощи в виде правоприменительной деятельности либо при осуществлении контрольной функции. Эта стадия возникает как при конфликтной ситуации, которая характеризуется невыполнением субъектом своих обязанностей, либо при совершении правонарушения, так и при бесконфликтном взаимодействии участников процесса, реализуясь при осуществлении правоохранительных правоотношений. Данные условия позволяют потерпевшему использовать такое средство, как право на защиту, предполагающее возможность посредством компетентных органов применить в отношении совершившего правонарушения меры государственно-принудительного свойства, что может быть выражено в возбуждении уголовного дела и других мерах уголовного преследования или процессуального принуждения. Таким образом, на данном этапе главным элементом механизма правового регулирования являются охранительные правоприменительные акты, которые юрисдикционный орган использует для восстановления справедливости и законности. Вместе с тем, охранительная функция в механизме правового регулирования имеет самостоятель-

И.Дж.Джамалов

ное значение, а не выступает в качестве функции, подкрепляющей и дополняющей действия основных функций, поскольку она является необходимым средством правового регулирования в общей системе права (1, с.65-67).

Достижение целей механизма правового регулирования возможно при реализации всех его функций, с чем связана необходимость в самом праве, как особом социальном явлении. Если предписания, установленные в нормах права, реализовались с максимально положительным результатом, то следует признать, что механизм правового регулирования вполне эффективен.

Недостаточная эффективность механизма правового регулирования объясняется неточным или ложным определением задач правового регулирования, неправильным выбором и безграмотным использованием средств правового воздействия, что позволяет говорить о неэффективной реализации права.

Особая роль эффективности правового регулирования принадлежит сфере досудебного уголовного производства, связанного с защитой основных ценностей и норм общества, к которым относятся права человека.

Понимание права - проблема, над которой ученые многих стран на протяжении многих веков ведут долгий спор, не получивший до сегодняшнего дня полного разрешения. По мнению Д.М.Уокера, много было попыток словесного определения права, но ни одна из них не является удовлетворительной и не получила всеобщего признания (15, с.716).

Известно пять основных типов понимания права: нормативизм, социологический позитивизм, теория естественного права, философское понимание права и марксистская теория права.

Нормативистская концепция права представляет собой установленную или санкционированную государством систему норм, источником которой выступает воля принимающих нормы права, подчеркивающая их государственный, а не социальный характер. С точки зрения нормативизма: государство - первично, право - вторично, поскольку оно является продуктом жизнедеятельности государства, а не источником прав и свобод человека как полноправного члена социальной сферы.

Концепция социологического позитивизма строится в соответствии с социальными потребностями гражданского общества, влекущими юридическую ответственность, при непосредственном участии судебных и административных органов. Данная теория понимания права, приближает его к реальной действительности, понимая под ним совокупность правовых отношений, но в то же время, обосновывает и оправдывает произвол административных органов и судебной власти.

Теория понимания естественного права включает в себя образование права в виде вытекающих из самой природы общества неотъемлемых, неотчуждаемых прав личности, существующих независимо от государства. Эта концепция видит в праве разумное начало, образованное из самой сущности общества и человека, и раскрывает безграничные возможности должного права. Это понимание права, рассматриваемое «...как нравственные и правовые идеи, принципы, идеалы, пожелания требования не является правом в юридическом смысле» (2, с.26).

Философское понимание права определяет меру разумной свободы действий человека в рамках его естественного общественного статуса. Эта концепция права содержит абстрактную формулу свободы человека (человек свободен в той мере, в

И.Дж.Джамалов

какой он не посягает на свободу других лиц). Философская теория права определяет границы права в зависимости от усмотрения человека, который волен регулировать меру своей свободы, понимая ее в качестве разумного общественного поведения.

Марксистская теория права, в отличие от рассмотренных ранее различных учений о праве, основывается не на течениях философского идеализма, а на материалистической философии, обусловленной материальными условиями жизни. Согласно этой теории, право - возведенная в закон воля господствующего в данном обществе класса (9, с.442-443).

Каждый из вышеперечисленных типов и определений понимания права имеет рациональную мысль, но, в то же время, все они в различной степени далеки от совершенства.

По нашему мнению, и не следует выводить именно из этих типов универсальное определение права, поскольку идеального общества не существует, а каждое государство имеет такую социальную структуру, которая строится в соответствии с национальными традициями и собственным пониманием права. Проблема здесь заложена в самом понимании права, состоящем из двух противоположных подходов к восприятию права: практическое (прикладное) и теоретическое (философское).

Проблема существует между реальным правом (таким какое оно есть) и идеалом права (каким оно должно быть - обладая формальной свободой и равенством). В реальном праве больше точности и конкретности, поскольку закон в нем утвердился в качестве доминирующей формы. Идеальная составляющая права - это тот эталон, к которому необходимо стремиться, тот уровень на который ориентируется реальное право.

Система права - это не результат произвольного усмотрения законодателя, а объективно складывающаяся внутренняя его организация, являющаяся отражением развивающихся и реально существующих общественных отношений. Не следует смешивать такие словосочетания, как система права и правовая система, поскольку в первом понятии речь идет об отдельном явлении, рассматриваемом в качестве внутренней структуры права, а во втором - о совокупности всех юридических институтов как правовой организации всего общества. Право представляет совокупность создаваемых и охраняемых государством правовых норм, составляющих часть правовой системы государства.

Рассматривая право в виде сложного системного строения, пронизываемого процессами интеграции и дифференциации не следует забывать, что оно, как целостная система, в то же время, отличается такими особенностями, как способность к делению, объективность, материальная обусловленность, взаимодействие, единство и различие. Право обусловлено единством правовых норм (единством выраженных в них принципов, единством механизма правового регулирования, единством государственной воли), хотя имеет различие по содержанию, форме выражения и методу регулирования. Юридические нормы в системе права, с одной стороны, разделяют ее на отдельные части – отрасли права и правовые институты, а, с другой, - объединяют ее единством задач и целей. В то же время, нормы права не лишены противоречий, коллизий и конфликтных ситуаций.

Назначение права - это регулирование поведения людей. Без реализации правовых предписаний в жизнь, нормы права теряют свою социальную сущность.

И.Дж.Джамалов

«Право ничто, - пишет Л.С.Явич, - если его положения не находят своей реализации в деятельности людей и их организаций, в общественных отношениях. Нельзя понять право, если отвлечься от механизма его реализации в жизни общества» (19, с.201). В процессе правоприменения государство осуществляет выполнение правовых норм, регулирование посредством актов права, а также охрану и защиту права от нарушения. Правоприменение, как форма реализации права, выделяет два основных вида деятельности - оперативно-исполнительную (имеющую своим назначением реализацию предписаний норм права путем создания, изменения или прекращения конкретных правоотношений) и правоохранительную (направленную на охрану норм права от правонарушений и применение принуждения к правонарушителям).

Мерилом исследования как отдельной стадии, так и всего правоприменительного процесса служит известное правило, определяющее, что «...закон всеобщ; случай который должен быть определен на основании закона - единичен; чтобы подвести единичное под всеобщее требуется суждение» (9, с.66-67).

Применение права - это способ реализации права, представленный властными действиями правоохранительных органов и должностных лиц, определяемый государственным интересом в объеме их должностных обязанностей. В литературе правоприменение определяется как особая форма правореализации, которая представляет собой властную деятельность уполномоченных законом субъектов по осуществлению управленческого воздействия на общественные отношения путем издания индивидуально-правовых предписаний и актов (12, с.282).

Процесс реализации права выражен присутствием в нем должностных лиц, участие которых (от имени государства) обосновано тем, что обладатели отдельных юридических прав не могут самостоятельно их использовать. Так, потерпевший не может сам провести предварительное расследование, подготовить обвинительное заключение, вынести приговор и назначить наказание. Участие должностного лица либо компетентного органа в правоприменительной деятельности необходимо для регистрации наличия определенных юридических фактов (совершения преступления) либо для разрешения спора по поводу наличия права.

Согласно точке зрения Н.И.Матузова, характерные особенности применения права заключаются в следующем: а) это - властно-оперативная форма реализации права; б) она осуществляется компетентными, уполномоченными на то органами и должностными лицами; в) носит процессуально-процедурный характер; г) состоит из ряда последовательных стадий; д) имеет под собой соответствующие юридические основания; е) связано с вынесением правоприменительных актов; ж) является разовым и индивидуально-определенным действием, касающимся персонифицированных субъектов; з) направлено на урегулирование конкретных ситуаций (10, с.330-333) .

Необходимость применения норм права обусловлена тем, что при совершении преступления требуется возбуждение уголовного дела, применение санкций, а также иная процессуальная деятельность с целью уголовного преследования лица, а также защиты личности от незаконного и необоснованного осуждения. Правоприменительная деятельность имеет строгий, последовательный,

И.Дж.Джамалов

стадийный характер и характеризуется: а) установлением и оценкой доказательств; б) выбором нормы права и юридической квалификации совершенного события, возбуждением либо отказом от возбуждения уголовного дела; в) устранением возможных проблем и толкованием правовой нормы; г) принятием решения; д) исполнением принятого решения.

В теории права укрепилась точка зрения, определяющая правоприменение как соблюдение правил, когда фактические человеческие интересы и обстоятельства соизмеряются с установленными и охраняемые государством правовыми нормами, с целью перехода абстрактных правил поведения личности к конкретным правилам должностования участников процесса. Понятие общего раскрывается в процессе правоприменения только через единичное и особенное, поскольку «всеобщее охватывает собой также и богатство отдельного» (4, с.38). Нетипичные ситуации в правоприменении не следует рассматривать в качестве случайного факта, простого стечения обстоятельств - они являются результатом возникновения юридических фактов, имеющих отклонение от идеальной модели правоприменения, при участии как сотрудников правоохранительных органов, так и субъектов правоприменения, не обладающих государственно-властными полномочиями, обосновывающих свое право быть необходимым звеном в цепи многообразной государственно-правовой жизни.

Исследование проблем уголовного судопроизводства важно потому, что позволяет понять смысл развития различных процессов и явлений человеческой деятельности в правовом поле, а также ее природу, содержание, нравственную обоснованность, другие характеристики и выявить механизм их разрешения определить тенденции совершенствования уголовно-процессуальной деятельности.

Выше нами были контурно рассмотрены методологические основы проблем в уголовном судопроизводстве и проблемы в механизме уголовно-процессуального регулирования. Опираясь на эти положения, рассмотрим методологию и особенности разрешения проблем в досудебном уголовном производстве и определим пути его достижения.

Отметим, что проблемы могут не только способствовать развитию и совершенствованию уголовно-процессуальных институтов, но и препятствовать этому процессу. К первым относятся проблемы, которые содержат соотношение субъективных и объективных начал в уголовном процессе, ко вторым - формально-логические проблемы, которые проявляются в процессе ошибочного конструирования нормативного материала уголовно-процессуального права.

Эффективность достижения задач уголовного судопроизводства возможна лишь при условии разрешения диалектических и формально-логических проблем, в сочетании существующих противоположных интересов сторон и устранения коллизий уголовно-процессуальных норм, поскольку проблема как источник развития действительна только вместе с ее разрешением (14, с.247).

Разрешение проблем имеет двоякую задачу: с одной стороны, необходимо стремиться преодолевать проблемы, способствуя дальнейшему уголовно-процессуальному развитию, а с другой - устранять такие проблемы, которые затормаживают данный процесс.

Всякая новая проблема, зарождающаяся в недрах старой, содержит определенные фазы поэтапного ее развертывания, предусматривающего рост, вытеснение старой

И.Дж.Джамалов

проблемы, достижение количественного и качественного предела своего развития, обострения и разрешения.

Материалистическая диалектика важной формой разрешения проблемы считает ее снятие (решение), поскольку это позволяет понять смысл поступательного характера развития, обуславливающего прогрессивную направленность качественных изменений.

Познание разрешения проблемы производится как в процессе мыслительного процесса, так и практической деятельности.

Теоретическая значимость определения путей, средств и методов разрешения проблем важна для практической реализации этого процесса.

Теоретическая сложность разрешения проблем находит отклик в научной литературе, содержащей различные точки зрения. Большинство ученых под разрешением проблемы понимают такой диалектический процесс, содержанием которого является переход проблемы в новое качественное состояние через отрицание его основания и выход на новый качественный виток (17, с.35-39).

Можно выделить два основных способа разрешения проблем, именуемых антагонистическим и неантагонистическим (гармоническим) (14, с.248-249). Антагонистический способ разрешения проблемы характеризуется гибелью одной из противоположных сторон, а гармонический способ выражает стремление к достижению их согласия, путем разумного компромиссного решения проблемы.

В последнее время наиболее оптимальным способом разрешения проблем признается идея компромисса. По мнению Н.Н.Моисеева, «...без «институтов согласия», которые станут способными формировать системы процедур для отыскания устойчивых компромиссов, человечеству в будущем не обойтись» (11, с.26).

Бесспорно, что следует находить возможности разрешения проблем не революционными способами, предусматривающими скачок в борьбе противоположностей в виде бурных и глубоких изменений, а эволюционными и согласительными мерами на основе процесса совершенствования взаимодействия противоположностей и достижения баланса интересов противоборствующих сторон.

Особое значение в правоприменительной практике имеет не сам по себе процесс разрешения проблем, а связанное с ним его новое состояние - конечный результат. В зависимости от конечного результата процесс разрешения проблем может быть конструктивным, предусматривающим прогрессивное развитие социальной системы и деструктивным, представленным в виде победы реакционно-направленной стороны, имеющей разрушительное воздействие.

Если конструктивное разрешение проблем стимулирует социальный процесс, то деструктивное разрешение означает насильственное его разрушение, что существенно усложняет возможность дальнейшего положительного развития этого процесса. Заметим, что такая направленность разрешения проблем определяется условиями их разрешения, под которыми понимается совокупность внешних и внутренних причин, определяющих динамику движения и развития проблемы.

В исследовании вопросов, связанных с разрешением проблем, необходимо обратить внимание на то, что существуют объективные и субъективные условия их разрешения. Объективными условиями являются зрелость и развитость различных

И.Дж.Джамалов

сфер жизнедеятельности общества, что способствует достижению проблемой высшей ступени своего развития и наличию необходимых предпосылок для ее своевременного разрешения. Именно существенные черты проблемы на уровне противоположности и есть одновременно важное условие объективности ее разрешения. При этом разрешение проблемы производится тогда, когда она начинает выступать как внешняя противоположность.

Субъективное условие разрешения проблемы - адекватное отображение, а также осмысление лицом значения необходимости ее разрешения. Поскольку способом общественного бытия является человеческая деятельность, то и проблемы в социальных системах могут быть поняты лишь в сочетании с деятельностью людей. При этом внешнюю форму проблемы характеризуют социально-психологические состояния дискомфорта, неудовлетворенности чем-либо, что влечет за собой соответствующие действия социальных субъектов (18, с.132-133).

Особенностью проблем в уголовном судопроизводстве является наличие коллизий, проявляющихся в процессе конструирования норм уголовно-процессуального законодательства либо его применения.

Так, формально-логические проблемы, имеющие субъективную форму выражения, возникают в результате законотворческой деятельности, сопряженной с несоблюдением системно-процессуальных принципов уголовного процесса, определяющих построение его процессуальных норм, стадий и институтов, обладающих особым, интегративным качеством системы правовых начал, закрепленной в Конституции, УПК и в других законодательных актах, все элементы которой тесно и неразрывно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Такие коллизии могут приобретать очевидный или скрытый характер, обуславливать избыточность мер принуждения, элементы либерализма, а также появление пробелов в уголовно-процессуальной системе, снижающих ее возможности эффективного регулирования правоотношений, возникающих как на досудебных, так и судебных стадиях процесса.

Кроме того, при рассмотрении способов разрешения проблем в уголовном судопроизводстве следует уделить особое внимание на толковании норм уголовно-процессуального законодательства.

Проблема толкования нормативно-правовых актов берет начало с древних времен, выступая в качестве такой задачи, решением которой властвующие лица обеспечивали проведение своей воли, наделяя правом разьяснения законов строго определенных деятелей специального сословия - истолкователей (interpretos). В отдельных авторитарных государствах право толковать законы было предоставлено лишь одному лицу, в связи с чем следует обратить особое внимание на осознанную необходимость (во все времена) процесса толкования нормативно-правовых актов, оказывающего непосредственное влияние на правоприменительную деятельность.

Исследуя толкование как способ разрешения проблем в сфере уголовного судопроизводства, следует подчеркнуть, что Уголовно-процессуальный кодекс выступает в качестве единственного законодательного акта, определяющего порядок уголовного судопроизводства на территории Азербайджана, и является обязательным для судов, органов прокуратуры, предварительного следствия и дознания, а также иных участников уголовного процесса.

Данный порядок проявляется в особом внимании государства к осуществле-

И.Дж.Джамалов

нию защиты прав и законных интересов потерпевших от преступлений и защиты личности от незаконного и необоснованного осуждения, ограничения ее прав и свобод. В то же время нормы права, на основе которых решается этот острейший вопрос, должны быть сосредоточены в одном законодательном акте, распыление их недопустимо, как недопустима и регламентация уголовного процесса подзаконными актами.

Представляется, что, несмотря на подробную регламентацию уголовно-процессуальных отношений, УПК не представляет собой всеобъемлющего акта, который отличался бы логической завершенностью, с тем, чтобы достаточно полно охватить все сферы деятельности уголовного судопроизводства.

В УПК имеются как внутрисистемные, так и межсистемные проблемы, а также пробелы, которые разрешаются с помощью различных способов, средств и форм, среди которых первостепенное значение отводится толкованию уголовно-процессуального закона, направленному на уяснение его содержания и установление выраженной в нем воли законодателя.

Признавая первостепенность и необходимость процесса толкования правовых норм в деле разрешения проблем, подчеркнем, что это сложный процесс, определяющий установление точного смысла, содержащегося в норме права, предписания и опубликования. Содержание его составляют два основных направления. Первое касается уяснения, выступающего в качестве внутреннего мыслительного процесса, направленного на познание права. Оно представлено толкующим субъектом, который сначала уясняет содержание правовой нормы для себя, определяет направление своей деятельности, а затем в целях однообразного понимания и применения нормы разъясняет смысл и содержание предписания заинтересованным субъектам. Поэтому вторым направлением толкования права можно определить разъяснение, которое объективирует результаты уяснения, являясь продолжением этой части мыслительной деятельности.

Толкование правовых норм предполагает выяснение такого смысла правовой нормы, который имел в виду законодатель, а поскольку свое представление о праве законодатель излагает с помощью языка, то словесное выражение его представления о праве в конкретной норме может не совпадать с действительным ее содержанием.

Толкование уголовно-процессуального закона, как и другого нормативного акта, рассчитано на связь с конечным результатом уяснения нормы, в связи с чем его можно подразделить на буквальное, расширительное и ограничительное.

Наиболее приемлемым толкованием правовой нормы является буквальный вид толкования, в котором совпадают действительный смысл нормы и его словесное выражение, т.е. когда совпадают «дух» и «буква» закона.

В то же время, в силу объективных и субъективных причин смысл нормы права и словесное ее выражение могут иметь различие. В этом случае в качестве исключения могут применяться расширительное или ограничительное толкование.

Среди способов разрешения проблем досудебного производства особо следует выделить ведомственный, процессуальный и судебный контроль, что, однако, является предметом отдельного рассмотрения.

Литература

1. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Свердловск, 1963.
2. Байтин М.И. Сущность права. М.: ООО ИД «Право государство», 2005.
3. Батищев Г.С. Диалектическое противоречие. М.: Высшая школа, 1976.
4. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. М.: Мысль, 1972, Т.3.
5. Добровольская Т.Н. Принципы уголовного процесса. М., 1971.
6. Малько А.В. Механизм правового регулирования // Теория государства и права. М.: «Юристъ», 1997.
7. Малько А.В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики. Тольятти, 1999.
8. Манова Н.С. Досудебное и судебное производство: сущность и проблемы дифференциации процессуальных форм. Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Сарат. гос. академия права», 2003.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.4.
10. Матузов Н.И. Реализация права // Теория государства и права // Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., Юристъ, 2001.
11. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм // Вопросы философии, 1991, №3.
12. Морозова Л.А. Правовые системы современного мира // Теория государства и права. М., Юристъ, 2002.
13. Николюк В.В., Деришев Ю.В. Оптимизация досудебного производства в уголовном процессе России. Красноярск: Изд-во Сибирского Юрид. Института МВД РФ, 2003.
14. Спиринов А.Г. Основы философии. М., 1988.
15. Уокер Д.М. Право и закон. Оксфорд, 1978.
16. Философский словарь. М., 1986.
17. Харин Ю.А. Категории социальной диалектики. Минск, 1978.
18. Черноротов С.В. Социальные противоречия в Вооруженных силах РФ. Сущность, содержание и пути разрешения: Дис.... канд, филос, наук, М., 1996.
19. Явич Л.С. Общая теория права. Л., 1971.
20. Клаус Г. Кибернетика в философии. М., 1963.

PROBLEM MƏHKƏMƏYƏQƏDƏR CİNAYƏT İCRAATININ İNKİŞAF MƏNBƏYİ KİMİ

İ.C.Camalov

XÜLASƏ

Məqalədə problemin fəlsəfi mahiyyəti və anlayışı, onun məhkəmə icraatında mahiyyəti araşdırılır. Məhkəməyəqədər cinayət icraatında problemlərin həlli yolları tədqiq olunur.

И.Дж.Джамалов

THE PROBLEM AS A SOURCE OF PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

I.J.Jamalov

SUMMARY

The concept and philosophical essence of the problem as well as its role in criminal procedure are studied in this paper. Ways to solve problems in pre-trial criminal proceedings are also discussed.

Məqalə Beynəlxalq Hüquqi Tədqiqatlar Təşkilatının informasiya şöbəsinin 10 mart 2010 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 29)

Məqalə redaksiyaya 11 fevral 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

2011 - № 32

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASINDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ MƏSƏLƏLƏRİ

H.Ə.Eynullayev

Bakı şəhəri Xəzər Rayon Məhkəməsi
Bakı, Mərdəkan qəsəbəsi, E.Telman küçəsi 4
e-mail: huseyn_eynullayev@mail.ru

Açar sözlər: bələdiyyələrin statusu, yerli özünüidarə sistemi, bələdiyyə mülkiyyəti

Keywords: statuses of municipalities, local self-government system, municipal property

Ключевые слова: статус муниципалитетов, система местного самоуправления, муниципальная собственность

Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycanda sosial, siyasi, iqtisadi, hüquqi sahələrində islahatlar həyata keçirildi ki, bu islahatlar arasında yerli özünüidarə sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi önəmli yer tuturdu. Yeni özünüidarə orqanlarının yaradılması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda və digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapdı.

Demokratik rejim şəraitində formalaşan dövlət strukturunda yerli özünüidarə sisteminin yaradılması əsas vəzifələrdən biri idi. Belə ki, suveren respublikanın demokratik hüquqi statusa əsaslanan yerli özünüidarə qanunlarının formalaşdırılması hər bir dövlətin həyatında mühüm əhəmiyyət daşıyan, yerli problemlərin həllində əvəzsiz xidmətlər həyata keçirən bir sahədir.

Bildiyimiz kimi, postsovet məkanında Azərbaycanda yerli özünüidarə statusunda fəaliyyət göstərən Xalq İcraiyyə Komitələri bələdiyyələrə bənzəyirdi. Ancaq bu qurum mərkəzi idarə orqanlarının tapşırıqlarını həyata keçirirdi. İdeoloji təzyiqlərə məruz qalan Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra idarəetmədə demokratik ənənələrə sadıq qalaraq, yerli özünüidarə sistemini tətbiq etdi. Bu istiqamətdə ilk dəfə 1995-ci il respublika konstitusiyasında yerli özünüidarəetmənin bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirilməsi qərara alındı. Azərbaycan Konstitusiyasının 4-cü bölməsi «Yerli özünüidarə» adı altında, IX fəsil isə «Bələdiyyələr» adlı yarımbaşlıq altında verilmişdi. 142-ci maddədə yerli özünüidarələrin bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirilməsi haqqında göstəriş vardır.

1995-ci il Konstitusiya aktının 7-ci bəndində keçid müddəalarında qeyd edilir ki, konstitusiya qüvvəyə mindikdən sonra iki il müddətində yerli özünüidarə haqqında qanun qəbul edilməli və bələdiyyələrə seçkilər keçirilməlidir. Ancaq bu konstitusiya göstəriş 4 il sonra həyata keçirilə bildi. 1999-cu il dekabrın 12-də ölkədə ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Bu seçkidə 2667 nəfər bələdiyyə orqanlarına üzv seçildi. Sonrakı dövrlərdə bələdiyyələrin sərbəst fəaliyyəti üçün çoxsaylı qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinə baxmayaraq, bir çox nöqsanlar aşkar edilmişdir. Belə ki, mərkəzi hakimiyyət əlindəki səlahiyyəti bələdiyyələrlə bölüşmək istəmədi. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunda

H.Ə.Eynullayev

əks olunan müddəalara əsasən qeyd etmək olar ki, bələdiyyələr yerli özünüidarəetmə səlahiyyətinə yox, köməkçi statusuna malikdir. Belə ki, «İcra hakimiyyəti haqqında Əsasnamə»də bütün yerli özünüidarə məsələləri icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərində

olduğu qeyd edilmirdi. Eyni zamanda bir çox problemlər – əhali ilə bələdiyyələrin arasında əlaqələrin formalaşması, bələdiyyələrin maliyyə imkanlarının istənilən səviyyədə olmaması kimi faktlar özünüidarənin möhkəmlənməsinə mane olurdu.

Məlumdur ki, demokratik idarəetmə sistemində vətəndaşların maksimum dərəcədə idarəetmə prosesinə, özünüidarə strukturuna cəlb edilməsi lazımdır. Bu prinsiplərin xalq tərəfindən öyrənilməsi, vətəndaşlarda öz-özünü idarə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması əsas məsələdir. Eyni zamanda hələ ki, respublikamızda özünüidarə sisteminin yaranması və inkişafı ilə bağlı problemlər kifayət qədər öyrənilməlidir. Başqa dövlətlərin özünüidarə sistemində kifayət qədər maraq göstərilməlidir. Ona görə də ölkəmizin sosial-siyasi sistemində uyğun yerli özünüidarə sisteminin modeli müəyyən olunmamışdır. Beləliklə, demokratik inkişaf prosesində vətəndaşların iştirakını maksimum təmin etmək, yerli əhəmiyyətli dövləti xidmətlərin bələdiyyələr vasitəsilə, qanunun tələblərinə uyğun olaraq yerinə yetirilməsi, yerli özünüidarə sisteminin təkmilləşdirilməsi əsas vəzifə olaraq qarşıya qoyulmalıdır. Müstəqil Azərbaycan dövlətində bələdiyyələrin yaranması və inkişafı problemini həll etmək üçün Azərbaycanda yerli özünüidarənin yaranmasını və inkişafını təhlil etmək və eyni zamanda ölkədə bu sahədə buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə dünyada mövcud olan yerli özünüidarə sistemlərinin inkişafına, struktur və fəaliyyət istiqamətlərinə nəzər yetirilməlidir.

Azərbaycanda yerli özünüidarə ilə əlaqədar Konstitusiyaya maddələrinin və qanunlarının hazırlanmasında Fransa, İngiltərə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Azərbaycanda qurulan yerli özünüidarə sistemi bu modellər içərisində fransız modelinə bənzəməklə yanaşı digər modellərdən də bəhrələnmişdir [1, s.180].

Yerli özünüidarə konstitusiyamızın IV bölməsinin IX fəslində yer almışdır. Belə ki, yerli özünüidarə fransız modelində olduğu kimi öz gücünü birbaşa Konstitusiyadan alır. Konstitusiyamızın 142-ci maddəsinin I bəndinə əsasən «Yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir» [2, s.87]. Buradan görünür ki, Azərbaycanda təkpilləli yerli özünüidarə sistemi mənimsənilmişdir. Kənd və qəsəbə kimi yaşayış yerlərinə Fransada olduğu kimi bələdiyyə statusu verilmişdir.

Konstitusiyanın «Bələdiyyələrin işinin təşkili» adlanan 143-cü maddəsində bələdiyyələrin fəaliyyətlərini iclaslar, daimi və digər komissiyalar vasitəsi ilə həyata keçirdiyi göstərilir. Bu maddəyə görə iclaslar bələdiyyələrin ən yüksək fəaliyyət mexanizmidir.

Konstitusiyada bələdiyyələrin səlahiyyətləri 144-cü maddədə göstərilmişdir. Bu maddəyə görə bələdiyyələrin səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- bələdiyyə üzvlərinin səlahiyyətlərinin tanınması, qanunla müəyyən edilmiş hallarda onların səlahiyyətlərinin itirilməsi və səlahiyyətlərinə xitam verilməsi;
- bələdiyyələrin reqlamentinin təsdiq edilməsi;
- bələdiyyələrin sədrinin və onun müavinlərinin, daimi və başqa komissiyaların seçilməsi;
- yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi;
- yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi;
- bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam veril-

H.Ə.Eynullayev

məsi;

- yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının qəbulu və icrası;
- yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbulu və icrası;

- yerli ekoloji proqramların qəbulu və icra edilməsi.

Amma bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin konstitusiyada göstərilməsinə rəğmən hələ ki, ölkəmizdə dövlət hakimiyyət orqanlarının arasında səlahiyyət bölgüsü qanunlarla lazımi səviyyədə tənzimlənməmişdir. Bunun da əsas səbəbi bələdiyyə qurumunun yeni yaradılmış olması və bələdiyyə şüurunun tam formalaşmamasıdır [1, s.81].

Konstitusiyanın 144-cü maddəsinin II bəndinə əsasən nəzarətəmə hüququnu qanunvericilik və icra hakimiyyətləri həyata keçirməsi nəzərdə tutulur. Bu şərt daxilində bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlərin verilməsi qeyd olunur və bu səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün bələdiyyələr maddi vəsaitlə təmin edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, icra hakimiyyətləri yerlərdəki bələdiyyələr üzərində nəzarət hüququna malikdir, eyni zamanda onlara əlavə səlahiyyətlər vermək hüququna malikdirsə, deməli, güclü icra aparatı tərəfindən idarə edilən özünüidarə orqanı kimi fəaliyyət göstərməli olan bələdiyyə icra hakimiyyətinin əlavəsinə çevrilmiş olur.

Konstitusiyaya görə bələdiyyə qərarları bələdiyyə iclaslarında səs çoxluğu ilə qəbul edilir [2, 145-ci maddə]. Vergi və ödəmələrlə bağlı qəbul edilən bələdiyyə qərarları bələdiyyənin nəzarətində olan ərazidə yaşayan vətəndaşlar və hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qərarlar ədalətli olmaqla, qanunun tələblərinə uyğun olmalı, Azərbaycan Konstitusiyasına, qanunlara və prezidentin fərmanlarına zidd olmamalıdır.

Konstitusiyanın 146-cı maddəsinə görə bələdiyyələrə müstəqil fəaliyyət üçün təminat verilir. Bu o deməkdir ki, bələdiyyələr məhkəmə tərəfindən müdafiə edilir və dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar əsasında yaranan əlavə xərclər ödənilir.

Konstitusiyamızda bələdiyyələrlə əlaqədar olduqca gərəkli maddələr mövcuddur. Bu maddələr əsas olaraq demokratik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və Azərbaycanda müasir yerli özünüidarə anlayışının inkişaf etməsi üçün təməl prinsiplərdir. Deməli, nəticə etibarilə ilə konstitusiyanın yerli özünüidarələrlə əlaqədar bölməsi bir neçə nöqsan və çatışmamazlıq xaricində müsbət olaraq qiymətləndirilə bilər. Birpilləli yerli özünüidarə sisteminin mənimsənilməsi, bələdiyyələrin maliyyələşdirilməsi məsələsinin və bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanları arasında səlahiyyət bölgüsünün açıq şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, böyük yaşayış yerləri üçün xüsusi yerli özünüidarə modelinin qurulması haqqında maddələrin mövcud olmaması əsas nöqsanlardandır. Yəqin ki, bu çatışmamazlıqlar müəyyən bir zaman içərisində öz müsbət həllinin tapacaqdır [1, s.181-182].

Azərbaycanda yerli özünüidarə bir sıra digər ölkələrdən fərqli olaraq, əhalinin təşəbbüsü ilə aşağıdan yuxarı deyil, hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü ilə, yəni yuxarıdan aşağı formalaşmışdır. Bunu və ölkədə özünüidarə ənənəsinin olmamasını nəzərə alsaq, aydın olur ki, bələdiyyə institutunun formalaşmasını Konstitusiyanın qəbul edilməsindən dərhal sonra həyata keçirmək mümkün deyildir. İlk əvvəl əhalidə və hakimiyyət orqanlarında yerli demokratiya haqqında təsəvvür yaratmaq lazım idi [3].

Məlum olduğu kimi, 1995-ci ilin noyabrında ümumxalq referendumu əsasında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ölkədə yerli özünüidarənin təşkili və bu idarəetmə hüququnun ölkə vətəndaşlarının azad, demokratik və gizli səsverməyə əsaslanan seçkilər əsasında formalaşdırıldığı bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilməsi təsbit

H.Ə.Eynullayev

olunub. Düzdür, konstitusiyanın keçid müddəalarına əsasən, Azərbaycanda ilk bələdiyyə seçkiləri 1997-ci ildə keçirilməli idi. Lakin yerli özünüidarəetmə institutunun formalaşma-

sı üçün vacib olan qanunların işlənməsində ləngimələr bələdiyyə seçilərinin nəzərdə tutulan vaxtda keçirilməsinə imkan vermədi [4].

Dövlətin idarəetmə sistemində xalqın ehtiyac və arzuları nəzərə alınmadan qərarlar qəbul edilməsi kimi mənfi cəhətləri də mövcuddur. Buna görə də, son illərdə ortaya çıxan yeni siyasi və idarəetmə nəzəriyyələrinin əksəriyyətində dövlətin mərkəzdən idarəetmə sistemindən (yəni bütün səlahiyyətlərin dövlətin əlində toplanması və ölkənin mərkəzdən idarə olunması) uzaqlaşdırılması, bunun yerinə yerli özünüidarənin inkişaf etdirilməsi tövsiyə edilməkdədir. Səbəb isə 1929-cu il dünya iqtisadi böhranından sonra ortaya çıxan Keynesyen iqtisad nəzəriyyələrinin (dövlətin iqtisadi həyata aktiv müdaxiləsi) 1970-ci illərdə süqutu nəticəsində dövlətin səlahiyyətlərinin azaldılması zərurətidir. Yəni dövlət sadəcə güvənlik və ədalət xidmətlərini həyata keçirməli, iqtisadi həyata müdaxilə etməməlidir. Bu həm qloballaşmanın, həm də yeni postmodern demokratiyanın əsas inkişaf amilidir. Buradan belə bir fikir formalaşır ki, mərkəzi dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin azaldılması, demokratik dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin ən əsas elementlərindən, dayaqlarından sayılan yerli özünüidarəçilik sisteminin prioritet qazanmasına səbəb olmuşdur [5].

Yerli özünüidarə xalqa ən yaxın hakimiyyət forması kimi cəmiyyətdə və dövlətdə hakimiyyətin təşkilinin və reallaşdırılmasının başlıca prinsiplərindən biri olub, ölkədə demokratik idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır. Eyni zamanda yerli özünüidarə idarəçilik elmində hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşdirilməsi (decentralization) yolu ilə vətəndaşların idarəetmədə fəal iştirakını təmin edən məhfum olaraq göstərilir. Ümumiyyətlə, müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda və beynəlxalq sənədlərdə yerli özünüidarələrin məhdud ərazilərdə münasibətlərin tənzimlənməsi, əhalinin əsas həyati tələbatlarının təmin olunması zərurətindən yarandığı qeyd olunur. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası yerli özünüidarəetməni «yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, öz məsuliyyəti altında və yerli əhalinin maraqları baxımından dövlət işlərinin əhəmiyyətli hissəsini nizamlamaq və idarəetmək hüququ və real bacarığı» kimi müəyyən edir [6].

Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun I maddəsində isə deyilir ki, «Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir» [7].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu fikirləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, geniş mənada yerli özünüidarəetmə, məhdud ərazidə məskunlaşmış insanların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, eləcə də onların yerli problemlərin həllində fəal və mütəşəkkil qaydada iştirakını təmin edən demokratik prinsip olub, yerli əhəmiyyətli məsələlərin bilavasitə əhali tərəfindən müstəqil həll olunmasıdır. Eyni zamanda, yerli özünüidarəetmə dedikdə, vətəndaşların rifahı naminə yaradılmış olan yerli əhalinin fəaliyyətinin təşkili sistemi də nəzərdə tutulur. Orqanları seçki yolu ilə formalaşdırılan bu sistem qanunvericiliyə əsasən öz cavabdehliyi və məsuliyyəti altında yerli əhəmiyyətli məsələləri bilavasitə həll edir. Beləliklə, yerli özünüidarəetmə – bu və ya digər inzibati ərazi vahidində məskunlaşmış əhali tərəfindən və bu əhalini təmsil edən, özünün inzibati idarəetmə aparatına malik olan,

H.Ə.Eynullayev

seçki əsasında yaradılan orqan tərəfindən yerli əhəmiyyətli məsələlərin və işlərin həll edilməsidir [8].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası və Beynəlxalq Yerli Özünüidarələr Birliyi (IULA) kimi beynəlxalq təşkilatların ölkəmiz tərəfindən də imzalanmış müxtəlif sənədlərində yerli özünüidarələrlə əlaqədar yer alan əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) Yerli özünüidarələr müəyyən ərazidə (şəhər, qəsəbə, kənd) yaşayan yerli əhalinin bütün fərdlərinə, birlikdə yaşamaq səbəbiylə yerli əhəmiyyətli xidmətlərin istehsal edilib xalqa çatdırılması məqsədi ilə qurulan, qərar qəbuledici orqanları yerli əhali tərəfindən seçilən, qanunlarla müəyyənləşdirilmiş vəzifələrə və səlahiyyətlərə, xüsusi gəlirlərə, büdcəyə və işçilərə sahib, mərkəzi dövlət orqanları ilə əlaqədə idarəçilik muxtariyyatından faydalanan hüquqi şəxsdir.

b) Yerli özünüidarə orqanları, ölkənin idarəetmə sisteminin tərkibində yer almaqdadır. Quruluş prinsipləri, vəzifə və səlahiyyətləri, gəlir sistemləri qanunverici orqan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Yerli özünüidarələr, mərkəzi idarənin ierarxik nəzarəti altında deyildir. Mərkəzi idarə, yerli özünüidarələrin fəaliyyəti üzərində qanunauyğunluq nəzarəti həyata keçirir; eyni zamanda ölkənin idarə olunmasında birlik və bütünlüyü təmin etmək məqsədi ilə yerli özünüidarələrin də, tabe olmaları məcburi olan milli strateji məqsəd və prinsipləri müəyyənləşdirir. Bunun əvəzində yerli özünüidarələr qanunlarla onlara həvalə edilmiş ictimai xidmətlərin idarə edilməsi, daha doğrusu xalqa çatdırılması üçün qərarlar qəbul etməkdən, müxtəlif qanuni yollarla maddi vəsait tapmaqdan, bu vəsaitləri xidmətlərin keyfiyyətli və səmərəli şəkildə xalqa çatdırılmasına sərf etməkdən və yerli əhəmiyyətli bir çox xidmətlərin icra edilməsində idarəçilik müstəqilliyindən faydalanırlar.

c) Yerli özünüidarənin təməlinə demokratik prinsiplər mövcuddur. Bu prinsiplər yerli əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərdə özlərini müstəqil və demokratik metodlarla idarəetmələrini nəzərdə tutmaqdadır.

d) Demokratik prinsiplərlə bərabər yerli özünüidarəetmə orqanları yerli əhəmiyyətli məsələləri bütövlükdə mərkəzi idarəetmə orqanlarına görə daha səmərəli həll edirlər. Xalq tərəfindən seçilmiş rəhbərin təşəbbüskarlığı təyin olunmuş rəhbərə nisbətən xeyli yüksək olur ki, bu da onların etibar olunmuş ərazidə vəziyyəti dəyişmək, əhalinin yaradıcı potensialını yerli məsələlərin həllinə cəlb etmək imkanını daha da yüksəldir. Bu isə təmsilli demokratiyadansa birbaşa demokratiya fikrinin yerli özünüidarələr vasitəsi ilə daha effektiv bir şəkildə həyata keçirilməsinin üstünlüyünü ortaya çıxarır [9].

Bu gün Monako, Vatikan, Sinqapur, Montserrat kimi bir çox kiçik dövlətlər xaricində bütün ölkələrdə dövlət xidmətlərinin ancaq mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən icra olunması çox çətindir. Bunun səbəbləri isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yerli özünüidarələrin yerli əhəmiyyətli ictimai xidmətlərin xalqa çatdırılmasında daha aktiv və səmərəli fəaliyyət göstərmələri və xalqın idarəetmədə iştirak etmə istəyinə geniş bir şəkildə cavab verə bilməsidir [10]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müstəqil yerli özünüidarələr bütün ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin və demokratik sistemin zəruri elementlərindəndir [11]. Eyni zamanda yerli özünüidarəetmənin normal fəaliyyəti və inkişafı üçün bəzi şərtlər ödənilməlidir ki, bunlar, vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil şəkildə və məsuliyyətlə həll etmək üçün təşəbbüskarlığının və arzusunun olması, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək sahəsindəki hüquqlarını reallaşdırmağa imkan və zəmanət verən hüquqi əsasın olması, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək üçün ərazinin maliyyə-iqtisadi imkanlarının olması, yerli

H.Ə.Eynullayev

maraqların ümumdövlət maraqları ilə razılaşdırılması, dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında dəqiq səlahiyyət hədlərinin müəyyənləşdirilməsi,

yerli özünüidarəetmənin funksiyalarını peşəkarlıqla reallaşdırma biləcək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır [12].

Amma yuxarıda izahını verdiyimiz yerli özünüidarə anlayışı və xüsusiyyətlərinin bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə qəbul olunacağını söyləmək mümkün deyildir. Çünki ölkələrin keçdikləri siyasi-tarixi proseslərə nəzər salsaq görərik ki, yerli özünüidarələrin yaranması, daha doğrusu, yerli özünüidarələrin yaranmasına təsir edən faktorlar ölkədən ölkəyə fərqli mahiyyət kəsb edir. Bu gün yerli özünüidarələr ilə əlaqədar beynəlxalq aləmdə qəbul edilən prinsipləri demokratik dövlət quruculuğuna yeni qədəm qoyan dövlətlərdə birbaşa həyata keçirmək və yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimli R. Konstitusiyamızda yerli özünüidarə anlayışı. Məruzələr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, "Elm", 2005
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2006
3. Əliyev H. Yerli özünüidarə haqqında Azərbaycan qanunvericiliyi. Bələdiyyələr: Qanunvericilik, təcrübə və inkişaf. Bakı, "Azər nəşr", 2003. s.8-15.
4. Bryus Adams. XXI əsrdə yerli özünüidarə orqanları üçün dərslər. bələdiyyələr haqqında (nəzəriyyə, təcrübələr, sənədlər toplusu). Bakı, "Qanun", 1999, s.58.
5. Ökten M. Uyum Sürecinin idari politigi: Avropa Birliyi və Türkiyə perspektivində küreselleşmə-yerelleşmə dinamikləri. İstanbul, Alfa Aktüel yayımları, 2006, s. 45-51.
6. Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası. Strasburq Avropa nəşr və sənədlər şöbəsi, JSB № 92-0804-8, may 1990, s.10.
7. Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, "Qanun", 2004.səh.30
8. Azadov E. Yanq R. Dövlət idarəetməsində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər. Bakı, CBS, 2004, s.20.
9. Kamu yönetimi araştırması genel raporu (KAJA). Ankara, TODAİE, 1991, s.177.
10. Ulusoy A., Akdemir T. Mahalli idareler. Ankara, Seçkin yayıncılık, 2006, s.23.
11. Eryılmaz B. Kamu yönetimi. İstanbul, Erkan matbaacılık, 1998, s.116.
12. Azadov E., Bağırzadə M., Əhmədov F., Mehtəliyev A., Fətullayev Ə. Azərbaycan Bələdiyyələri: ilk təcrübə, əsas problemlər və inkişaf perspektivləri. Bakı, Patronat – S, 2004, s.21, 92.

THE MATTER OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

H.A.Eynullayev

SUMMARY

After Azerbaijan reaffirmed its independence following the collapse of former Soviet Union, the wide range social, political, economic and legal transformations have been launched in the country. The system of local self-government has been one of the most important among these transformations. Special articles have been included into the

H.Ə.Eynullayev

Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Law on the Statutes of Municipalities concerning the introduction of local self-government. This research work underlines the fact that the shaping local self-government plays an important role in every country.

ВОПРОСЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КОНСТИТУЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Г.А.Эйнуллаев

РЕЗЮМЕ

После распада Советского Союза, в Азербайджане, восстановившем свою независимость, были осуществлены преобразования в социальной, политической, экономической и правовой областях, и среди этих преобразований достойное место заняло создание и развитие системы местного самоуправления. Создание новых органов самоуправления нашло свое отражение в Конституции Азербайджанской Республики и в законе «О статусе муниципалитетов». В данной статье подчёркивается, что формирование законов местного самоуправления имеет важнейшее значение для жизнедеятельности каждого государства.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 8 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 343.611

**QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏ CİNAYƏTİNİN
OBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Ə.Y.Şahbazi

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: eli_sahbazi@mail.ru

Açar sözlər: ictimai-təhlükəli əməl, cinayət əməli, obyekt, adam öldürmə

Keywords: socially dangerous act, criminal act, object, murder

Ключевые слова: общественно-опасное деяние, уголовное деяние, объект, убийство

Cinayət anlayışı ilə bağlı istər hüquq ədəbiyyatında, istərsə də qanunvericilikdə, eləcə də müsəlman hüquq mənbələrində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Lakin onların gəldikləri vahid nəticə ondan ibarətdir ki, cinayət qanunla qadağan edilən, şəriət hüququna görə isə Allah tərəfindən bəyənilməyən və cəzası əbədi lənət və cəhənnəm olan, təqsirli olaraq törədilən, qeyri-əxlaqi, hüquqazidd və törədilməsinə görə cəza nəzərdə tutulan əməldir [14, s.79]. Bununla belə, törədilən əməlin cinayət hesab edilməsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş əlamətlər olmalıdır. Bu əlamətlərin məcmusu İran cinayət hüququnda cinayətin maddi ünsürləri, Azərbaycan cinayət hüququnda isə cinayət tərkibi adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Cinayət tərkibi dedikdə isə, ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən qanunda göstərilən obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusu başa düşülür. Cinayət tərkibi cinayət hüquq elmində ən mühüm institutlardan biridir. Ədalət və qanunçuluğun bərqərar edilməsində əvəzsiz rol oynayan bu institutun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kudryavtsevə görə cinayətin əlamətinin cinayət tərkibinin əlaməti hesab olunması üçün o, aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: digər əlamətlərlə birgə əməlin ictimai-təhlükəliliyini, təqsirliliyini və cəzalanmalı olduğunu müəyyən edir; onu digər cinayət və hüquq pozuntularından fərqləndirir; bilavasitə qanunda göstərilməli və ya qanunun düzgün təfsirindən irəli gəlməlidir; digər əlamətlərdə törəmə olmamalıdır; müəyyən növdən olan bütün cinayətlərə əsas olmalıdır.

Beləliklə, cinayət tərkibi əlamətləri 4 qrupa bölünür:

- a) cinayətin obyektiv xarakterizə edən əlamətlər;
- b) cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər;
- v) cinayətin subyektiv xarakterizə edən əlamətlər;
- q) cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər [1, s.59].

Birinci iki qrup əlamətləri cinayətin obyektiv əlamətləri, ikinci iki qrup əlamətləri isə subyektiv əlamətlər adlandırılırlar.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsinin əvvəllər qüvvədə olan 1960-cı il Cinayət Məcəlləsindən fərqləndirən başlıca prinsiplər

Ə.Y.Şahbazi

fərq məhz cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsində olan qanunla qorunan ictimai münasibətlərin yerləşmə iyerarxiyası olmuşdur. Əvvəlki cinayət qanunvericiliyində qanunla qorunmalı olan başlıca mənafe dövlət mənafeyi qəbul olunurdusa, müasir cinayət qanunvericiliyində şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər digər cinayətlərdən fərqli olaraq ön plana çəkilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən insan və vətəndaşların hüquqlarının və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

Cinayətin obyektı – cinayətin qəsd etdiyi və nəticədə zərərin vurulduğu və ya belə zərərin vurulmasının real təhlükəsinin yarandığı cinayət hüququ ilə qorunan sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərdir. Prof. Firudin Səməndərov isə daha konkret və dəqiq anlayış verərək göstərir ki, cinayətin obyektı kriminal qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlərdir. Kriminal qəsdlərdən qorunan bu sosial maraqlar, ictimai münasibətlər cinayət qanununda öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində göstərilmişdir ki, Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri: sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən; insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını; mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi; ətraf mühiti; Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir [4, s.22].

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olduğuna görə cinayət sayılan əməllərin dairəsini və həmin cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növlərini, həddini və həcmi, habelə digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri müəyyən edir.

İran İslam Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən isə dövlətin və eləcə də cinayət qanunvericiliyinin əsas məqsədi və vəzifəsi insan şəxsiyyətinə hörmət-ehtiramı, irqindən, cinsindən, dinindən, milliyyətindən, tutduğu vəzifə və mövqeyindən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyini (maddə 20); şərəf, ləyaqət, sağlamlıq, əmlak, yaşadığı ev, iş-peşə toxunulmazlığını (maddə 22); əqidə, söz və mətbuat azadlığını (maddə 23); insanların şəxsi yaşayış toxunulmazlığını – məktubların açılması, yoxlanılması, telefon danışıqlarının kontrolu, teleks, teleqraf xətlərinə girmək və aşkarlama, sansur tətbiq etmə, gizli dinləmə kimi axtarış fəaliyyətinin qadağanlığını (maddə 25); qanunsuz yaxalama, saxlama, həbs etmə və sürgün etməyin qadağanlığını (maddə 32, 33); məhkəmədə iddia qaldırmaq hüququ və məhkəməyə müraciət hüququunu (maddə 34); prosesin bütün mərhələlərində vəkil seçmək hüququunu (maddə 35); cəzanın və məhkəmələrin qanun əsasında qurulmasını (maddə 36); təqsirlik prezumpsiyasına sadıq qalmasını (maddə 37); işgəncə, maddi və mənəvi təzyiq göstərmənin qadağanlığını, vətəndaşlara təzyiq göstərməklə and içməyə, şahidlik etməyə, etiraf etməyə məcbur etməyin yasaqlığını (maddə 38); başqalarına zərər-ziyan vurmağın, ümumi mənafeyə xəsəret yetirməyin qadağanlığını (maddə 40); müttəhimlərə, məhkumlara ehtiramsızlığın və kobud davranmağın qadağanlığını (maddə 39); məclis deputatlarının siyasi toxunulmazlığını (maddə 86); məhkumların əfvi və cəzaların yüngülləşdirilməsini (maddə 110); hakimlərin dəyişdirilməsinin qadağanlığını (maddə 164); məhkəmələrin açıq keçirilməsini (maddə 165); hökmlərin qanuni, əsaslı və sübutların əsasında çıxarılması zərurətini (maddə 166); müttəhimin və ya məhkumun vəziyyətini pisləşdirən qanunların geriyə qüvvəsinin olmamasını (maddə 169); hakimin öz səhvini düzəltməyə borclu olması və zərər çəkmişin hüquqlarının, şərəf-ləyaqətinin bərpasının zəruriliyini təmin etməkdir

Ə.Y.Şahbazi

[17, s.165].

Şəxsiyyət marağ və mənafeələrinin cinayət qanunvericiliyi ilə mühafizə altına alınması müasir cinayət hüquq elminin ən aktual məsələsidir. Bu həm Milli hüququn, həm də beynəlxalq cinayət hüququnun həll olunmalı olan 1 nömrəli məsələsidir. Cinayətin obyektinin əhəmiyyəti hər bir halda həddindən artıq böyükdür. Məhz cinayətin obyektini konkret cinayətin məzmununu açmağa, onun ictimai təhlükəliliyinin xarakterini aydınlaşdırmağa imkan verir. Hər bir halda cinayətin obyektinin aşağıdakı növləri hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir: cinayətin obyektini cinayət əməlinin nəyə qəsd etməsini bildirən vacib və zəruri olan cinayət tərkibinin elementidir. Yəni, əməl o vaxt cinayət hesab edilə bilər ki, o cinayət qanunu ilə qorunan hər hansı bir sosial əhəmiyyətli dəyər, marağ və ya sərvətə zərər vurmuş və ya belə zərərin vurulması təhlükəsi yaranmış olsun; cinayətin obyektinin dəqiq müəyyən olunması cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin sisteminin müəyyən olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni ictimai ağırlığına və xarakterinə görə daha çox mühafizə olunmalı olan obyektlər birinci bölmələrdə öz əksini tapmalıdır. Məhz bu səbəbdən də şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində dövlət və ictimai mənafeələrdən qabaq yerləşdirilmişdir; cinayətin obyektinin müəyyən olunması həmin əməlin digər hüquq pozuntularından fərqləndirməyə imkan verir; cinayətin obyektinin düzgün müəyyən olunması cinayətin əməlinin xarakterinə və ağırlıq dərəcəsinə də təsir göstərir. Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş əməllər (hərəkət və hərəkətsizliklər) xarakterlərindən və ictimai təhlükəlilik dərəcələrindən asılı olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə bölünür [8, s.72].

Ağır, eləcə də xüsusilə ağır cinayətlərdən biri məhz elə qəsdən adam öldürmə cinayəti özünün ictimai təhlükəliliyinə və xarakterinə görə digər cinayətlərdən fərqlənir. Həmin cinayətin obyektini qismində insan həyatı çıxış edir. İnsan həyatını xüsusilə qiymətləndirən İran İslam Respublikasında isə cinayət hüququnun başlıca mənbəyi olan Qurani-Kərimin Maidə surəsinin 32-ci ayəsində insanın canının qiymətini belə bəyan edir: «Hər bir kəs kimsəni icazəsi və haqqı olmadan yaxud, yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürərsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər bir kəs birisinin həyatının davam etməsinə səbəb olarsa, o, bütün insanları diriltmiş kimi olur». Göründüyü kimi, istər Quranın nazil olduğu dövrdə, istərsə də kompyuter əsri dövründə insan həyatının əhəmiyyəti mühüm hesab edilmiş və onun qorunması üçün tarixin müxtəlif vaxtlarında ən ciddi üsul və vasitələrlə mübarizə aparılmışdır. Beynəlxalq hüququn gəldiyi son nəticə ondan ibarətdir ki, insan hüquqları sərəfəsində habelə mütləq hüquqlar və dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilmə bildiyi hüquqlar fərqləndirilir. Mütləq hüquqlar o insan hüquqlarıdır ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilmə bilməz. Avropa insan hüquqları Konvensiyasına görə, bu, aşağıdakı hüquqlardır: yaşamaq hüququ (maddə 2); işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ (maddə 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə olmamaq hüququ. Yaşamaq hüququ insanların təbii hüququ kimi ondan heç bir halda ayrıla bilməz və həmin hüquqlar digər şəxslər tərəfindən də pozula bilməz.

İnsan həyatı qəsdən adam öldürmə cinayətinin əsas obyektini təşkil edərsə, onda Cinayət hüququnun Ümumi hissəsində cinayətin obyektinə verilən anlayışı bir qədər genişləndirmək zənnimizcə, daha dolğun bir anlayışın əldə olunmasına gətirib çıxardardı. Belə ki, prof. Firudin Səməndərov qeyd edir ki, cinayət əməli ictimai münasibətin ünsürünə təsir etməklə, onun vəziyyətini dəyişməklə ictimai münasibətə qəsd edir. Əməldən ob-

Ə.Y.Şahbazi

yektin ünsürləri (elementləri) ziyan çəkə də bilər, çəkməyə də bilər. Lakin ictimai münasibətlər həmişə ziyan çəkir. Məsələnin bu cür qoyuluşu bir qədər mübahisəli xarakter daşıyır. Qəsdən adam öldürmə cinayətinin obyektini başqa şəxsin həyatı təşkil edir ki, yaşından, fiziki və psixi vəziyyətindən, sosial vəziyyətindən, sağlam və ya xəstə olmasından asılı olmayaraq bütün insanların həyatı cinayət hüquqi mühafizə altına alınır. Bu nöqteyi-nəzərdən İ.Y.Kazaçenkonun «Cinayət hüququ. Ümumi hissə» dərsliyində cinayətin obyektini ilə bağlı verdiyi tərif daha dolğun hesab olunmalıdır. O, qeyd edir ki, cinayət qanunu ilə qorunan ayrı-ayrı şəxslər, maddi və qeyri maddi dəyərlər, başqa sözlə cinayətin təsirinə məruz qalan və nəticədə ziyan çəkən, və yaxud da ziyan çəkmək təhlükəsi altında qalan nə varsa hamısı cinayətin obyektini hesab olunur. Göstərilən təriflə bağlı bir çox müəlliflər, o cümlədən də Firuddin Səməndərov razı olmayaraq həmin tərifdə cinayətin obyektini ilə predmetinin yerinin dəyişdirildiyini göstərmişdir.

İran İslam Respublikasının Cinayət qanunvericiliyinə əsasən, qəsdən adam öldürmə cinayətlərində kimin öldürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən amildir [13, s.137]. Baxmayaraq ki, dövlətin Konstitusiyasında birbaşa bəyan olunmuşdur ki, hamının və hər kəsin bərabər hüquq və mənafehi mövcuddur. Çox müdərəqqi bir haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qanunla və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının istifadə etdikləri bütün hüquqlardan istifadə etməsi və ona müvafiq olaraq da vəzifələri icra etməsi müəyyən olunmuşdur. Bu baxımdan da qəsdən adam öldürmə cinayətinin obyektini kimi heç bir fərq qoyulmadan insan həyatı təşkil edir. Belə ki, cinayət tərkibinin hər hansısa bir əlamətinin mövcud olmaması bütünlükdə cinayət tərkibini istisna edir və şəxsin cinayət məsuliyyətinə alınması üçün əsas hesab edilmir. Zina edən zaman qadının və qadının sıx təmasda olduğu yad kişinin yataqda öldürülməsi zamanı onların həyatı qəsdən adam öldürmə cinayətinin obyektini qismində çıxış etmir və buna görə də həmin əməl cinayət tərkibi yaratmadığından cinayət məsuliyyətini də avtomatik olaraq istisna edir. Lakin bu cür hallar Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində müəyyən olunmamış və hər bir halda ölünün kimliyindən asılı olmamaq şərti ilə onun həyatına qəsd edən əməl qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi xarakterizə edilir. Şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərdə – insan maddi aləmin predmeti deyildir. Buna görə də bu kateqoriya cinayətlərdə cinayətin predmeti əvəzinə cinayət zərərçəkmiş şəxs anlayışından istifadə edilir.

Hər bir cinayətin obyektiv cəhəti onun zahiri əlamətlərini və eləcə də cinayətin özünü konkretləşdirən əlamətlərdən biridir. Cinayətin obyektiv cəhəti dedikdə, ictimai təhlükəli əməllə (hərəkət və hərəkətsizliklə) səciyyələnən, müəyyən bir üsulla, konkret vasitələrdən və (və ya) alətlərdən istifadə etməklə, konkret məkanda, konkret zaman və konkret şəraitdə törədilmiş, ictimai təhlükəli əməllə səbəbli-əlaqə olan ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsinə gətirib çıxarmış cinayətin zahiri tərəfidir. Bir sözlə, cinayətin obyektiv cəhəti dedikdə, ictimai təhlükəli əməli, onun nəticəsini, ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, habelə zamanı, məkani və cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin törədildiyi şəraiti xarakterizə edən əlamətlər daxil olur. Cinayətin obyektiv cəhətinin iki növ əlaməti vardır. Onlardan biri zəruri, digəri isə fakultativ əlamətlərdir. Zəruri əlamətlər istisnasız olaraq bütün cinayət tərkiblərinə xas olan əlamətlərdir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir: ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik); ictimai təhlükəli nəticələr; ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasında olan səbəbli əlaqə.

Ə.Y.Şahbazi

Cinayətin obyektiv cəhətinin fakultativ əlamətləri isə yalnız bəzi cinayətlər üçün səciyyəvi olur. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir: cinayətin edilmə üsulu; cinayətin törədiyi məkan; cinayətin törədildiyi zaman; cinayətin törədildiyi şərait; cinayətin törədilməsinin alət və vasitələri [9, s.186].

İctimai təhlükəli nəticə bir qayda olaraq maddi tərkibli cinayətlərdə mövcud olur. Bu zaman həm də hərəkətlə və ya hərəkətsizlikdə nəticə arasında ola səbəbli-əlaqə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai təhlükəli hesab olunan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) həmişə cinayət qanununun müddəalarını pozur və cəmiyyət üçün təhlükəli olduğu kimi, həm də qeyri-hüquqi olur. Beləliklə, göstərilən əməl bilavasitə insanın şüurundan irəli gələn aktiv olan və ya passiv aktdir. Hərəkətsizlik bir qayda olaraq cinayət qanunvericiliyinin özündə nəzərdə tutulduğu təqdirdə cinayət hüquqi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Kriminal hərəkətsizlik cinayət hüquq normalarında iki formada müəyyən edilir: ya müəyyən hərəkətsizliyin göstərilməsi birbaşa kriminal əməl kimi elan edilir (məsələn, cinayət haqqında xəbər verməmək, çağırış məntəqəsinə getməkdən boyun qaçırmaq, xəstəyə kömək göstərməmək və s.), ya da hərəkətsizliyin kriminallığı ictimai-təhlükəli nəticənin baş verməsindən asılı edilir.

Qəsdən adam öldürmə cinayətlərində cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin fakultativ əlamətləri içərisində cinayətin törədildiyi məkanla zamanında tövsifedici əlamətləri olduqca mühümdür. Həmin məsələlər ümumi hüquqi prinsiplər olan cinayət qanunvericiliyinin hüquqi qüvvəsi və tətbiq dairəsi ilə bağlıdır. Cinayət Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə əsasən, əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza, bu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədildiyi zaman qüvvədə olan cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Törədildiyi zaman cinayət sayılmayan əmələ görə heç kəs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna və cəzalandırıla bilməz. İctimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilmə vaxtı, onun nəticələrinin baş verdiyi andan asılı olmayaraq, cinayətin törədildiyi vaxt sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 11-ci maddəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya başa çatmış cinayət, Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır. Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanında və iqtisadi zonasında törədilən cinayət Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır.

Qəsdən adam öldürmə cinayətinin obyektiv cəhətinə aid olan ünsürlərdən biri kimi Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyindən fərqli olaraq İran İslam Respublikasının İslami Cinayət Cəzaları Məcəlləsində göstərilmişdir. Cinayətin baş vermə yerlərindən biri kimi yataqda qətl xüsusi olaraq vurğulanır. Bu cinayətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yataqda qətl cinayətinin baş verməsi üçün digər bir ağır cinayət olan zinakarlıq törədilməlidir. Bu cür əlamət ağırlaşdırıcı hala aid edilmir. Əksinə yataqda qətl cinayəti sübuta yetmiş olarsa, məsuliyyəti ya yüngülləşdirən, ya da ki, məsuliyyətdən azad etməyə əsas verən əməl kimi qiymətləndirilir. İslami Prosesual Məcəllənin 630-cu maddəsinə əsasən, əgər kişi öz arvadını zina edərkən və yad kişiye könüllü şəkildə tabe olduğunu qəflətən görmüş olarsa, həmin yerdə arvadını qətlə yetirmək hüququna malik olur. Əgər arvadını hər hansısa bir kişi zina etməyə və ya zorlamağa cəhd edərsə, o zaman yalnız kişini qətlə yetirmək hüququna malik olur. Zina əməli dedikdə, yad kişinin qatilin

Ə.Y.Şahbazi

arvadı ilə olan cinsi əlaqəsi başa düşülür. Lakin həmin hərəkətin ani halda olduğunu nəzərə alaraq qanunvericilik sadəcə olaraq yad kişi ilə qadının yaxınlıq etməsi nəticəsinə gəldiyi təqdirdə ərə həmin hüququ vermiş olur. Göstərilən əməlin obyektiv cəhətinə aiddir:

- xəyanət edən tərəf qadın olmalı və könüllü şəkildə yad kişiye tabe olmalıdır;
- həmin zina əməlinin üstünə ər qəfildən çıxmalıdır;
- xəyanət edən qadın yad kişi ilə həmin zina yerində olmalıdır və ya bir-birilərinə yaxınlıq etmək vəziyyətində olmalıdırlar;

- qatil arvadının zina etdiyini şəxsən özü görməlidir;
- törədilən əməl hərəkətlə müşahidə edilməli və qəsdən törədilməlidir [16, s.133].

Qəsdən adam öldürmə cinayətində cinayətin törədilməsinin üsulu həmin cinayətin ictimai təhlükəliliyinin və xarakterinin müəyyən olunması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin aşağıdakı əhəmiyyətini qeyd etmək olar:

- cinayət tərkibinin elementi olaraq cinayət məsuliyyətinin əsaslarına daxildir;
- cinayətin tövsifinə həlledici təsir göstərir;
- cinayətləri digər hüquqpozmalardan və inzibati xətalardan fərqləndirməyə imkan verir;
- tərkibin digər əlamətlərinə görə oxşar olan cinayətləri fərqləndirməyə imkan verir;
- təqsirkara cəza təyin olunarkən məhkəmə tərəfindən əlamətlər qismində nəzərə alınır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ.B. Cinayət tərkibi. Dərs vəsaiti. Bakı, Təhsil, 2005, 496 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2009, 1012 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2010, 356 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2007, 960 s.
5. İmanlı M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Təcrübi materiallar toplusu ilə birgə dərslik. Bakı, Zərdabi, 2009, 656 s.
6. Məmmədov İ.P. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər. Bakı, 1971, 227 s.
7. Naumov A.V. Cinayət hüququ. Bakı, Qanun, 1998, 640 s.
8. Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı, Adiloğlu, 2007, 314 s.
9. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ: Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, Digesta, 2009, 700 s.
10. Səməndərov F.Y. Şəxsiyyət əleyhinə edilən cinayətlər (tövsif məsələləri). Dərs vəsaiti. Bakı, BDU, 1997, 191 s.
11. İran İslam Respublikasının İslami Cinayət Cəzaları haqqında Qanunu. Tehran, Tərə Əlhuda nəşriyyatı, 2008, 153 s.
12. Mənsur G. İslami Cinayət Məcəlləsi. Tehran, Tehran Universitetinin nəşriyyatı, 2008, 319 s.
13. Nökəndei A. Qəsdən adam öldürmənin hüququ təhlili. Tehran, İğbal, 2004, 206 s.
14. Qolduzian F. İxtisaslaşdırılmış Cinayət Hüququ. Tehran, Şəhid Behşeddin, 1989, 336 s.
15. Qolduzian F. İranın Ümumi Cinayət Hüququ. Tehran, İğbal, 2004, 289 s.
16. Pad A. İxtisaslaşdırılmış cinayət hüququ. Tehran, İğbal, 1973, 380 s.

Ə.Y.Şahbazi

17. Şambiani H. Ümumi Cinayət Hüququ. Tehran, Tehran Universitetinin nəşriyyatı, 1997, 573 s.
18. Бородин С.В. Квалификация преступлений против жизни. М., Юридическая литература, 1977, 237 с.
19. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. М., Юридическая литература, 1963, 276 с.

CHARACTERISTICS OF OBJECTIVE SIGNS OF INTENTIONAL MURDER

A.Y.Shahbazi

SUMMARY

Like any kind of crime, the murder always includes four elements – the object, the subject, the objective and subjective backgrounds. These elements determine the character of the murder and play an important role when qualifying the crime. The object of the murder is a human life. And the objective background of the murder is the trinity of the following three elements:

- 1) the action (or inaction) aimed at taking the lives of other persons;
- 2) the death of the victim as a result of the crime;
- 3) the causal relationship between the action (or inaction) by the guilty and the death of the victim.

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ УМЫШЛЕННОГО УБИЙСТВА

А.Ю.Шахбаз

РЕЗЮМЕ

В составе убийства, как и в составе любого преступления, обязательно присутствие четырёх элементов - объект, субъект, объективная сторона и субъективная сторона, которые дают характеристику содеянному и имеют большое значение при квалификации преступления. **Объектом** убийства является жизнь человека. **Объективная сторона** убийства представляет собой единство трех элементов:

- 1) действие (бездействие), направленное на лишение жизни другого лица;
- 2) смерть потерпевшего как обязательный преступный результат;
- 3) причинная связь между действием (бездействием) виновного и наступившей смертью потерпевшего.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi Elmi Şurasının 15 dekabr 2010 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 8 avqust 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 346.543.1

**ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

А.И.Аббаслы

Институт Философии, Социологии и Права НАН Азербайджана
Баку, пр.Г.Джавида 31
e-mail: ayselabbasli@yahoo.com

Açar sözlər: investisiya qanunvericiliyi, xarici sərmayə, hüquqi tənzimləmə

Keywords: investment laws, foreign investment, legal regulation

Ключевые слова: инвестиционное законодательство, иностранные инвестиции, правовое регулирование

Прежде чем осуществить капиталовложения, иностранные инвесторы пытаются выяснить, является ли правовая система принимающего государства прозрачной, насколько последовательны применяемые законы и правила, достаточно ли хорошо защищается собственность, действуют ли основные принципы рыночной экономики, существует ли здесь профессиональная, беспристрастная и эффективная судебная система.

Иностранные инвестиции, которые государство применяет как инструмент освоения новых рынков, занимают приоритетное положение в азербайджанской экономической политике. Сегодня Азербайджанская Республика (далее по тексту – АР) является самостоятельным субъектом права. Всемирно известные корпорации вложили огромные инвестиции в экономику нашей страны. Экономика Азербайджана показывает один из самых высоких темпов экономического роста в мире. Этот рост по большей части обеспечивается за счет увеличения добычи и экспорта нефти на мировой рынок (что обусловлено, в частности, пуском нефтепровода «Баку-Тбилиси-Джейхан» и началом добычи газа на месторождении Шах-Дениз). Существует благоприятный инвестиционный климат, и осуществляется широкий спектр внешнеэкономической деятельности. Как и в других государствах, в Азербайджане действует демократический принцип одинаковых преимуществ для всех иностранных инвесторов (favour one, favour all – «благо одного, благо всех»). Кроме того, в своем отчете Международная Финансовая Корпорация провозгласила АР самой реформаторской страной с точки зрения улучшения условий предпринимательства (11).

Все это является результатом политики, проводимой азербайджанским правительством. Так, для динамичного развития предпринимательства были сделаны изменения в налоговой системе: переход от прогрессивной системы налогообложения к пропорциональной и сокращение налоговых ставок налога на прибыль предприятий с 35% до 20%, сокращения ставки НДС с 28% до 18%, отмена некоторых налогов и т. д. Кроме того, было ликвидировано лицензирование для некоторых видов коммерческой деятельности.

А.И.Аббаслы

С целью привлечения иностранных инвестиций в национальную экономику, Правительство АР проводит политику "открытых дверей". По состоянию на 21 января 2010 г. с 39 странами заключены двусторонние соглашения по поощрению и взаимной защите инвестиций, а 3 июня 2010 г. соглашение по поощрению и взаимной защите инвестиций заключено с Республикой Беларусь (3), 8 июня 2010 г. – с Эстонией (2). Таким образом, число стран, с которыми Азербайджан заключил соглашения по охране инвестиций, достигло 41.

Следует отметить, что, несмотря на спад инвестиционной активности в других странах, иностранные инвесторы проявляют большой интерес к нашей стране, и в 2009 г. была начата реализация нескольких крупных проектов с участием иностранного капитала (9). В общем объем иностранных инвестиций, вложенных в экономику страны в прошлом году составил 24,8% или 24,059 млрд. манат (1).

После провозглашения независимости в результате проведения судебно-правовых реформ в АР была создана законодательная база, регулирующая вопросы иностранных инвестиций, в том числе и охрану иностранных инвестиций. В течение последних нескольких лет Азербайджан достиг значительного прогресса в усовершенствовании законодательства, направленного на регулирование предпринимательства в стране. Была проведена правовая реформа, в результате которой были приняты новые Налоговый, Гражданский, Земельный, Трудовой, Таможенный, Гражданско-процессуальный Кодексы, антимонопольный закон, закон о приватизации государственного имущества, закон о международном арбитраже и другие. Для улучшения инвестиционного климата Президентом АР были изданы указы:

1. о пресечении вмешательств, препятствующих развитию предпринимательства от 28.09.2002;
2. о совершенствовании правил выдачи специального разрешения (лицензии) на отдельные виды деятельности от 2.09.2002;
3. о дополнительных мерах в области государственного попечения развития предпринимательства в АР от 10.09.2002;
4. о создании Совета предпринимателей при Президенте АР от 27.08.2002;
5. об учреждении Национального Фонда для развития предпринимательства от 27.08.2002;
6. об утверждении Государственной программы развития малого и среднего предпринимательства от 17.08.2002 и т.д.

15 января 1992 г. был принят специальный Закон АР «О защите иностранных инвестиций» (5). Этот закон, состоящий из 43-х статей, определил правовые и экономические принципы осуществления иностранных инвестиций на территории АР. Закон направлен на привлечение и эффективное использование в народном хозяйстве иностранных материальных и финансовых ресурсов, передовой зарубежной техники и технологии и управленческого опыта и гарантирует защиту прав иностранных инвесторов.

В данном законе дается определение понятия «иностранные инвестиции», указывается, кто является иностранным инвестором, определяется правовой режим иностранных инвестиций на территории АР, формы осуществления иностранных инвестиций, порядок создания и деятельности предприятий с иностранными инвестициями и т. д. Для охраны иностранных инвестиций особое значение имеет

А.И.Аббаслы

второй раздел этого закона, который называется «Государственные гарантии иностранных инвестиций». Среди гарантий, предоставляемых Законом, можно назвать такие, как: гарантия от изменения законодательства, гарантия неприменения принудительных мер по изъятию иностранной собственности, гарантия от причинения убытков, гарантия перевода прибыли и другие. Эти гарантии указаны также в двусторонних инвестиционных договорах АР.

13 января 1995 г. был принят еще один нормативно-правовой акт, регулирующий инвестиционные отношения: Закон АР «Об инвестиционной деятельности» (6). Последний содержит определение инвестиций, формы и направления инвестирования, определяет круг субъектов и объектов инвестирования, права и обязанности, гарантии прав субъектов инвестирования, раскрывает понятие «инвестиционная деятельность» (совокупность всех действий инвесторов, связанных с вложением и осуществлением инвестиций), перечисляет ее виды, а также порядок приостановления и прекращения инвестиционной деятельности и т. д.

Большое значение для охраны иностранных инвестиций имеет Закон АР «О международном частном праве», принятый 6 июня 2000 г. (4). Он открыл новый этап в развитии инвестиционного законодательства страны и установил дополнительную правовую охрану иностранных инвестиций на территории АР. Указанный закон регулирует весь комплекс сложных отношений, возникающих в связи с иностранным инвестированием. Этот нормативный акт представляет собой источник международного частного права, нормы которого прямо и непосредственно регулируют отношения между иностранным частным инвестором и государством, принимающим инвестиции.

Давая характеристику внутреннего законодательства как источника международного частного права, необходимо обратить внимание на то что, из стран бывшего Советского Союза только Азербайджан, Грузия и Украина приняли специальный закон о международном частном праве (8, с. 14). Цель принятия этого специального закона заключается в том, чтобы обеспечить иностранных инвесторов дополнительными гарантиями.

Говоря о правовом регулировании инвестиционных отношений в АР, следует отметить также Закон о приватизации, который определяет порядок приватизации государственного имущества со стороны иностранных инвесторов; Закон АР «О патенте» от 25 июля 1997 г., устанавливающий порядок получения патента иностранным инвестором; Закон АР «О защите прав инвесторов на рынке ценных бумаг» от 16 июня 2000 г., регулирующий защиту прав и законных интересов инвесторов на рынке ценных бумаг, предоставление инвестору информации, связанной с обращением ценных бумаг, ответственность за нарушение прав инвесторов; Закон «О международном арбитраже», положения которого регулируют порядок рассмотрения инвестиционных споров, и другие нормативные акты.

22 октября 2010 г. Милли Меджлис принял закон Азербайджанской Республики «Об инвестиционных фондах». Этот закон, состоящий из 55 статей, охватывает такие вопросы как виды инвестиционных фондов, принципы их деятельности, отношения с инвесторами, механизмы контроля за фондами, инвестиционные инструменты, лицензирование, охрану и др. (7). В связи с вступлением в силу этого закона утратил свою силу закон от 30 ноября 1999 г. с та-

А.И.Аббаслы

ким же названием.

Законодательство об иностранных инвестициях включает также указы и распоряжения Президента АР. В качестве примера можно привести Указ Президента АР «О дополнительных мерах по поощрению инвестиционной деятельности» от 30 марта 2006 г., в соответствии с которым «в целях поощрения вложения инвестиций в развитие ненефтяных отраслей экономики» создается Открытое акционерное общество «Азербайджанская инвестиционная компания». Цель инвестиционной деятельности Компании составляет осуществление срочного инвестиционного вложения путем приобретения долевого участия, в том числе акций, в уставном капитале акционерных обществ и других коммерческих организаций, функционирующих в ненефтяных отраслях экономики страны (10).

В инвестиционное законодательство входят также международные договоры, стороной которых является АР, поскольку они являются неотъемлемой составной частью системы законодательства АР. К договорам в области иностранных инвестиций, стороной которых является АР, относятся: Вашингтонская конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами 1965 года, Сеульская Конвенция об учреждении Многостороннего агенства по гарантиям инвестиций 1985 года, Нью-Йоркская конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений 1958 года, Соглашение о порядке разрешения споров, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности 1992 года, Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже 1985 года, Конвенция СНГ о защите прав инвестора 1997 года и другие, а также двусторонние договоры о взаимной защите и поощрении инвестиций с ФРГ, Великобританией, Турцией, Китаем, Пакистаном, Ираном, Румынией, Швейцарией, договоры об избежании двойного налогообложения доходов и имущества с Великобританией, Пакистаном, Турцией, ФРГ, со странами СНГ и другими.

Как и другие страны с переходной экономикой, Азербайджан находится на стадии разработки всесторонней и последовательной законодательной базы. Нормативно-правовые акты нередко содержат противоречивые, нечеткие положения. Например, не гармонизирован процесс регистрации земельного участка по Гражданскому и Земельному Кодексам. Закон «О защите иностранных инвестиций» не дает подробного определения субъектов, относящихся к категории иностранных инвесторов, определения понятий «реинвестирование», «инвестиционный проект» и других. Закон «Об инвестиционной деятельности» исключает из сферы регулирования отношения, связанные с вложением иностранного капитала в банки, кредитные и страховые организации, которые регулируются законодательством о банках и банковской деятельности и о страховании. Положения закона не распространяются также на отношения, связанные с вложением иностранного капитала в некоммерческие организации для достижения общественно полезной цели и т.д. Положение усугубляется и тем, что частные инвесторы, предприниматели, ассоциации предпринимателей не могут участвовать в законотворческом процессе, а неясность положений нормативно-правовых актов нередко приводит к затруднениям при их применении. Кроме того, для достижения лучших результатов необходимо усовершенствовать и механизм имплементации.

А.И.Аббаслы

Литература

1. 2010-cu il üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar haqqında məlumat: <http://www.economy.gov.az>
2. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 4 iyun, 2010
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri, 31 iyul 2010-cu il, №7, maddə 584, səhifə 1437-1446
4. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2006, 28 s.
5. «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» 15 yanvar 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı. Bakı, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Nəşri, 1992, № 4 (857), maddə 81, s. 16-25
6. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” 13 yanvar 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Məlumatı. Bakı, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Nəşri, 1995, №17-18, maddə 275, s.5-13
7. “İnvestisiya fondları haqqında” 22 oktyabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 21 noyabr, 2010
8. Международное частное право. Учебник / Власов Н.В. и др.; отв. ред. Н.И. Марышева. М., Волтерс Клувер, 2010, 928 с.
9. Наша экономика вышла на траекторию устойчивого развития. Газета «Известия», 2010, январь, № 21
10. Указ Президента АР «О дополнительных мерах по поощрению инвестиционной деятельности» от 30 марта 2006 г. Газета «Бакинский рабочий», Баку, 31 марта 2006 г., № 56
11. International Finance Corporation. Doing Business in Azerbaijan 2011: <http://www.doingbusiness.org>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

A.İ.Abbash

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə müəllif Azərbaycanın investisiya qanunvericiliyinə, xarici sərmayələrin hüquqi tənzimlənməsinə yönəlmiş qanunlara və digər hüquqi aktlara diqqət yetirir. O həmçinin Azərbaycanda mövcud olan investisiya qanunvericiliyinin üstünlüklərini və zəif tərəflərini nəzərdən keçirir.

A.И.Аббаслы

THE LEGAL ASPECTS OF INVESTING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.I.Abbasli

SUMMARY

Investment laws in Azerbaijan are considered in this paper. The author makes a short analysis of main laws and standards adopted in the country concerning legal regulation of foreign investment. Advantages and disadvantages of current investment legislation in Azerbaijan are also discussed.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 mart 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 06)

Məqalə redaksiyaya 1 iyul 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 342

**MƏRKƏZİ İCRA HAKİMİYYƏTİ ORQANLARI İLƏ BƏLƏDİYYƏLƏR
ARASINDA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏTBİQİ**

M.G.Zeynalov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: mikayil-zeynalov@yandex.ru

Açar sözlər: bələdiyyələr, beynəlxalq təcrübə, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları

Keywords: municipalities, international experience, central executive authorities

Ключевые слова: муниципалитеты, международный опыт, центральные органы исполнительной власти

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində səlahiyyətlərinin və onların bələdiyyələrlə qarşılıqlı münasibətlərinin istiqamətlərinin tədqiqi bu orqanların qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlı həlli zəruri olan çoxsaylı problemlərin mövcudluğunu təsdiq edir. Yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün tələb olunan əmlak, maliyyə vəsaiti və idarəetmə səlahiyyətlərinin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında optimal bölgüsünün təmin edilməsi bələdiyyə sisteminin qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar hüquqşünas Əsgərov Z.A. yazır: “Bələdiyyə sisteminin təsnifatı üçün onun mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri və hansı inzibati-ərazi vahidində təşkil olunması meyar kimi götürülür” (1, s.521).

Göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yerli özünüidarənin təşkilinin ingilis (anqlo-sakson, Amerika), fransız (kontinental) və qarışıq modellərini fərqləndirmək mümkündür.

Yerli özünüidarənin ingilis modeli ümumi hüquq sistemli ölkələr (Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Hindistan) üçün səciyyəvidir. Bu sistemin başlıca xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyəli hakimiyyətlərin yüksək dərəcədə muxtariyyətə malik olması, hər bir səviyyənin orqanlarının səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi, mərkəzi hakimiyyətin yerlərdə müvəkkillərinin (agentlərinin) yoxluğu, yerli özünüidarə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin seçkili olması, yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinə dolayı üsullardan istifadə etməklə və ya məhkəmə vasitəsilə nəzarətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu sistem çərçivəsində yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətləri pozitiv hüquqi tənzimləmə prinsipi (yalnız birbaşa göstəriləni etmək olar) əsasında müəyyən edilir.

Fransız modeli Avropa ölkələrində, Afrika və Latın Amerikasının fransızdilli ölkələrində, habelə Yaxın Şərqdə tətbiq edilir. Bir qayda olaraq, bu modeldən roman-alman hüquq sistemli ölkələrdə istifadə olunur. Göstərilən model yüksək dərəcədə mərkəzləşmə, aşağı səviyyənin yuxarıya tabeliyi, dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarənin birləşməsi (məsələn, seçkili yerli orqanların və bələdiyyələrin işinə inzibati

M.G.Zeynalov

nəzarəti həyata keçirmək üçün hökumət tərəfindən müvəkkilin təyin edilməsi) ilə fərqlənir. Bu sistemdə yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətləri neqativ hüquqi tənzimləmə prinsipi (qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir) əsasında müəyyən edilir.

Hər iki sistemi birləşdirən ümumi cəhətlər ondan ibarətdir ki, onlar müasir demokratik dövlətlər üçün səciyyəvi olan oxşar prinsiplər əsasında qurulurlar. Ən başlıca cəhət isə ondan ibarətdir ki, hər iki sistemdə yerli özünüidarənin əsasını əhali tərəfindən azad seçkilər nəticəsində yaradılan və, deməli, legitimliyə malik olan nümayəndəli orqanlar təşkil edirlər. Keçən əsrin 70-80-ci illərində Qərbi Avropada həyata keçirilmiş yerli hakimiyyət islahatları nəticəsində göstərilən modellər əsasında fərqlər xeyli azalmışdır. Bir sıra ölkələrin (məsələn, Avstriya, Almaniya, Yaponiya) yerli özünüidarəetmə modellərində özlərinə xas olan cəhətlərlə yanaşı, bu və ya digər modelin əlamətləri vardır. Bu yerli özünüidarənin qarışıq modelinin fərqləndirilməsi üçün əsas verir (6, s.128).

Çində, Kubada, KXDR-də, habelə inkişaf etməkdə olan sosialist yönümlü ölkələrdə yerli özünüidarənin təşkilinin sovet modeli tətbiq edilir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin inkar olunması, müvafiq ərazidə nümayəndəli orqanların tam hakimiyyətliliyinin elan edilməsi, sistemə daxil olan həlqələrin yuxarı səviyyəli orqana tabeliyi, real hakimiyyətin partiya təşkilatlarına mənsubluğu bu modelin mühüm cəhətlərini təşkil edirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə yerli özünüidarənin təşkili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması üçün zəmin yaradır.

İngilis modeli ilə nəzərdə tutulan özünüidarənin maliyyələşdirilməsi mexanizminin müsbət cəhətlərinin Azərbaycanın bələdiyyə quruculuğunda nəzərə alınması yerli büdcələrin formalaşdırılması, təsdiqi və icrası sahəsində mövcud olan problemlərin həll edilməsinə kömək edə bilər. Bələdiyyə maliyyəsinin göstərilən qaydada qurulması ərazi vahidləri üzrə bütün maliyyə ehtiyatlarının iki hakimiyyət orqanının əvəzinə bir hakimiyyət orqanının əlində cəmləşdirilməsinə, yerli özünüidarə orqanının bütün funksiya və vəzifələrinin, o cümlədən, ictimai asayişin mühafizəsi, yol tikintisi, nəqliyyatın fəaliyyəti və sair yerli xərclərin maliyyələşdirilməsinə, habelə büdcə ssudaları və subsidiyaları, yerli səhm və istiqrazlar kimi maliyyə alətlərindən istifadə edilməsinə şərait yaradılacaq. Hesab edirik ki, bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən verilən əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq zəruri maliyyə vəsaitinin dövlət büdcəsindən subsidiya formasında ayrılması daha məqsədə uyğundur. Çünki bu qayda bələdiyyələrin əlavə xərclərinin maliyyələşdirilməsi proseduralarının və onların icrasına nəzarətin sadələşdirilməsini nəzərdə tutur (4, s.110).

Fransanın yerli idarə sisteminin Böyük Britaniya və ABŞ-ın analoji sistemlərindən fərqi ondadır ki, burada mərkəzi və yerli idarəçilik birləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilir. Bu sistemlərin tədqiqi nəticəsində aydın olur ki, anqlosakson forması daha müstəqil, Fransız forması isə mərkəzi hakimiyyətdən daha çox asılıdır. Yerlərdə həyata keçirilən fəaliyyət isə hər iki halda yerli əhəlinin sosial və məişət problemlərinin həllinə yönəldilir.

Fransız yerli özünüidarə sisteminin bəzi üstün cəhətlərinin Azərbaycanda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi nəzərə alınmasının məqsədə uyğunluğu etiraf olunmalıdır. Ən əvvəl, Fransada olduğu kimi, Azərbaycanda da bələdiyyələrin nümayəndəli kollegial orqanları-

M.G.Zeynalov

nın “şura” adlandırılması yerli özünüidarəyə dair qanunvericiliklə təsbit edilməlidir. Yerlərdə hakimiyyətin və maliyyənin iki yerə bölünməsi ilə bağlı mübahisələrə son qoyulması məqsədilə Dövləti təmsil edən yerli icra hakimiyyəti başçısının bələdiyyə əhalisi tərəfindən və ya bələdiyyə üzvlərinin sırasından seçilməsini məqsədə uyğun hesab etmək mümkündür. Eyni zamanda Fransız bələdiyyələrinin ümumi xarakterli yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün şuralar və ya sindikatlar yaratmaq təcrübəsi son üç il ərzində Azərbaycanın şəhər, qəsəbə və kənd bələdiyyələri milli assosiasiyaları tərəfindən mənimsənilmişdir. Qabaqcıl təcrübənin yayılması, yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətlərində şəffaflığın təmin edilməsi, bələdiyyə üzvlərinin və qulluqçularının maarifləndirilməsi kadr problemlərinin həlli gənclərlə işin gücləndirilməsi milli assosiasiyaların fəaliyyəti ilə əhatə olunmuş əsas məsələlərdir (1, s.3).

Almaniyada özünüidarə yerli hakimiyyətin qarışıq təşkilatı tipi kimi bir neçə xüsusiyyətlə fərqlənir. Torpaqların hökumətləri, əhəlinin özünüidarə tipini sərbəst seçə bildiyi ABŞ-dan fərqli olaraq, hər bir şəhər (icma) üçün özünüidarə tipini müəyyən edirlər. Təyin olunmuş quruluş tipi çərçivəsində hökumətə aşağıdakı üç aspektdə təzahür olunan geniş fəaliyyət azadlığı verilmişdir:

- şəxsi məsuliyyəti altında öz xidmətləri barəsində sərəncam vermək hüququ;
- başqa hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olmayan bütün məsələlərə görə məsuliyyət;

- qanun qüvvəli qərar qəbul etmək hüququ.

Almaniyanın konstitusiyasında xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, dövlət öz qanunvericilik və icra fəaliyyətində icmalara maksimal xeyirxahlıqla yanaşmağa borcludur. Bu o deməkdir ki, o icmanın maraqlarına son dərəcə hörmətlə yanaşmalıdır. Xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuşdur ki, özbaşınalıq və hakimiyyət səlahiyyətlərini aşmaq qadağandır (5, s.226).

Almaniyada yerli özünü idarə sahəsində səlahiyyətlərin bölgüsü sisteminin əsasını bələdiyyə institutları quruluşunun qarışıq təşkilatı prinsipi təşkil edir. Burada ABŞ, Fransa və Böyük Britaniyanın təcrübəsinə oxşar cəhətləri aşkar etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün qəbul edilən qərarların qanuniliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi sahəsində Almaniyanın dövlət orqanlarının təcrübəsinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Xüsusilə, Almaniyanın yerli büdcəsinin icrası zamanı yaranan büdcə kəsirinin maliyyə investisiyalarının və müəssisələrin stimullaşdırıcı investisiyalarının cəlb edilməsi qaydasında maliyyələşdirilməsi üzrə təcrübəsinin Azərbaycan bələdiyyələri tərəfindən öyrənilməsinin və gələcəkdə tətbiq edilməsinin mümkünlüyü diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, yerli özünüidarənin ingilis, fransız və qarışıq modellərinin öyrənilməsi Böyük Britaniyanın, Fransanın və Almaniyanın yerli özünüidarənin təşkili sahəsində əldə etdikləri təcrübənin yuxarıda əsaslandırılmış təkliflər əsasında Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra Hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədləri üçün nəzərə alınmasının mümkünlüyünü təsdiq edir.

Yerli özünüidarəetmənin inkişafı və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə mümkün nailiyyətlərin əldə edilməsinin mühüm şərtlərindən biri mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilib praktikada tətbiq edilməsidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində bələdiyyələrin milli assosiasiyalarının Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyəti

M.G.Zeynalov

yətlər konqresi ilə əməkdaşlıq etməsi mühüm rol oynayır. Milli Assosiasiyalar yerli əhəmiyyətli sosial məsələlərin həllində Avropa ölkələrinin bələdiyyələrinin topladıqları qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və yayılması məqsədilə Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin plenar sessiyalarında və müvafiq komitələrində iclaslarda üzv qismində iştirak etmiş, qəbul olunan qərarlara dair respublika bələdiyyələrinin mövqeyini bildirmişlər (1, s.3).

Yuxarıda ifadə olunanlardan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin xeyli dərəcədə Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetməyə dair qanunvericiliyinin yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasına uyğunluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar olması barədə nəticəyə gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında və demokratik prinsiplərin tətbiqində bələdiyyələrin iştirakına dair bələdiyyə sədrlərinin II Ümumrespublika toplantısı – “Xalq qəzeti” № 138 (25903), 26 iyun 2008
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2006
3. Алебастрова И. Конституционные аспекты муниципального права в постсоциалистических странах // Право и жизнь. 1995, №7
4. Капитанец Ю.В. Правовые основы организации взаимодействия органов государственной власти и местного самоуправления. Дисс... канд. юрид. наук. Саратов, 2002
5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран // Отв. ред. проф. Б.А.Страшун. М., БЕК, 2000
6. Кулушева М.А. Правовой статус органов местного самоуправления в государственном устройстве страны и политической системе общества // Межвузовский сборник научных трудов «Проблемы управления России в XXI веке: глазами молодых», ч.2. Саратов, 1999

USING INTERNATIONAL EXPERIENCE IN REGULATION OF RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL EXECUTIVE AUTHORITIES AND MUNICIPALITIES

M.G.Zeynalov

SUMMARY

This paper reveals the possibilities to make use of international experience in the regulation of relationship between central and local authorities based on the English (Anglo-American) and French (European) examples. The research shows that the use of experience gained by English, French and German municipalities will help to solve such problems as shaping local budgets, saving elective autonomous bodies from being depersonalized and increasing municipalities' role in the regulation of their relationship with central authorities.

M.G.Zeynalov

ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ПРИ РЕГУЛИРОВАНИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ОРГАНОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ С МУНИЦИПАЛИТЕТАМИ

М.Г.Зейналов

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются возможности учета зарубежного опыта при регулировании взаимодействия органов государственной власти и органов местного самоуправления на основе английской (англо-американской) и французской (европейской) систем демократической организации власти на местах. Проведенное исследование показывает, что учет передового опыта английских, французских и германских муниципалитетов будет способствовать решению таких проблем, как формирование местного бюджета, устранение обезличенности выборных органов самоуправления и усиление роли муниципалитетов при регулировании взаимодействия органов государственной власти и органов местного самоуправления.

Мəqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət quruculuğu və hüquq” kafedrasının 12 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

УОТ № 343.1

ОБЪЕМ ПРАВОВОЙ ПОМОЩИ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ

М.П.Аскерова

Академия Юстиции Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
Баку, ул. Видади 158
e-mail: matanat@list.ru

Açar sözlər: hüquqi yardım, digər istintaq hərəkətləri, prosesual hərəkətlər, hüquqi yardımın həcmi, istintaq hərəkətləri, məhkəmə hərəkətləri, digər prosesual hərəkətlər

Keywords: legal assistance, other investigative actions, legal proceedings, extent of legal assistance, investigative actions, court proceedings, other legal proceedings

Ключевые слова: правовая помощь, иные следственные действия, процессуальные действия, объем правовой помощи, следственные действия, судебные действия, иные процессуальные действия

Современные усиливающиеся темпы развития общественных отношений и интеграционных процессов требуют сближения, взаимной гармонизации законодательства и в области взаимной правовой помощи по уголовным делам.

Сотрудничество в области правовой помощи по уголовным делам осуществляется на основании двусторонних договоров о взаимной правовой помощи по уголовным делам, уголовно-процессуального кодекса (далее - УПК), закона Азербайджанской Республики «О правовой помощи по уголовным делам» (далее - Закон) и международных договоров. К таким основным международным договорам относятся Европейская Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 20 апреля 1959 года (далее - Европейская Конвенция), Кишиневская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 7 октября 2002 года (далее - Кишиневская Конвенция) и т.д.

Ст.6 Кишиневской Конвенции объем правовой помощи определяет как выполнение процессуальных и иных действий, предусмотренных законодательством запрашиваемой Стороны и перечисляет их. А ст.3 Европейской Конвенции объем правовой помощи связывает с любыми поручениями, касающихся уголовных дел в целях получения свидетельских показаний или передачи вещественных доказательств, материалов или документов.

Согласно ст.489.1 УПК Азербайджанской Республики и ст.2.1 Закона, правовая помощь заключается в осуществлении соответствующих действий, связанных с преступлением, расследуемым при представлении запроса соответствующим компетентным органом или находящимся в судебном рассмотрении запрашивающего иностранного государства. Ст.2.3. Закона перечисляет действия, входящие в объем оказываемой правовой помощи.

Сравнительный анализ показывает, что в различных документах объем правовой помощи по уголовным делам определяется по разному: процессуальные и иные действия, действия, любые поручения, касающиеся уголовных дел.

М.П.Аскерова

Ст.7.0.37 УПК АР процессуальные действия определяет как действия участников уголовного процесса, предусмотренные настоящим Кодексом и осуществляемые в соответствии с его положениями.

Пункт 32 ст.5 УПК РФ процессуальное действие определяет как следственное, судебное или иное действие, предусмотренное настоящим Кодексом. Понятно, что под иным действием УПК РФ предусматривает процессуальные действия, которые не входят в состав следственных и судебных действий.

Азербайджанское законодательство процессуальные действия без определения делит на следственные и иные процессуальные действия. Российское законодательство, несмотря на то, определяет состав процессуальных действий, но не определяет следственные, судебные и иные процессуальные действия.

Ст.453 УПК РФ предусматривает, что при необходимости производства на территории иностранного государства допроса, осмотра, выемки, обыска, судебной экспертизы или иных процессуальных действий, предусмотренных настоящим Кодексом, суд, прокурор, следователь, дознаватель вносит запрос об их производстве компетентным органом или должностным лицом иностранного государства в соответствии с международным договором Российской Федерации, международным соглашением или на основе принципа взаимности.

Ст.521 УПК Республики Казахстан в объем правовой помощи относит процессуальные и иные действия. Но УПК процессуальные действия определяет в общем порядке, не выделяет их состав.

Миличук В.В. правовую помощь определяет как основанная на внутреннем законодательстве деятельность компетентных органов запрашиваемого государства по исполнению следственных поручений судебных и иных компетентных органов запрашивающего государства о производстве на территории запрашиваемого государства процессуальных действий и оперативно розыскных мероприятий для получения доказательств по расследуемому в запрашиваемом государстве уголовному делу [7, с.19].

По мнению Сухарева А.Я., «Различие между «следственными» и «процессуальными» действиями состоит в том, что следственные действия направлены на собирание или проверку доказательств, тогда как процессуальные действия – более широкое понятие, включающее в себя не только следственные, но и иные действия, которые непосредственно не связаны с формированием доказательственной базы (например, предъявление лицу обвинения)» [8, с.33].

Шейфер С.А. следственное действие определяет как способ собирания доказательств, представляет собой регламентированный уголовно-процессуальным законом и осуществляемый следователем комплекс познавательных и удостоверительных операций, соответствующих особенностям следов определенного вида и приспособленных к эффективному отысканию, восприятию и закреплению содержащейся в них доказательственной информации» [9, с.38].

Адигамова Г.З. считает, что следственные действия являются одной из многочисленных, но наиболее значимой разновидностью процессуальных действий, направленных на раскрытие преступления и расследование уголовного дела, позволяющих собрать, проверить и оценить доказательства, входящие в предмет доказывания. Следственные действия занимают первичное положение по отношению к иным процессуальным действиям, ибо они направлены на доказыва-

М.П.Аскерова

ние обстоятельств, имеющих существенное значение для уголовного дела. Вторых, иные процессуальные действия носят вспомогательный характер и способствуют более объективному исследованию, оценке и использованию в уголовном деле доказательств, а также обеспечению защиты прав участников уголовного судопроизводства [10, с.9].

В соответствии с положениями ст.124 УПК АР доказательствами по уголовному преследованию признаются заслуживающие доверия улики (сведения, документы, вещи), полученные судом или сторонами уголовного процесса: показания подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего и свидетелей; заключение эксперта; вещественные доказательства; протоколы следственных и судебных действий; другие документы. Согласно ст.138.1 УПК АР доказывание заключается в получении, проверке и оценке доказательств в целях установления обстоятельств, имеющих значение для законного, основательного и справедливого разрешения обвинения.

Следственные действия направлены на установление обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, и если даже они не направлены на собирание доказательств, установление относящихся к делу фактических данных, то эти действия не теряют свой процессуальный характер.

Кузнецов А.Н. предлагает новое законодательное определение термина «следственное действие», под которым предлагается понимать проводимое прокурором, следователем, начальником следственного отдела, органом дознания либо дознавателем процессуальное действие, детально регламентированное настоящим Кодексом и направленное на собирание доказательств [11, с.8].

Коневец К.С. считает, что «соответственно доказывание в уголовном процессе реализуется путём собирания, проверки и оценки доказательств в целях установления обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, но не в целях обоснования выводимого знания [12, с.9].

Считаем, что действия других участвующих в производстве лиц не относятся к числу процессуальных действий в собственном смысле слова. Их действия могут быть называемы процессуальными только в общем смысле.

Понятие «судебные действия» остались вне определения законодательства и ученых. Такое положение связываем тем, что судебные действия можно определять как действия, проводимые судом, которые без исключения являются процессуальными действиями.

Румянцева И.В подчеркивает, что одни судебные действия (оглашение прежних показаний подсудимого, допрос свидетелей, осмотр вещественных доказательств) проводятся только по ходатайству сторон, вторые (оглашение ранее данных при производстве предварительного расследования или судебного разбирательства показаний потерпевшего и свидетеля) проводятся только с согласия сторон, хотя также и по инициативе суда, а третьи (экспертиза, оглашение протоколов следственных действий и иных документов, осмотр местности и помещения, следственный эксперимент, предъявление для опознания, освидетельствование) осуществляются как по ходатайству сторон, так и по собственной инициативе суда, в том числе независимо от согласия сторон. Причем осмотр местности и помещения, следственный эксперимент, предъявление для опознания и освидетельствование проводятся судом с использованием тактических рекоменда-

М.П.Аскерова

ций и поэтому могут быть отнесены в структуру тактики судебного следствия как действия, производимые судом [13].

Иным процессуальным действиям относятся процессуальные действия, которые не входят в состав следственных и судебных действий. К иным действиям можно отнести действия по приему и проверке заявлений о преступлении, явке с повинной, сообщений о преступлении, распространенных в средствах массовой информации (ст.204-207 УПК АР), действия подозреваемого, обвиняемого, защитника, обвинителя, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика и их представителей, физических и юридических лиц, которые вправе представлять вещи и документы, а также устные или письменные сведения, которые могут быть признаны доказательствами (ст.143.4 УПК АР); действия защитника, допущенного к участию в уголовном процессе, который может представлять доказательства и собирать сведения для оказания юридической помощи, в том числе получать объяснения от индивидуальных лиц, а также требовать у различных организаций и объединений справки, характеристики и другие документы (ст.143.3 УПК АР).

Балакшин В.С. считает, что «Проблема начинается с того, что УПК не дает толкования понятию «иные процессуальные действия». Возможно, что ситуация не приобретала бы вследствие этого столь большой остроты, если бы уголовно-процессуальный закон содержал конкретный и полный перечень иных процессуальных действий, регламентировал порядок их проведения, форму фиксации хода и результатов данных действий. Однако и названные вопросы надлежащим образом не урегулированы» [14, с.25].

Закон предусматривает получение объяснений и истребование материалов, но не регламентирует их проведение. Они проводятся должностными лицами на основе норм уголовно-процессуального права, и поэтому их нельзя считать оперативно-розыскными, они являются процессуальными действиями. Закон предусматривает и оперативно-розыскные меры, но не регламентирует их, проведение этих мер определяются Законом «Об оперативно-розыскной деятельности» и специальными нормативными актами.

По уголовно-процессуальному законодательству задержание не относится к следственным действиям. С.Н.Назаров считает, что задержание следственных действий отличается от следственных действий тем, что при проведении следственных действий используются методы уголовно-процессуального познания (наблюдение, расспрос, сравнение, измерение, эксперимент, моделирование и описание). Эти методы не реализуются при задержании. Отсутствие в УПК РФ прямого указания на принадлежность задержания к следственным действиям, а также отличие задержания от них по изложенным выше основаниям свидетельствуют о том, что задержание является не следственным, а "иным" процессуальным действием [15, с.48]. **Считаем, что не только задержание, все меры процессуального принуждения относятся к иным процессуальным действиям.**

К иным процессуальным действиям следователя можно также отнести вынесение следователем по делу различных процессуальных решений, в том числе о возбуждении уголовного дела (ст.210 УПК АР), о применении мер процессуального принуждения (ст.ст.176-178 УПК АР) и т.д.

М.П.Аскерова

К иным процессуальным действиям относятся: истребование органом дознания, дознавателем, следователем, прокурором, судом документов, сведений, предметов, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела; назначение документальной ревизии или проверки; вынесение соответствующим должностным лицом постановления о принудительном приводе; вынесение постановления судьей о санкционировании в отношении подозреваемого, обвиняемого меры пресечения в виде заключения под стражу, домашнего ареста; требование объяснений от заявителей; получение консультативного заключения специалиста и многие другие.

Исходя из вышеизложенного считаем, что объем правовой помощи более точно определен Азербайджанским законодательством, которое не выделяет процессуальные и иные действия, а собирательно определяет осуществление соответствующих действий, связанных с расследуемыми преступлениями. Не следует ограничивать объем правовой помощи только процессуальными действиями. Как видно из анализа состава объема правовой помощи, в нее входят и процессуальные и другие действия, в число которых входят оперативно-розыскные меры и т.д. Поэтому, под иными действиями в Кишиневской конвенции следует понимать оперативно-розыскные и другие действия, связанные с расследуемым преступлением.

Объем правовой помощи по уголовным делам шире процессуальных действий, предусмотренных уголовно-процессуальным законодательством государств. **Считаем, что объем правовой помощи по уголовным делам между государствами должно определяться следующим образом: «Правовая помощь между государствами заключается в исполнении запросов соответствующих компетентных органов запрашивающего государства о соответствующих действиях, связанных с преступлениями на территории запрашиваемого государства на основе внутреннего законодательства по расследуемому или находящимся в судебном рассмотрении уголовному делу».**

Доказывание и процессуальные средства осуществления доказывания по уголовным делам требуют детального правового регулирования. Процессуальные и иные действия, как средства процессуального доказывания, подчиняются этому требованию, потому оставление хотя бы отдельного средства вне правового регулирования неизбежно приводят к ошибкам и влияет на законность решения по делу. Поэтому, **считаем, что для устранения проблем, связанных с признанием результатов доказательств по делу требуется внести дополнение в уголовно-процессуальное законодательство о видах и понятии процессуальных действий, которое устранить и неясности в случаях выполнения запросов об иных действиях по расследуемому делу.**

Научная новизна и практическая значимость: научная новизна статьи состоит в том, что дано новое определение объема правовой помощи по уголовным делам между государствами, которое должно охватывать все процессуальные и иные действия, связанные с расследуемым или находящимся в судебном рассмотрении преступлением. Потому, что ограничение объема правовой помощи по уголовным делам между государствами процессуальными действиями, в конечном счете, противодействует таким целям правовой помощи как содействие установлению обстоятельств совершенного преступления и осуществлению право-

М.П.Аскерова

судья по делу. Законодательное определение видов и понятий процессуальных действий устранил неясности и поможет осуществлению доказывания по уголовным.

Литература

1. Уголовно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики // Баку, Юридическая литература, 2001, 568 с.
2. Уголовно-Процессуальный Кодекс Российской Федерации // <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан// <http://www.unesco.kz/cgi-bin/library>
4. Кишиневская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 2002 года // www.usynovite.ru/.../konvencia_kish/
5. Европейская Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 20 апреля 1959 г. // http://www.constitution.garant.ru/DOC_2441058.htm
6. Закон Азербайджанской Республики «О правовой помощи по уголовным делам» 29 июня 2001 года № 163-ПГ // <http://www.dem.az/content/view/596/2/>
7. Милинчук В.В. Институт правовой помощи по уголовным делам. Действующая практика и перспективы развития. М., Юрлитинформ, 2001, 352 с.
8. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. и науч.ред.д.ю.н., проф. А.я.Сухарева. 2-е изд., перераб., М., Норма, 2004, 1104 с.
9. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. М.: 000, Издательство «Юрлитинформ», 2001. - 208 с.
10. Адигамова Г.З. Следственные действия - способ установления истины по уголовному делу // Проблемы противодействия преступности в современных условиях: Материалы международной научно-практической конференции 16-17 октября 2003 г. Часть III. - Уфа: РИО БашГУ, 2004, с.3-9.
11. Кузнецов А.Н. Следственные и иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в уголовном процессе : Дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 : Воронеж, 2005, 215 с.
12. Коневец К.С.Способы собирания доказательств на стадии возбуждения уголовного дела в российском уголовном процессе. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2008. - 25 с.
13. Румянцева И.В. Использование комплексного подхода в разработке тактики следственных (судебных) действий //Журнал "Российское право в Интернете". Номер 2009 (05) материалы Международной научно-практической конференции "Государство и право: вызовы 21 века (Кутафинские чтения)", 9 декабря 2009 г. // www.rpi.msal.ru/prints/200905_42.html
14. Балакшин В.С. Иные процессуальные действия как средства уголовно-процессуального доказывания // Вестник Оренбургского государственного университета. № 3, Изд-во Оренбург. ун-та, Оренбург, 2006, с.25-30.
15. Назаров С.Н. Задержание - "иное" процессуальное действие // Российская юстиция. № 7, Юрид. лит., Москва 2003, с.48-49.

М.П.Аскерова

DÖVLƏTLƏR ARASINDA CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIMIN HƏCMİ

M.P.Əsgərova

XÜLASƏ

Məqalə istintaq edilən və ya məhkəmə baxışında olan cinayət işləri üzrə dövlətlər arasında hüquqi yardımın həcminin müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində və beynəlxalq sənədlərdə müxtəlif müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlərə həsr edilmişdir. Mümkün problemlərin aradan qaldırılması üçün müəllif hüquqi yardımın həcminin yeni tərifini və qanunvericilikdə prosessual hərəkətlərinin növlərinin və anlayışlarının müəyyən edilməsini təklif edir.

EXTENT OF INTERGOVERNMENTAL LEGAL ASSISTANCE IN CRIMINAL CASES

M.P.Asgarova

SUMMARY

This article is dedicated to the matters related to the different definitions of the extent of intergovernmental legal assistance in criminal cases by the legislations of different countries and international documents. To remove the problems which may arise in this area, the author urges for new definition of the extent of legal assistance and introduction of new kinds and concepts of legal proceedings.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının kollektivinin 10 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 7)

Məqalə redaksiyaya 14 oktyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА КОНВЕНЦИЙ И РЕКОМЕНДАЦИЙ МОТ

Б.С.Исмаилова

Институт Философии, Социологии и Права НАНА

Баку, пр.Г.Джавида 31

e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, beynəlxalq hüquq normaları

Keywords: International Labour Organization, regulation of labour relations, the standards of international law

Ключевые слова: Международная Организация Труда, регулирование трудовых отношений, нормы международного права

Оценивая роль международно-правового регулирования трудовых отношений в Азербайджанской Республике, нельзя не учесть содержания ст.ст. 147 и 151 Конституции Азербайджанской Республики, в которых сказано, что «Международные договоры, стороной которых является Азербайджанская Республика, - неотъемлемая составная часть системы законодательства Азербайджанской Республики» и «При возникновении противоречия между нормативно-правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики (исключая Конституцию Азербайджанской Республики и акты, принятые путем референдума), и межгосударственными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика, применяются международные договоры». С учетом этого положения определяется значение соответствующих международных актов, и в первую очередь актов МОТ.

Международная организация труда (МОТ) – специализированное агентство системы ООН, которое ставит целью продвижение принципов социальной справедливости, международно признанных прав человека, в том числе в сфере труда. Созданная в 1919 году, МОТ в 1946 году стала первым специализированным агентством ООН. МОТ – это трехсторонняя организация, состоящая из представителей правительств, работодателей и трудящихся. Азербайджан с 1992 года также является членом МОТ. Ежегодно все члены МОТ собираются на Международной Конференции Труда, которая рассматривает и принимает международное законодательство в сфере труда. За более чем 80 лет было принято 188 конвенций и 192 рекомендации. Ратификация конвенций государствами-членами МОТ добровольна, исполнение ратифицированных конвенций обязательно. Существует и механизм контроля: правительство регулярно готовит отчеты по ратифицированным конвенциям, работодатели и профсоюзы обязаны информировать МОТ о нарушениях. Кроме того, в 1998 году Международная конференция труда приняла Декларацию об основополагающих принципах и правах в сфере труда, в которой подтверждается решимость международного сообщества "соблюдать, содействовать применению и добросовестно претворять в жизнь" право

Б.С.Исмаилова

трудящихся и работодателей на свободу объединения и коллективные переговоры, действовать в направлении ликвидации всех форм принудительного или обязательного труда, полного устранения детского труда и дискриминации в области найма и занятий. В Декларации подчеркивается, что все государства-участники несут обязательство соблюдать эти принципы вне зависимости от того, ратифицировали они соответствующие Конвенции или нет.

У МОТ четыре основных стратегических цели: 1) продвигать и проводить в жизнь основополагающие принципы и права в сфере труда; 2) расширять возможности женщин и мужчин для получения достойной занятости; 3) увеличивать охват и эффективность социального обеспечения для всех; 4) укреплять трипартизм и социальный диалог. Эти задачи решаются различными путями: а) путем выработки международной политики и программ, направленных на поддержку основных прав человека, улучшение условий труда и жизни, расширение возможностей занятости; б) принятием международных трудовых норм в форме конвенций и рекомендаций, подкрепленных уникальной системой контроля над их соблюдением; в) с помощью крупномасштабных программ международного технического сотрудничества; г) путем профессиональной подготовки и обучения, исследовательской и издательской деятельности в поддержку этих усилий.

МОТ, как и всякая международная организация, наделенная определенной правосубъектностью, участвуют в процессе создания, развития и изменения норм международного права – в международном нормотворческом процессе. Нормотворческая функция МОТ состоит, во-первых, как и в других международных организациях, в заключении международных договоров, и, во-вторых, в разработке и принятии конвенций и рекомендаций по вопросам, входящим в компетенцию МОТ. Статья 39 Устава МОТ закрепляет положение, что МОТ имеет все права юридического лица, в том числе право заключать договоры. Заключение международных договоров МОТ с государствами и международными организациями имеет косвенное значение для защиты прав человека в сфере труда, поскольку в данных договорах закрепляется правовое положение МОТ на территории государств-членов, правовые основы сотрудничества МОТ с другими международными организациями и государствами-членами. Договоры, заключенные МОТ, можно классифицировать как: 1) соглашение о штаб-квартире, 2) соглашение с ООН, 3) соглашения с организациями системы ООН, 4) соглашения с региональными организациями и 5) соглашения с государствами-членами.

Главным способом достижения цели защиты прав человека в сфере труда является разработка и принятие конвенций и рекомендаций МОТ. В 1919 г. при создании МОТ, когда обсуждалась будущая система международных трудовых актов, предполагалось, что конвенции будут являться их единственным видом (1, с.52). Однако в ходе дискуссии из-за трудностей в достижении компромисса и возражений со стороны США возникла идея о рекомендациях. Было решено, что рекомендации можно будет принимать по вопросам, по которым невозможно принятие конвенций. Таким образом, была создана система, состоящая из двух видов международных трудовых актов: конвенций и рекомендаций МОТ. Положения, содержащиеся в конвенциях и рекомендациях МОТ, принято называть "международными трудовыми нормами" или "международными трудовыми стандартами" ("international labour standards"). С точки зрения теории международ-

Б.С.Исмаилова

ного права, применение термина "международные трудовые нормы" в этом значении имеет условный характер, так как речь идет об объединении положений актов, имеющих различную правовую природу: конвенций - международно-правовые договоры, подлежащие ратификации странами-членами и закрепляющие для ратифицировавших их государств обязательства юридического характера, и рекомендаций, не подлежащих ратификации и не обладающих юридической силы конвенций, т.е. обязательного характера. Следовательно, нормы, содержащиеся в конвенциях МОТ - это нормы международного права, в то время как рекомендации не содержат этих норм. Рекомендации часто принимаются одновременно с конвенциями и регламентируют те же вопросы, дополняя и развивая их. Рекомендации предназначены в основном для создания ориентиров при выработке государствами-членами МОТ своей политики в той или иной сфере трудовых отношений, при разработке национального законодательства и практических мероприятий. Именно МКТ решает, какую форму придать будущему акту: в соответствии со статьей 19 Устава МОТ "если Конференция высказывается за принятие предложений по какому-либо пункту повестки дня, она решает, следует ли придать этим предложениям форму: а) международной конвенции или; б) рекомендации, если вопрос, стоящий на обсуждении, или какой-либо его аспект не позволяют принять по нему в этот момент решение в форме конвенции". Для окончательного принятия Конференцией конвенции или рекомендации необходимо большинство в две трети голосов присутствующих и голосующих делегатов, причем каждый делегат (от правительства, работодателей и трудящихся) голосует индивидуально. Если конвенция при окончательном голосовании не получает необходимого большинства в две трети голосов, но получает простое большинство, то МКТ может немедленно решить направить конвенцию в Редакционный комитет с целью переработки ее в рекомендацию, которая подлежит представлению на утверждение этой же сессии МКТ, что закреплено в статье 41 Регламента МКТ. Отличительной особенностью принятия конвенций МОТ также является то, что они не подписываются представителями государств. В соответствии с пунктом 4 статьи 19 Устава МОТ два экземпляра конвенции подписываются председателем МКТ и Генеральным директором. Один экземпляр хранится в архиве МБТ, а другой вручается Генеральному секретарю ООН. Затем Генеральный директор посылает заверенную копию конвенций каждому государству-члену МОТ. Примечательно, что такая же процедура применяется в отношении рекомендаций МОТ.

Другая особенность нормотворческой функции МОТ связана с пересмотром международных трудовых актов. В отличие от других международных организаций особенностью нормотворческой функции МОТ является то, что помимо принятия конвенций и рекомендаций МОТ осуществляется их регулярный пересмотр в связи с тем, что со временем некоторые из них теряют актуальность. Пересмотр конвенций и рекомендаций МОТ регулируется положениями Устава МОТ, Регламентов АС и МКТ, заключительными положениями самих конвенций, а также двумя специальными конвенциями МОТ (Конвенция 1946 г. о пересмотре заключительных статей (№ 80) и Конвенция 1961 г. о пересмотре заключительных статей (№116)). Так, конкретный порядок влияния принятой сессией МКТ пересмотренной конвенции на уже действующие конвенции определяется в тексте пересмотренной конвенции. Это может быть либо замена ранее действующей или

Б.С.Исмаилова

даже нескольких конвенций по изложенной в ней социально-трудовой проблеме, либо автоматическая их денонсация при ратификации страной-членом МОТ пересмотренной конвенции. При не ратификации пересмотренной конвенции какой-либо страной для нее остается действующей прежняя (поглощенная) конвенция. Но, если пересмотренная конвенция вступает в силу, то автоматически закрывается возможность ратификации «поглощенной» конвенции для страны-члена МОТ не ратифицировавшего эту конвенцию. Процедура включения в повестку дня вопроса о полном или частичном пересмотре конвенции и порядок пересмотра отражены в ст. 43–44 Регламента МКТ и соответствуют положениям Регламента Административного совета. Инициатором этой процедуры являются либо делегаты стран-членов МОТ, либо МБТ, которые подают об этом обращения в Административный совет. Последний, в соответствии с положениями какой-либо конвенции, решает представить МКТ доклад о применении данной конвенции и рассмотреть вопрос, следует ли включить в повестку дня вопрос о полном или частичном ее пересмотре. При этом МБТ представляет Административному совету все имеющиеся у него сведения, в частности о законодательстве и практике применения данной конвенции в странах, которые ее ратифицировали, а также о законодательстве и практике по вопросам, являющимся предметом конвенции, в странах, которые ее не ратифицировали. Этот проект доклада МБТ рассылает всем членам МОТ для получения от них замечаний. По истечении шестимесячного срока с момента направления правительствам и членам Административного совета доклада, последний вновь определяет окончательную редакцию доклада и рассматривает вопрос о том, следует ли включить вопрос о полном или частичном пересмотре конвенции в повестку дня очередной или иной сессии МКТ. Далее Административный совет фактически действует по тем же процедурным правилам, что рассмотрены выше для процедуры принятия конвенции. К исключениям из них можно только отнести особые сроки, установленные для согласования проектов доклада с делегатами МКТ и правительствами стран-членов МОТ либо получения от них замечаний. Принятый МКТ от Административного совета проект доклада с поправками и замечаниями, а также вытекающие из них изменения других положений пересматриваемой конвенции, передаются Редакционному комитету МКТ, который присоединяет их к неизменным положениям пересматриваемой конвенции с целью составления окончательного текста пересмотренной конвенции. Разработанный таким образом текст раздается делегатам. По получении представленного Редакционным комитетом текста и после обсуждения поправок МКТ проводит окончательное голосование о принятии конвенции в соответствии с положениями ст. 19 Устава МОТ. В соответствии со ст. 14 Устава МОТ и при условии соблюдения положений п. 3 ст. 16 Устава, МКТ не может ни в какой момент установленной процедуры пересмотра полностью или частично пересмотреть принятую ею ранее конвенцию по какому-либо другому вопросу или вопросам, за исключением того или тех, которые Административный совет включил в повестку дня сессии. Хотелось бы отметить, в Конвенциях МОТ №1 - №26 не содержится никаких положений, касающихся последствий принятия или ратификации пересматриваемой конвенции. Поэтому принятие пересматриваемой конвенции МКТ не закрывает возможность дальнейшей ратификации ранее принятой конвенции и не приводит к ее автоматической денонсации. Конвенция №

Б.С.Исмаилова

27 и все последующие конвенции МОТ содержат заключительную статью о пересмотре. Стандартные заключительные положения конвенций МОТ содержат две статьи о пересмотре. Первая статья предусматривает, что АС, в любое время, когда сочтет необходимым, представляет доклад о действии конвенции и рассматривает возможность внесения в повестку дня Конференции вопроса о ее частичном или полном пересмотре. Вторая стандартная заключительная статья предусматривает последствия пересмотра конвенции путем принятия полностью или частично пересматриваемой ее новой конвенции. С 1979 г. АС стал применять иной метод частичного пересмотра, который состоит в принятии протоколов к конвенциям МОТ, являющихся самостоятельными актами. Впервые этот метод частичного пересмотра был использован при пересмотре Конвенции 1958 г. о плантациях (№ ПО), когда был принят Протокол 1982 г., затем использовался всего несколько раз. Принятие протоколов, как справедливо было отмечено Х. Крузом, Ж. Потобским, Л. Свепстоном, дает возможность избежать существования двух различных конвенций по одному и тому же вопросу и право выбора государствам участвовать только в соответствующей конвенции или еще и протоколе к ней (2, с.87). В ноябре 1999 года АС обсудил методы пересмотра норм Конвенции, на основе документа представленного МБТ, путем возможного внесения в них поправок. Поправки также как и протоколы являются средством внесения ограниченных изменений без необходимости принятия новой конвенции.

Пересмотру могут быть подвергнуты и рекомендации МОТ. Статья 45 Регламента МКТ в соответствии с положениями ст. 14 и 16 (п.3) Устава МОТ определяет процедуру пересмотра рекомендации. В случае включения в повестку дня МКТ вопроса о полном или частичном пересмотре ранее принятой ею рекомендации, МБТ представляет делегатам проекты поправок, соответствующие вопросу или вопросам, в связи с которыми в повестку дня включено предложение о пересмотре. МКТ решает, примет ли она в качестве основы для обсуждения проекты поправок, выработанные МБТ, и будут ли эти проекты рассмотрены на пленарном заседании или переданы для доклада в комитет. Этим решениям могут предшествовать на пленарном заседании МКТ прения по общим принципам рассматриваемого полного или частичного пересмотра в тех пределах, в которых этот полный или частичный пересмотр допускается повесткой дня. Далее процедура рассмотрения и принятия поправок к рекомендации либо полного поглощения действующей вновь принятой аналогична правилам, изложенным выше для пересмотра действующей конвенции. В соответствии со ст.14 Устава МОТ и при условии соблюдения положений п.3 ст.16 Устава, МКТ не может ни в какой момент установленной процедуры пересмотра полностью или частично пересмотреть принятую ею ранее рекомендацию по какому-либо вопросу или вопросам, за исключением тех, которые Административный совет включил в повестку дня сессии.

Анализ исследований, проведенных различными авторами по вопросу правовой природы Конвенций и рекомендаций МОТ позволяет сделать следующие выводы:

- Конвенции МОТ являются неотъемлемой составной частью системы законодательства Азербайджанской Республики после ее ратификации;
- При возникновении противоречия между нормативно-правовыми актами, регу-

Б.С.Исмаилова

лирующими трудовые отношения и входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики (исключая Конституцию Азербайджанской Республики и акты, принятые путем референдума), и Конвенциями МОТ, ратифицированными парламентом Азербайджанской Республики, применяются Конвенции МОТ;

- Разработка, принятие и пересмотр Конвенций и рекомендаций МОТ происходит с участием как представителей правительств, так и работодателей и трудящихся;
- Разработка, принятие и пересмотр Конвенций и рекомендаций МОТ носит продуманный, системный, регулярный и единообразный характер.

Литература

1. Гликман О.В. Нормотворческая деятельность МОТ. // Московский журнал международного права. 2003, № 4
2. Вострецова, О.А. Конвенции и рекомендации Международной Организации Труда как источники трудового права: Диссертация ... кандидата юридических наук. Москва, 2006, 187 с.

BEYNƏLXALQ ƏMƏK TƏŞKİLATININ KONVENSIYA VƏ TÖVSIYƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

B.S.İsmayılova

XÜLASƏ

Məqalədə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiya və Təvsiyələrinin hüquqi təbiəti haqqında bəhs edilir. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiyaları Azərbaycan Respublikasının parlamenti tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir və ölkədaxili əmək qanunvericiliyi ilə Azərbaycan parlamenti tərəfindən ratifikasiya edimiş BƏT Konvensiyaları arasında ziddiyyət yarandıqda (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla), Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiyaları tətbiq edilir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiya və Təvsiyələrinin hazırlanması, qəbul edilməsi və yenidən baxılması mütləq həm dövlətlərin, həm də işəgötürən və işçilərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiya və Təvsiyələrinin hazırlanması, qəbul edilməsi və yenidən baxılması düşünülmüş, sistemli, müntəzəm və eynişəkilli xarakter daşıyır.

Б.С.Исмаилова

LEGAL NATURE OF CONVENTIONS AND RECOMMENDATIONS OF THE INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION

B.S.Ismayilova

SUMMARY

This article treats the legal nature of Conventions and recommendations of the International Labour Organization. The author comes to the conclusion that:

- after being ratified by Azeri parliament, the Conventions of the International Labour Organization become the integral part of legislative system in the Republic of Azerbaijan;
- in case of contradiction between Azeri legislative acts and the ILO Conventions ratified by the Azeri parliament (except for the Constitution of the Republic of Azerbaijan and decisions adopted by referendum), the Conventions of the International Labour Organization apply;
- elaboration, adoption and revision of ILO Conventions and Recommendations are made with an obligatory participation of both states and employers and employees;
- elaboration, adoption and revision of ILO Conventions and Recommendations are made on a well-considered, systemic, regular and uniform basis.

Məqalə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mulki proses” şöbəsinin 7 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 21)

Məqalə redaksiyaya 1 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

SOSIAL XİDMƏTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMİNİN ANLAYIŞI VƏ MƏNBƏLƏRİ

S.Z.Səbzəliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: sosial xidmət, beynəlxalq hüquq, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı

Keywords: social services, international law, International Labour Organization

Ключевые слова: социальное обслуживание, международное право, Международная Организация Труда

Sosial təminat haqqında beynəlxalq normaların daxili qanunvericiliyə təsirinin aşağıdakı üsulları mövcuddur: ratifikasiya olunduqdan sonra beynəlxalq aktların birbaşa tətbiq edilməsi; beynəlxalq normaların qanunvericiliyin mətninə daxil edilməsi; ratifikasiya olunmuş və ya ratifikasiya olunmamış aktların müddələrinin daxili qanunvericiliyin köməyi ilə reallaşdırılması (2, s.446).

Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin uzlaşdırılması gələcəkdə müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində əks oluna biləcək ümumi prinsiplərin formulə edilməsinin köməyi ilə həyata keçirilir. Uzlaşdırmanın ən bariz nümunələrindən biri kimi “Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında” (1962-ci il) BƏT-in 117 №-li Konvensiyası çıxış edir. Həmin konvensiyaya görə səhiyyə, mənzil, mənzil tikintisi, ərzaq təminatı, təhsil, uşaqların rifahı, qadınların vəziyyəti, sosial xidmət və s. kimi sahələrdə inkişafa yardım etmək üçün beynəlxalq, regional və milli səviyyədə bütün mümkün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Sosial təminat (sosial xidmət də daxil olmaqla) sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliklərinin əlaqələndirilməsi isə aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır: beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan ölkələrin vətəndaşlarının milliyətinə görə ayrı-seçkiliyinin qadağan edilməsi; tətbiq olunmalı hüquq barəsində məsələlərin həll edilməsi, yəni kolliziyaların aradan qaldırılması; sosial sığorta, əmək fəaliyyəti dövrlərinin və ya konkret növ pensiya, yaxud müavinətə olan hüquqların əldə edilməsi üçün müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində yaşama dövrlərinin hesablanması; iştirakçı ölkələrdən birində sosial ödəmələrin əldə olunması şərtlərinin müəyyən edilməsi (bu şərtlə ki, həmin ödəmələrə olan hüquq başqa ölkələrdə əldə olunmuşdur); vətəndaş bir ölkədən digərinə köçərkən ödənişin maliyyələşdirilməsi üzrə ölkələr arasında qarşılıqlı hesablaşmalar.

Sosial təminat haqqında Avropada ilk ikitərəfli müqavilə 1904-cü ildə Fransa və İtaliya arasında bağlanmışdır. O, sosial təminatda milliyyətə görə ayrı-seçkiliyi qadağan etdi. Həmin müqaviləyə görə tərəflər sosial təminat və sosial xidmət sahəsində miqrantlara öz vətəndaşlarına verdikləri hüquqları verməyi öhdələrinə götürdülər.

Həmin vaxtdan etibarən milli sosial təminat və sosial xidmət sistemlərinin əlaqələndirilməsi bir çox beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində mühüm istiqamət təşkil

S.Z.Səbzəliyeva

edir. BƏT 1935-ci ildə miqrantların əldə etdikləri hüquqların saxlanması üçün qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar haqqında qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi sisteminin yaradılmasının təşəbbüsçüsü kimi çıxış etmişdir. Sosial təminat sahəsində milli qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi yolunda növbəti mütərəqqi addım “Sosial təminat sahəsində bərabərlik haqqında” BƏT-in 1962-ci il tarixi 118 №-li Konvensiyasının qəbul edilməsi oldu.

Avropa qitəsində sosial təminat haqqında qanunvericiliyin əlaqələndirilməsində AİB böyük rol oynayır.

AİB Şurası 1958-ci ildə “Əməkçi miqrantların sosial təminatı haqqında”

3 №-li və 4 №-li iki rəqlament, 1961-ci ildə isə “Miqrantların ailələrinin sosial təminatı haqqında” 16 №-li rəqlament qəbul etmişdir.

Göstərilən çoxtərəfli aktların qəbul olunmasına baxmayaraq, əvvəlki kimi çoxlu sayda iki tərəfli sazişlər mövcud idi. Müxtəlif sosial təminat sistemlərini daha operativ əlaqələndirmək üçün AİB-nin Konvensiyası Avropa rəqlamentlərinə yenidən baxmaq məcburiyyətində qaldı. AİB Nazirlər Şurası iki yeni rəqlament - “Birlik çərçivəsində yaşayış yerini dəyişən muzzdu əməkçilərə və onların ailə üzvlərinə sosial sığortanın tətbiq ediləməsi haqqında” 14 iyun 1971-ci il tarixli 1408/71 №-li rəqlament; 1971-ci il tarixli rəqlamentin tətbiq olunma formalarını müəyyən edən 21 mart 1972-ci il tarixli 574/72 №-li rəqlament qəbul etdi. Göstərilən rəqlamentlər mühüm dəyişikliklərlə bu gün də qüvvədədir. Bundan başqa, onlar Avropa Məhkəməsinin çox saylı presedentləri ilə tamamlanmışdır.

Qeyd olunan məsələlər üzrə çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrin məzmununun konsolidasiyası BƏT-in “Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunması haqqında” 157 №-li Konvensiyasının (1982-ci il) və 167 №-li Tövsiyəsinin (1983-cü il) qəbulu ilə başa çatdı.

Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrdə sosial təminat probleminə bu və ya digər dərəcədə aid olan yüzdən çox beynəlxalq saziş qəbul olunmuşdur. Onların məqsədi insanın hüquq və azadlıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu sazişlərdən ən mühüm – “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Konvensiyası və ona əlavə olunmuş doqquz protokol, habelə 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası və ona əlavə olunmuş 1988-ci il protokoludur.

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası əsas etibarilə mülki və siyasi hüquq və azadlıqların müdafiəsinə yönəlmişdir. Avropa Sosial Xartiyası sosial hüquqların tanınmasına və müdafiəsinə həsr olunmuşdur. Xartiyaya qoşulduqda sonra əldə olunan nəticələr və onun nəzarət mexanizminin işləməsi sosial inkişaf naminə dövlətlərin fəaliyyət göstərmək arzusunun yeganə təsdiqi oldu.

Bəzi dövlətlər Xartiyadan həmçinin, özlərinin sosial siyasətinin inkişaf yollarını müəyyən etmək üçün istiqamətverici qismində istifadə edirlər. Xartiyanın bu rolu, məlumdur ki, davamlı olaraq digər Avropa dövlətlərinin səviyyəsinə çatmaq məqsədilə sosial sahədə özlərinin sosial siyasətini və qanunvericiliyini təkmilləşdirmək mərhələsində olan Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xartiya əlavə protokol Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 28 noyabr 1987-ci ildə qəbul olunmuşdur və 5 may 1988-ci ildə artıq Xartiyanı imzalamış Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin imzalanması üçün açıq elan olunmuşdur. Əlavə protokolun məqsədi əsas sənəddə nəzərdə tutulmuş hüquqların dairəsini genişləndirməkdən ibarətdir. Protokol yaşlı insanların sosial müdafiə hüququnu nəzərdə tutur: həmin pro-

S.Z.Səbzəliyeva

tokola görə, yaşlı insanlar bunu arzu edəne qədər və bunun üçün imkanları olana qədər onların müstəqil həyat tərzini seçmək imkanı, həm də onlara ailələrində müstəqillik verilir.

Avropa Şurası ölkələrində sosial müdafiə məsələlərinə dair digər mühüm sənədlər qəbul edilmişdir.

Avropa Sosial Təminat məəcəsi və ona əlavə olunmuş protokol (1964-cü il) sosial xidmətin minimal normalarını müəyyən etmişdir, sosial təminatla əhatə olunmanın daha yüksək səviyyəsini (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək şikəstliyi və peşə xəstəliyi, analıq, əlillik və ailə başçısının itirilməsi, uşaqların saxlanması) nəzərdə tutulmuşdur.

“Sosial təminat haqqında” 14 dekabr 1972-ci il Avropa Konvensiyası sosial təminat hüququ ilə bağlı prinsipinləri müəyyən etmişdir.

Peşə statusuna malik olmayan işçilərin (iki il təsərrüfatının idarə edilməsi üzrə evdə işləyən şəxslər və könüllü əsaslarla işləyən şəxslər) sosial təminata dair P(91) 2 №-li. Təvsiyyə sosial müdafiənin bütün Avropa əhalisinə şamil edilməsi uğrunda Avropa Şurasının söylərinin məntiqi davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

1969-cu ildə sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi - BMT-nin 2545 №-li Qətnaməsi (XXIV) qəbul olundu. Bəyannamədə göstərilən bilavasitə sosial xidmət problemlərinə aid olan əsas istiqamətlər bunlardır: acliğin aradan qaldırılması, layiqli qidalanma hüququnun təmin edilməsi; sosial himayəçilik xidmətlərinin göstərilməsi; uşaqların, yaşlıların və əlillərin hüquqlarının müdafiəsi və rifahının təmin edilməsi; sosial inkişaf aspektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün tələb olunan lazımi büdcə və digər vəsaitlərin progressiv surətdə artırılması; bütün əhaliyə sağlamlığın mühafizəsi sahəsində pulsuz xidmətin göstərilməsi; sosial himayəçilik sahəsində proqramların hər tərəfli həyata keçirilməsi, habelə mövcud xidmətin yaxşılaşdırılması və əlaqələndirilməsi məqsədilə qanunvericilik tədbirlərinin və inzibati əsasnamələrin qəbulu və həyata keçirilməsi.

A.Y.Nekrasovun haqlı olaraq «sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi» adlandırdığı həmin sənəd “beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən sosial doktrinaların dəyərinin daha mühüm tanınmasını və müasir insanın sosial statusuna yeni münasibəti əks etdirir” (4, s.4).

Hər bir insanın sosial müdafiəsinə aid olan və yaşa, irqə görə və digər məhdudiyətlər nəzərdə tutmayan beynəlxalq sənədlərdən başqa, BMT əhalinin daha zəif müdafiə olunan qruplarına dair müddəalar qəbul edilir.

1965-ci ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası (ECOSOC) “Əlillərin əmək qabiliyyətinin bərpası haqqında” qətnamə (1085 K) qəbul etmişdir. Burada hökumətlərə “özlərinin sosial proqramlarında əmək qabiliyyətinin bərpası sahəsində xidmətə kifayət qədər yer ayırmalarına dair” müraciət əks olunmuşdur. 1971-ci ildə “Əqli cəhətdən geridə qalmış şəxslərin hüquqları haqqında” Qətnamə qəbul olundu. Burada həmin şəxslərin onlara öz qabiliyyətlərini və maksimal imkanlarını inkişaf etdirməyə imkan verən lazımi tibbi xidmətə və himayəçiliyə olan hüquqları əks olunmuşdur.

1982-ci ildə Vyanada qocalma problemləri üzrə Ümumdünya Assambleyası Beynəlxalq fəaliyyət planı qəbul etdi. 1990-cu ildə isə qocalma problemləri üzrə beynəlxalq fəaliyyət planının və onunla bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair mükəmməl qətnamə razılıqla qəbul olundu. Həmin qətnamədə təvsiyyə olunur ki, hökumətlər 2001-ci il üçün qocalma sahəsində özlərinin konkret milli məqsədlərini müəyyən etsinlər. BMT-nin prinsipləri qocalmış şəxslərin həyatının yaxşılaşdırılması zərurətindən çıxış edir.

BMT-nin 5 avqust 1982-ci il tarixli qocalma problemləri üzrə Vyana Beynəlxalq

S.Z.Səbzəliyeva

fəaliyyət planı (4 №-li tövsiyyə) həmçinin belə bir müddə müəyyən edir ki, yaşlı şəxslərin sosial xidmətlə, gündəlik qayğı ilə və sosial təcridolmanın qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərlə təmin olunmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Vyana Beynəlxalq Planının 31 №-li Tövsiyyəsi göstərir ki, hökumətlər sosial xidmətlərin göstərilməsində mərkəzi rol oynayır, əvvəlki kimi qeyri-hökumət təşkilatlarının əmanətləri böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatlar yaşlı şəxslərin xüsusi ehtiyaclarına diqqət yetirməli və bunları cari proqramlarında və gələcək planlarında nəzərə almalıdırlar. tövsiyyədə belə bir müddə təsbit olunur ki, qocaların sosial təminat sahəsində ehtiyaclarının ödənilməsində vahid yanaşmanı təmin edən bilən hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq münasibətləri qurulmalıdır.

Vyana Beynəlxalq Planının 34 №-li Tövsiyyəsi göstərilən sosial xidmətin keyfiyyətinə dair tələbləri müəyyən edir. Belə ki, ixtisaslaşdırılmış sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirmə zamanı vətəndaşlar üçün onların yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normal şərtlərə cavab verən keyfiyyətli yaşayış, habelə insan ləyaqətinə, tələblərinə, maraqlarına və bütövlükdə şəxsi həyatlarına hörmət təmin olunmalıdır. Bu zaman ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə ən keyfiyyətli qulluğun təmin edilməsi məqsədilə minimum sosial xidmət standartlarını müəyyən edən dövlətlərin həvəsləndirilməsi tövsiyyə olunur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sosial xidmət məsələlərinə dair bir sıra bəyannamələr qəbul etmişdir. Belə ki, BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” Bəyannaməsinin (9 dekabr 1975-ci il) 6-cı maddəsində belə bir müddə təsbit edilir ki, əlillər protez və ortopedik aparatlar daxil olmaqla tibbi, psixi və funksional müalicə hüququna, cəmiyyətdə sağlamlıq vəziyyətinin bərpası, təhsil, peşə hazırlığı və əmək qabiliyyətinin bərpası, yardım, məsləhət və digər xidmət növləri hüququna malikdirlər.

Uşaqlara sosial xidmət məsələləri BMT-nin «Uşaq hüquqları haqqında» Bəyannaməsində (20 noyabr 1959-cu il) təsbit olunmuşdur. Bu sənədə müvafiq olaraq uşaq sosial təminatın bütün üstünlüklərindən istifadə etməlidir. O, sağlam böyümə və inkişaf, lazımı qidalanma, mənzil və tibbi xidmət hüquqlarına malik olmalıdır. Uşaq üçün həmçinin onun fiziki, əqli, əxlaqi, dini cəhətdən və sosial münasibətdə sağlam və normal yolla azadlıq və ləyaqət şəraitində inkişafına imkan verən sosial müdafiə təmin olunmalı və əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Qocalma problemləri üzrə Beynəlxalq fəaliyyət planında, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiya, tövsiyyə və qətnamələrində, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və BMT-nin digər qurumlarının konvensiya, tövsiyyə və qətnamələrində artıq müəyyən olunmuş standartları nəzərə alaraq Baş Assambleya hökumətlərdən özlərinin milli proqramlarına digər prinsiplərlə yanaşı sosial xidmətin aşağıdakı prinsiplərini də daxil etməyi tələb etmişdir: yaşlı şəxslər onları təmin edən gəlir, ailəsinin dəstəyi, icmanın dəstəyi və qarşılıqlı yardım hesabına kifayət qədər ərzaqdan, yaşayış yerindən, geyimdən və tibbi xidmətdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar; yaşlı şəxslər onlara fiziki, psixi və emosional sağlamlılıqlarının optimal səviyyəsini saxlamağa və ya bərpa etməyə imkan verən tibbi xidmətdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar; yaşlı şəxslər müdafiənin gücləndirilməsi və qulluğun yaxşılaşdırılması məqsədilə sosial xidmətlərdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar.

1982-ci ildə dekabrında BMT əlillərə münasibətdə Ümumdünya Fəaliyyət Proqramını qəbul etmişdir və burada dövlətlərə əlillərin və onların ailələrinin problemlərinin həll

S.Z.Səbzəliyeva

edilməsi üçün məsləhətlərin və digər lazımi sosial yardımın göstərilməsi məqsədilə səlahiyyətli mütəxəssisləri sosial xidmətin ümumi sisteminə daxil etməyi, kənd rayonlarında, şəhərlərin ucqar yerlərində və baraklarda yaşayan əlillərə sosial xidmətə dair xüsusi tədbirlərin görülməsi tövsiyyə olunur.

Sosial xidmət problemlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının aktları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sosial ədalətə nail olmağa kömək etməklə BƏT məşğulluğun təmin edilməsi və bütün insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə beynəlxalq tədbirlərin geniş dairəsini həyata keçirir. Onun fəaliyyəti ilk növbədə müvafiq standartların işlənilib hazırlanması, onların tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi və sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsində köməkliyin göstərilməsi ilə əlaqədardır.

BƏT-in bu sahədə qəbul etdiyi 185 konvensiyanın (1, s. 543) içərisində “Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunması haqqında” (1983-cü il 167 №-li), “Sosial təminatın minimal normaları haqqında” (1952-ci il 102 №-li), “İşləyən kişilər və qadınlar üçün bərabər təminatlar və bərabər imkanlar haqqında” (1981-ci il 15 №-li), “Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında” (1962-ci il 117 №-li), “Sosial təminat sahəsində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə vətəndaşları ilə hüquq bərabərliyi haqqında” (1962-ci il 118 №-li), “Əlillərin yenidən ixtisaslaşdırılması haqqında” (1955-ci il 99 №-li) Konvensiyalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bu məsələlər üzrə həm də bir sıra tövsiyələr qəbul etmişdir. Belə ki, “Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında” 168 №-li Tövsiyyəsində (1983-cü il) göstərilir ki, əlillərin əmək və sosial inteqrasiyası və yenidən inteqrasiyası proqramları işlənilib hazırlanarkən modul təminatı, məişət reabilitasiyası daxil olmaqla peşə hazırlığının bütün formaları nəzərə alınmalıdır.

Bu məsələnin tədqiqi nəticədə belə qənaətə gəlməyə imkan verən ki, sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin inkişafı hələ Azərbaycan Respublikasının sosial qanunvericiliyinə çox zəif təsir göstərir. Respublikamızdakı hazırkı vəziyyət göstərir ki, Konstitusiyanın 16-cı maddəsində təsbit edilmiş (I hissə) dövlətin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalma vəzifəsi deklarativ xarakter daşıyır və dövlət hələ iqtisadi və sosial həyata səmərəli təsir vasitələrini və tədbirlərini müəyyən etməmişdir.

Hüquqa münasibətdə isə, S. A. İvanov haqlı olaraq göstərir ki, onun sosial təyinatı strateji məqsəddir. Taktiki məqsəd kimi hüququn vəzifələri “cəmiyyətin inkişafının konkret sosial-iqtisadi və siyasi şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər. Amma sosial təyinat dəyişməzdir” (3, s.16).

Hazırda Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik orqanı qarşısında iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini və vətəndaşlara sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin nail olunmuş səviyyəsini adekvat surətdə əks etdirə biləcək normativ standartları axtarmaq və təsbit etmək problemi durur.

Ədəbiyyat

1. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2007
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2007
3. Иванов С.А. Лившиц Р.З. Орловский. Ю.П. Советское трудовое право: вопросы теории. М., 1978
4. Некрасов А.Я. Международный опыт социальной работы. М., 1994

S.Z.Səbzəliyeva

CONCEPT AND SOURCES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF SOCIAL SERVICES

S.Z.Sabzaliyeva

SUMMARY

This article presents a study of matters related to the international legal regulation of social services. The concept of international legal regulation of social services is defined and the analysis of international legal acts related to the human right for social services is made. The author comes to the conclusion that the Azeri legislature is currently challenged to adopt regulatory standards in full conformity with international norms of legal regulation of social services.

ПОНЯТИЕ И ИСТОЧНИКИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

С.З.Сабзалиева

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы вопросы международно-правового регулирования социального обслуживания. Дано определение международно-правовому регулированию социального обслуживания и анализированы международно-правовые акты, связанные с правом человека на социальное обслуживание. Автор приходит к мнению, что в настоящее время перед законодательным органом Азербайджанской Республики стоит проблема поискать и закрепить нормативные стандарты, способные адекватно отразить достигнутый уровень международно-правового регулирования социального обслуживания граждан.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 1 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

UOT № 342.734

SOSIAL TƏMİNAT SAHƏSİNDƏ VƏTƏNDAŞLARIN POZULMUŞ HÜQUQLARININ MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.N.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: sosial təminat, hüquqların müdafiəsi, Azərbaycan Respublikası konstitusiyaya məhkəməsi

Keywords: social maintenance, protection of rights, constitutional court of the Republic of Azerbaijan

Ключевые слова: социальное обеспечение, защита прав, конституционный суд Азербайджанской Республики

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində təsbit edilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, dünyəvi, hüquqi, unitar respublikadır. Hüquqi dövlət ideyası daim insan hüquq və azadlıqları ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur (3, s.87). Ümumiyyətlə, Konstitusiyanın normalarının üçdə biri insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına həsr olunmuşdur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi elan edilmişdir. Konstitusiyanın 26-cı maddəsinə görə hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etməyə hüquq vardır. Konstitusiyanın 71-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına təminat verilir. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu hesab edilir.

Beləliklə, dövlət öz üzərinə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını tanımaq, onlara əməl etmək və onları istənilən qanunsuz müdaxilə və məhdudlaşdırma hallarından müdafiə etmək öhdəliyi götürmüşdür. Dövlətin bu konstitusion vəzifəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlara təqdim olunan hüquq və azadlıqlar boş bəyanət olaraq qalmasın və real surətdə həyata keçirilsin və müdafiə edilsin. Bu baxımdan, sosial təminata olan konstitusion hüquq da istisna təşkil etmir.

Konstitusiyada vətəndaşların hüquqlarının mühafizəsinin həyata keçirildiyi hüquqi prosedurlar sistem ilə təsbit edilmişdir: hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsi; dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, ictimai birliklərin və vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət etmək; əgər bütün dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri tükənmişdirsə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq orqanlara müraciət etmək hüququ; ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququ; dövlət hakimiyyəti orqanları və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin dövlət tərəfindən ödənilməsi.

Lakin vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin xüsusiyyətlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl nəzərdən keçirilən münasibətlərin sosial təminat üzrə hüquq

M.N.Əliyev

münasibətlərinin hansı növünə aid olmasını müəyyən etmək lazımdır.

M.L.Zaxarov və E.Q.Tuçkovanın haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, sosial təminat üzrə hüquq münasibətləri çoxnövlü olsa da, onları yaranma məqsədlərindən asılı olaraq qruplaşdırmaq olar. Hüquq normaları əsasında bir qrup hüquq münasibətləri digər, vətəndaşa sosial təminatın konkret növünə olan hüququnu həyata keçirmək, yəni müəyyən maddi nemətlər əldə etmək imkanı verən əsas hüquq münasibətlərinin meydana çıxmasının zəruri şərti kimi yaranır. Birinci halda adətən əsas hüquq münasibətlərinə qədər mövcud olan prosedur xarakterli hüquq münasibətlərindən, ikinci halda isə öz xarakterinə görə maddi olan əsas hüquq münasibətlərindən söhbət gedir (7, s.129). Hüquq nəzəriyyəsində göstərilən hüquq münasibətləri qrupu tənzimləyici hüquq münasibətləri kateqoriyasına aid edilir.

Maddi xarakterli hüquq münasibətlərinin müxtəlifliyi onunla şərtlənir ki, sosial təminatın hər bir növünə olan hüquq konkret hüquq münasibətləri vasitəsi ilə reallaşdırılır. Bu isə həmin münasibətlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatını aparmağa imkan verir.

Maddi hüquq münasibətlərinin ümumi sistemində hüquq münasibətlərinin iki müstəqil qrupunu fərqləndirmək olar: 1) vətəndaşa sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrinin təqdim edilməsi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri; 2) sosial təminatın «natural» növləri ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri. Birinci qrup münasibətlər öz növbəsində pensiya hüquq münasibətlərinə, sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinə, kompensasiya ödəmələri üzrə hüquq münasibətlərinə bölünür. İkinci qrup münasibətlər isə sosial xidmətlərin və güzəştlərin növlərinə, o cümlədən tibbi və dərman yardımına uyğun gələn müxtəlif növ hüquq münasibətlərini özündə əks etdirir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, məqsədli təyinatına görə bütün sosial təminat hüquq münasibətləri maddi və prosedur xarakterli münasibətlərə bölünür.

Sosial təminat hüquq normaları yalnız maddi xarakterli münasibətləri deyil, həm də digər, maddi münasibətlərin fəaliyyəti üçün obyektiv zəruri olan yardımçı münasibətləri tənzim edir.

Yardımçı xarakterli münasibətlər prosedur və prosesual münasibətlərə bölünür. Birinci kateqoriya münasibətlər sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsi, habelə sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn həyata keçirilməsi ilə bağlı meydana çıxır.

Prosedur hüquq münasibətlərinin yaranması əsası kimi həmişə vətəndaşın sosial təminatın konkret növünün təqdim edilməsi ilə bağlı müvafiq səlahiyyətli orqana ünvanladığı iradə ifadəsi çıxış edir.

Prosedur hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq prosesual hüquq münasibətləri həmişə vətəndaşın müvafiq orqanın (vəzifəli şəxsin) hərəkətlərin şikayət verməsi əsasında, pozulmuş hüququn müdafiəsi ilə bağlı yaranır.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz münasibətlər prosesual hüquq münasibətlərinə aiddir. Göstərilən münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bir qayda olaraq, sosial təminat hüquq normaları ilə deyil, mülki-prosesual və inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənirlər.

A.L.Blaqodirin fikrincə, sosial təminat hüquqlarının müdafiəsi problemini iki aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Birinci aspekt vətəndaşın sosial təminat hüququnu həyata keçirməsi ilə bağlı yaranan prosedur hüquq münasibətləri ilə bağlıdır və bu zaman vətəndaşın sosial təminatı üzrə maddi hüquq münasibətlərinin yaranması üçün bütün zəruri

M.N.Əliyev

ri şərtlər mövcud olduğu halda həmin hüququn həyata keçirilməsindən imtina olunur. İkinci aspekt artıq yaranmış maddi hüquq münasibətləri çərçivəsində hüququn həyata keçirilməsinin tamlığı probleminə toxunur və bu zaman sosial təminatın konkret növünə olan hüquq pozulur (5, s.63).

Birinci və ikinci halda pozulmuş hüququn müdafiə edilməsi ilə əlaqədar mübahisə yaranır. Həmin mübahisənin həlli prosedur və ya prosessual münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilir.

Mübahisə edən tərəflər kimi hüququ pozulmuş vətəndaş və sosial təminatı təqdim etməyə borclu olan orqan, yəni hüquq münasibətlərinin subyektləri çıxış edir.

Sosial təminat üzrə prosessual hüquq münasibətlərinin subyektləri aşağıdakılardır: subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları olan fiziki şəxs və dövlət orqanı (və ya müəssisə).

Hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq üçün vacib şərtlərdən biri qismində hüquq qabiliyyətini və fəaliyyət qabiliyyətini özündə əks etdirən hüquq subyektliyi kimi hüquqi keyfiyyətə malik olma çıxış edir.

Sosial təminat hüququnda pozulmuş hüquqların müdafiəsinin hər hansı xüsusi, yalnız bu hüquq sahəsi üçün xarakterik olan qaydası (prosedurası) mövcud deyildir. Bu müdafiə ya inzibati, ya da məhkəmə qaydasında həyata keçirilir və ona görə də prosedur və prosessual münasibətlər bir neçə hüquq sahəsinin normaları ilə tənzimlənir.

Hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müxtəlif müdafiə üsulları arasında ədalət mühakiməsi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan pozulmuş hüquqların müdafiəsinin bu üsulunu daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsində hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Göstərilən maddəyə görə hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər (1).

İlk dəfə olaraq Konstitusiyada və sosial təminat qanunvericiliyində vətəndaşların sosial təminat məsələləri ilə bağlı məhkəmə müdafiəsi hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də sosial təminata olan hüquq sosial təminatın bütün növlərinə münasibətdə və hər hansı ilkin şərt irəli sürülmədən məhkəmə qaydasında müdafiə oluna bilər.

Vətəndaş pozulmuş hüququnu məhkəmədə müdafiə etdiyi halda prosessual hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri onun hansı müdafiə formasını – cavabdehə qarşı iddia tələbinin irəli sürülməsi və ya onun hüquqlarını pozan hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət verilməsi formasını seçmək istəməsindən asılıdır.

Birinci halda mübahisəyə baxılması mülki prosessual hüquq normaları, ikinci halda isə «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanununun normaları ilə tənzimlənir. Sosial təminat hüquqlarının bu müdafiə üsulu daha optimaldır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə təsbit edilmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirən, habelə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkət-

M.N.Əliyev

lərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində öz hüquq və azadlıqlarını pozulmuş hesab edən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Həmin Qanunun məhkəmə qaydasında şikayət verilə bilən qərar və hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) dairəsini müəyyən edən 4-cü maddəsinə görə vətəndaş dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin onun hüquq və azadlıqlarını pozan, hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə mane olan qərar və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən), habelə belə qərarların və hərəkətlərin qəbul edilməsi üçün əsas olmuş rəsmi informasiyadan məhkəməyə şikayət etmək hüququna malikdir. Vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına bilavasitə təsir edən sənəd və materiallarda olan informasiya üçün qanunvericilikdə məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmamışdırsa, onun belə sənəd və materiallarla tanış olmaq hüququnu təmin etmək üçün vəzifəli şəxslər həmin sənəd və materialları vətəndaşa təqdim etməyə borcludurlar.

Rəsmi informasiya yazılı və ya şifahi formada olan, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təsir edən və həmin informasiyanın müəyyənləşdirilmiş müəllifi kimi hərəkətlər edən (qərarlar qəbul edən) dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin ünvanına təqdim olunan elə məlumatlardır ki, onlar məhkəmə tərəfindən hərəkətlərin edilməsi (qərarların qəbul olunması) üçün əsas sayılır.

Məhkəməyə şikayətlə hüquq və azadlıqlarının pozulmasının vətəndaşa məlum olduğu gündən üç ay keçənədək və ya şikayətin təmin edilməsi barədə yuxarı orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən yazılı cavabın verildiyi gündən bir ay keçənədək və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində başqa müddət nəzərdə tutulmamışdırsa, vətəndaş şikayətin verildiyi gündən bir ay müddətində ona cavab almadıqda bu müddətin tamam olduğu gündən bir ay keçənədək müraciət etmək olar. Şikayətin verilməsi müddəti üzürlü səbəbdən ötürülərsə, həmin müddət məhkəmə tərəfindən bərpa oluna bilər.

Məhkəmə şikayətin əsaslı olmasını müəyyən etməklə mübahisələndirilən qərar və ya hərəkəti qanunsuz hesab edir, vətəndaşın tələbinin təmin edilməsi vəzifəsini formülə edir və ya digər yolla onun pozulmuş hüquq və azadlıqlarını bərpa edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial xidmətlər göstərməyə borclu olan orqanın imkanlarının olub-olmamasından asılı olmayaraq, məhkəmə qərarının icrası məcburidir. Beləliklə, vətəndaş qərar və hərəkətlərdən yuxarı orqana şikayət verilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətdən daha qısa müddət ərzində və real şəkildə dövlət tərəfindən təqdim edilən sosial təminatı əldə etmək imkanına malik olur.

Mübahisələrin çox hissəsi vətəndaşların sosial təminatının pul formaları ilə bağlı yaranan maddi münasibətlərin reallaşması prosesində, xüsusən də pensiya hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Məsələn, sənədlərin rəsmiləşdirilməsinin müəyyən edilmiş qaydasının pozulması və ya bilə-bilə saxta sənədlərin təqdim edilməsi həm belə sənədləri verən təşkilatların, həm də bu sənədlərdə əks olunmuş məlumatların mötəbərliyinə görə pensiyaçının məsuliyyətinə səbəb olur. Belə məsuliyyət qanunsuz xərclənmiş vəsaitlərin ödənilməsi vəzifəsində ifadə olunur. Ödəmə pensiya təminatı orqanlarının qərarı əsasında əmək pensiyasından pensiyaçıya artıq ödənilmiş pensiya məbləğinin tutulması yolu ilə həyata keçirilə bilər (əgər pensiyaçı əmək

M.N.Əliyev

pensiyasının məbləğinin dəyişməsinə və ya onun ödənilməsinin xitam olunmasını şərtləndirən halların baş verməsi ilə bağlı həmin orqanlara vaxtında məlumat verməmişdirsə). Digər hallarda pensiyadan tutulma pensiyaçının sui-istifadə halına yol verməsi faktını müəyyən edən məhkəmə qərarı əsasında aparılır.

Fiziki şəxsə pensiya təyin edilməsi və ödənilməsi üçün zəruri olan məlumatlar işəgötürənlər tərəfindən təqdim olunur. Pensiya təminatı orqanı fiziki şəxsə pensiya təyin edilən an belə məlumatların düzgünlüyünü yoxlamaq vəzifəsi daşımır.

Sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı yaranan maddi hüquq münasibətlərinin reallaşması prosesində də bir çox mübahisələr meydana çıxır. Vətəndaşın sosial xidmətlərə olan hüququnun özünümüdafiəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial xidmətlərin obyektini kimi maddi nemətlər çıxışı etsə də, məhkəmə yalnız vəzifəli şəxsin qərar və ya hərəkətlərindən verilən şikayətlərə baxmağa səlahiyyətli. Məhkəmə təqdim edilməmiş sosial xidmətlərin əvəzinə müəyyən məbləğ tutulması ilə bağlı iddia ərizələrini baxılmaq üçün qəbul etmir. Bu isə onun alınmamış pensiya və ya müavinət məbləğlərinin tutulması barədə iddia tələbləri üzrə mübahisələrə məhkəmədə baxılmasından fərqli cəhətini ifadə edir. Sosial xidməti pul ekvivalenti kimi müəyyən etmək mümkün deyildir. Vətəndaşa vurulan mənəvi zərərin kompensasiya edilməsi onun sosial xidmət sahəsində hüquqlarının müdafiəsinin real təminatlarından biri kimi çıxış edə bilər.

Vətəndaşların sosial xidmət sahəsində hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı hüquq münasibətlərinin yaranmasının daha bir əsasını qeyd etmək lazımdır. Bu, müvafiq orqanın (vəzifəli şəxsin) mülahizəsinə əsasən vətəndaşın həmin hüquqdan məhrum edilməsidir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq vətəndaş sosial xidmət göstərilməsinin müəyyən edilmiş norma və qaydalarını və ya ictimai qaydanı pozduğu halda sosial xidmətlər göstərən səlahiyyətli orqan (müəssisə) xidmət göstərilməsinə xitam vermək hüququna malikdir. Belə birtərəfli hərəkətlər vəzifəli şəxsin subyektiv mülahizəsinə əsaslandığı üçün vətəndaşların sosial xidmətə olan hüquqlarını pozur.

Sosial xidmət göstərilməsinin müəyyən edilmiş norma və qaydalarının və ya ictimai qaydanın pozulmasına görə sosial xidmətlərin təqdim edilməsinə xitam verilməsi ilə bağlı məsələlərə yalnız məhkəmə qaydasında baxılmalıdır. Çünki məhkəmə bu məsələləri daha obyektiv və qərəzsiz şəkildə həll edə bilər.

Ədalət mühakiməsinin növləri sırasında vətəndaşlara öz konstitusion hüquq və azadlıqlarını daha səmərəli müdafiə etməyə imkan verən konstitusiya ədalət mühakiməsi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmələri insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi məsələləri ilə bağlı AR Konstitusiyasının və qanunların şərh edilməsi üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malikdirlər.

Ümumiyyətlə, KM Azərbaycanda yeni təsisat olmaqla insan hüquqlarının müdafiəsində olduqca mühüm rol oynayır «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən KM-in əsas məqsədi Konstitusiyanın aliliyini təmin etmək, hər kəsin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir (4, s.3). Göründüyü kimi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi bilavasitə KM-in məqsədidir.

AR Konstitusiyasına 2002-ci ilin 24 avqustunda edilmiş dəyişikliklər. Konstitusiya ilə hər bir şəxsə olan hüquq və azadlıqlarının pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin normativ aktlarından, məhkəmə aktlarından KM-ə birbaşa şikayət etmək hüququ vermişdir.

M.N.Əliyev

Qeyd olunan tarixə qədər fiziki və hüquqi şəxslər KM-ə bilavasitə deyil, dolayı surətdə müraciət etmək imkanına malik idilər.

Qüvvədə olan Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin V hissəsinə əsasən hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada həmin maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin KM tərəfindən həll edilməsi üçün KM-ə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər. Qanunda şikayət vermək hüququ bir qədər konkretləşdirilir. Belə ki, Qanunun 34.2 bəndinə əsasən AR Ali Məhkəməsinin qərarlarının qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu məsələsinə dair şikayətlərə KM tərəfindən baxılmasına tətbiq edilməli olan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edilmədikdə; tətbiq edilməli olmayan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən düzgün şərh edilmədikdə yol verilir. Qeyd olunan bu məhdudlaşdırma KM tərəfindən Ali Məhkəmənin səlahiyyətlərinə müdaxilə edilməsinin qarşısının alınması və işin faktiki hallarının deyil, məhz yuxarıda qeyd olunan pozuntuların yoxlanılmasını həyata keçirməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

KM-in işə baxması üçün əsas kimi qanunun tələblərinə uyğun şəkildə verilmiş şikayət çıxış edir. İşə baxılması üçün əsas olan şikayət işə müvafiq qanun və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin Konstitusiyaya müvafiq olması məsələsindəki qeyri-müəyyənlikdən irəli gəlir.

Hazırda, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə təşkilatların, o cümlədən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə qeyri hökumət təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqının fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həmin təşkilatlara da vətəndaşların adından KM-ə müraciət hüququnun verilməsi məqsədmüvafiq olardı. KM-ə müraciət edən subyektlər dairəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar N.V.Vitruk bu subyektlər sırasına səhəvi insan hüquqları üzrə vəzifəli şəxsləri, o cümlədən uşaq hüquqları üzrə müvəkillərin, milli azlıqlar üzrə müvəkillərin də daxil edilməsini təklif edir (6, s.302).

Vətəndaşlarla yanaşı AR İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) də insan hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin normativ aktlarından, məhkəmə aktlarından baxılması üçün KM-ə sorğu verə bilər. KM-in 130-cu maddəsinin VIII hissəsinə əsasən AR İnsan hüquqları üzrə müvəkkil insan hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada həmin maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin KM tərəfindən həll edilməsi üçün KM-ə sorğu verə bilər.

Şikayət vətəndaşların yalnız konstitusion hüquq və azadlıqlarına toxunan qanuna və digər normativ hüquqi aktlara münasibətdə verilə bilər. Bu onu ifadə edir ki, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına toxunmayan istənilən digər qanun şikayətin predmet iola bilməz.

KM yalnız insan hüquq və azadlıqlarını pozan normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması ilə bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən verilən şikayətlərə baxmır. Qeyd olunan məsələlər ümumi yurisdiksiya məhkəməsinin səlahiyyətindədir. Ümumi yurisdiksiya məhkəməsi tərəfindən vətəndaşın şikayəti əsasında hər hansı normativ aktın konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasından imtina edilməsi barədə qərar çıxarılması konkret işdə tətbiq olunacaq həmin normanın konstitusiyaya uyğun olmasına dəlalət etmir,

M.N.Əliyev

çünkü belə qərar işin mahiyyəti üzrə deyil, yalnız yurisdiksiyaya aid olmamasına görə çıxarılmış qərardır.

Vətəndaşların sosial təminat məsələləri ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsinə müraciəti üzrə təcrübənin təhlili göstərir ki, onlar mübahisələndirilən qanunun vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına aid olmasını bəzi hallarda düzgün dərk etmirlər. Məsələn, vətəndaşlar pensiyanın maksimum məbləği, işləyən Böyük Vətən müharibəsi əlilləri üçün sanatoriya-kurort müalicəsinə yollayışların (putyovkaların) verilməsi qaydası və s. bu kimi məsələlərlə bağlı qanunun müddəalarını yoxlamağı tələb edirlər. Müvafiq qanunların nümunə kimi göstərilən müddəaları onların konstitusiyaya uyğunluğu kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, həmin müddələrdə vətəndaşların hər hansı hüquq və azadlıqlarını təsbit edilmir, sadəcə olaraq pensiya hüququnun, sağlamlığın mühafizəsi hüququnun həyata keçirilməsi qaydası müəyyən edilir. Başqa sözlə, həmin məsələlər Konstitusiyada bilavasitə öz əksini tapmamışdır və konstitusion prinsiplərdən və onun mənasından irəli gələ bilməz.

Əksər hallarda vətəndaşlar KM-nə dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) verilən şikayətlərlə müraciət edirlər. Məsələn, güzəştli şərtlərlə pensiya təyin etməkdən imtina edilməsi, pulsuz sanatoriya putoyvkası verməkdən boyun qaçırma və s. Lakin bu şikayətlərə baxılması KM-nin səlahiyyətinə aid deyildir. Həmin məsələlərə «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» qanuna əsasən ümumi yurisdiksiya məhkəmələri baxır.

Prosessual hüquq münasibətləri həmçinin sosial təminatı həyata keçirən orqanların (vəzifəli şəxslərin) qərarlarından şikayət verilməsi ilə bağlı inzibati qaydada da yaranır. Belə qayda isə «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Vətəndaşların dövlət orqanlarına təkliflər, ərizə və şikayətlərə müraciət etməsi insan hüquqlarının həyata keçirilməsində və qorunmasında mühüm vasitə kimi xarakterizə edilən həmin Qanunun birinci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə hərbi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməsidir. Dövlət hakimiyyəti orqanına müraciətlə bağlı cavab məktubu müvafiq orqanın, idarənin, təşkilatın, müəssisənin rəhbəri tərəfindən imzalanmalıdır (2, s.253).

Müasir dövrdə sosial təminat sahəsində pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmi dəqiq şəkildə müəyyən edilməmişdir. Dövlət yalnız müdafiə hüququnun olmasını elan edir, lakin onu real təminatlarla möhkəmləndirmir. Bu gün vətəndaşın sosial təminat hüququnun real müdafiə mexanizminin mövcud olmasını iddia etməyə əsas varmı? Hesab edirik ki, bu sahədə hələ çox işlər görülməli, mövcud hüquq müdafiə mexanizmləri və bu sahədə qanunvericilik təkmilləşdirilməli, xarici dövlətlərin mütərəqqi təcrübəsi təhlil və tətbiq edilməli və nəticədə sosial təminat hüquqlarının müdafiəsi üzrə səmərəli bir mexanizm formalaşdırılmalıdır.

Müasir dövrdə bütövlükdə ədalət mühakiməsi sistemində, xüsusən də sosial təminat sahəsində onun həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən qüsurlar vardır.

Sosial təminat hüququ sahəsində sosial ədalətin təmin edilməsi dövlətə həvalə olunduğundan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tanınması, əməl olunması və müdafiəsi təminatları hər bir insana özünün sosial təminata olan konstitusion hüququnu re-

M.N.Əliyev

allaşdırmaq imkanı verən minimum standartları cari qanunvericilik səviyyəsində ətraflı surətdə təsbit etməyi tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2010, 100 s.
2. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2010, 724 s.
3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2006, 698 s.
4. «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2010, 61 s.
5. Благодар А.Л. К вопросу о защите нарушенного права на социальное обслуживание // Право и государство на рубеже тысячелетий. М., 2001, с.61-67
6. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. М., Юрист, 2008, 526 с.
7. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М., Волтерс Клувер, 2005, 575 с.

ON JUDICIAL PROTECTION OF BROKEN CIVIL RIGHTS IN THE AREA OF SOCIAL MAINTENANCE

M.N.Aliyev

SUMMARY

The characteristics of judicial protection of broken civil rights in the area of social maintenance are studied in this article.

As the state is imposed a responsibility to ensure social justice in the area of social maintenance, the guarantees for observance and protection of human rights and liberties must be secured in the current legislation at the minimum level making it possible to enjoy constitutional right for social maintenance.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ НАРУШЕННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

М.Н.Алиев

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы особенности судебной защиты нарушенных прав граждан в сфере социального обеспечения.

Так как обеспечение социальной справедливости в сфере прав социального обеспечения возложено на государство, гарантии признания, соблюдения и защиты прав и свобод человека и гражданина требуют детального закрепления в текущем

M.N.Əliyev

законодательстве на уровне минимальных стандартов, позволяющих реализовывать конституционное право на социальное обеспечение.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 1 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЙ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Л.В.Мехтиева

Институт Прав Человека Национальной Академии Наук Азербайджана
Баку, пр.Г.Джавида 31
e-mail: lala.mekhtiyeva@mail.ru

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlıq, cinayət məəcəlləsi, cinayət-prosesual məəcəlləsi, məcburi tədbirlər, cinayət məsuliyyəti

Keywords: juvenile delinquency, criminal code, criminal procedure code, enforcement measures, criminal liability

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, уголовный кодекс, уголовно-процессуальный кодекс, принудительные меры, уголовная ответственность

Анализ действующих норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства Азербайджанской Республики позволяет утверждать, что в ряде случаев они не соответствуют декларированным целям и задачам в сфере борьбы с преступностью несовершеннолетних, а порой препятствуют ей.

Так, согласно ст. 20 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, уголовной ответственности подлежит лицо, достигшее ко времени совершения преступления шестнадцатилетнего возраста. Лица, достигшие ко времени совершения преступления четырнадцатилетнего возраста, подлежат уголовной ответственности за убийство, умышленное причинение тяжкого или менее тяжкого вреда здоровью, похищение человека, изнасилование, насильственные действия сексуального характера, кражу, грабеж, разбой, вымогательство, неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения, умышленное уничтожение или повреждение имущества при отягчающих обстоятельствах, терроризм, захват заложника, хулиганство при отягчающих обстоятельствах, хищение либо вымогательство огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств, хищение либо вымогательство наркотических средств или психотропных веществ, приведение в негодность транспортных средств или путей сообщения (2, с.70-71).

Несовершеннолетним, совершившим преступления, может быть назначено наказание либо к ним могут быть применены принудительные меры воспитательного воздействия (ст. 84.2 УК).

В качестве наказаний к несовершеннолетним могут быть назначены штраф, общественные работы, исправительные работы и лишение свободы на определенный срок (ст. 85 УК).

В качестве принудительных мер воспитательного воздействия к несовершеннолетним может быть применено предупреждение, передача под надзор родителей или лиц, их заменяющих, либо соответствующего государственного органа, возложение обязанности загладить причиненный вред и ограничение досуга

Л.В.Мехтиева

с установлением особых требований к поведению несовершеннолетнего. Несовершеннолетнему одновременно может быть назначено несколько принудительных мер воспитательного воздействия (ст. 88 УК).

Несовершеннолетние, осужденные к лишению свободы, отбывают наказание: а) женского пола, а также мужского пола, осужденные впервые к лишению свободы – в воспитательных учреждениях общего режима; б) несовершеннолетние мужского пола, ранее отбывавшие наказание в виде лишения свободы – в воспитательных учреждениях усиленного режима. Лишение свободы назначается несовершеннолетним осужденным на срок не выше десяти лет (ст. 85 УК).

Согласно ст. 89.2 УК, суд может освободить от наказания несовершеннолетнего, осужденного за совершение менее тяжкого преступления, если признает, что цели наказания могут быть достигнуты только путем помещения его в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа или лечебно-воспитательное учреждение, предусмотренное для таких лиц. В этом случае несовершеннолетний содержится в указанном учреждении до достижения восемнадцатилетнего возраста, но при условии не более чем на срок свыше трех лет (ст. 89.2 УК).

Представляется, что изложенные положения уголовного закона не соответствуют его целям и задачам в части предупреждения преступления – в общем, а в части применения наказания в целях восстановления социальной справедливости, исправления осужденного и предупреждения совершения новых преступлений осужденными и другими лицами – в частности.

Так, психологической наукой доказано, что в последнее время возрастная группа подростков (от 11 до 14-15 лет) в своем развитии приблизилась к переходному возрасту (14 - 15 лет), у них намного раньше стало формироваться мировоззрение, появилась потребность в самостоятельности, стремление освободиться из-под опеки родителей и учителей, накопился жизненный опыт и достаточные знания, позволяющие принимать решения, планировать действия и трезво оценивать их результаты (5, с.16-18).

Это в свою очередь повышает и планку ответственности за виновно совершаемые общественно опасные деяния.

Двенадцатилетний человек способен трезво понимать незаконность своих действий, состоящих в лишении жизни, изнасиловании, причинении тяжкого вреда здоровью, похищении человека, незаконном сбыте наркотиков и других преступлениях, совершенных с прямым умыслом достижения конкретных результатов.

В связи с вышеизложенным, представляется необходимым определить двенадцатилетний возраст наступления уголовной ответственности за особо тяжкие умышленные преступления, в связи с чем произвести соответствующие изменения в ст. 20.2 и ст. 84 УК Азербайджанской Республики.

Как известно, ограничение свободы заключается в содержании осужденного в специальном учреждении без изоляции от общества в условиях осуществления за ним надзора (ст. 53 УК).

Ограничение свободы в числе видов наказаний, назначаемых несовершеннолетним, не значит. Однако, с нашей точки зрения, содержание в специальном учебно-воспитательном учреждении закрытого типа ничем не отличается от ограничения свободы, в связи с чем данный вид наказания должен применяться в каче-

Л.В.Мехтиева

стве такового и к несовершеннолетним, тем более, что подобный режим закон предусматривает для несовершеннолетних, освобожденных от уголовного наказания (см. ст. 89.2 УК).

В связи с этим, представляется необходимым произвести соответствующие дополнения в ст. 85 УК, а в ст. 89.2 УК убрать ссылку на менее тяжкие преступления, разрешив при наличии оснований, предусмотренных законом, освобождать несовершеннолетних от уголовного наказания независимо от тяжести совершенного деяния.

Считается, что уголовно-исполнительные учреждения, где осужденные отбывают наказание в виде лишения свободы, имеют целью перевоспитание (исправление) и предупреждение совершения новых преступлений.

Представляется, что в данном вопросе законодатель непоследователен. Если несовершеннолетний вследствие физиологических и психологических факторов отличается от взрослого, то и назначенное ему наказание должно отличаться. Определяя несовершеннолетнему в виде максимального срока лишения свободы десять лет, законодатель не учел, что это наказание несовершеннолетний будет нести максимум 2–3 года, а затем перевоспитываться (исправляться) будет взрослый, т.е. другой человек. И не секрет, что период становления этого человека пройдет в среде, которая способна научить такому, которому на свободе не научишься. И в основном, плохому, негативному. Представляется, что чем короче будут подобные «университеты», тем лучше как для индивида, так и для общества.

В связи с изложенным, с нашей точки зрения срок в пять лет вполне достаточен для ответа за ошибки молодости, а потому ст. 85.5 УК в этой части должна быть изменена.

Кроме того, с нашей точки зрения, следует исключить уголовную ответственность несовершеннолетних за действия, обусловленные их возрастными особенностями и не представляющими большой общественной опасности, например, за недонесение о преступлении и заранее не обещанное укрывательство преступлений, нарушение законодательства об оперативно-розыскной деятельности, присвоение полномочий должностного лица, незаконное пересечение государственной границы, незаконное распространение порнографических материалов, незаконное хранение без цели сбыта наркотических средств, психотропных веществ или их прекурсоров и т.п., а также установить ответственность за ряд преступлений лишь после нарушения условий предупреждения.

Согласно ст. 88.1 УК, несовершеннолетний, впервые совершивший преступление, не представляющее большой общественной опасности или менее тяжкое преступление, может быть освобожден от уголовной ответственности, если будет признано, что исправление может быть достигнуто путем применения принудительных мер воспитательного воздействия. Формулировка закона, использующая термин «может», говорит не об обязанности суда, а об его праве решать этот вопрос. Представляется, что такой подход не отражает социального смысла права и целесообразности его нормы.

В связи с этим, считаем целесообразным изменить формулировку ст. 88.1 УК Азербайджанской Республики, изложив её в следующей редакции: «Если исправление несовершеннолетнего, впервые совершившего преступление, может быть дос-

Л.В.Мехтиева

тигнуто путем применения принудительных мер воспитательного воздействия, суд должен применить к нему эти меры».

Представляется, что азербайджанское государство способно позволить себе подобные решения, подтверждением чего являются статистические данные о состоянии преступности несовершеннолетних в Республике.

Вместе с тем, представляется необходимым отнести вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления (ст. 170 УК) и занятие проституцией либо совершение аморальных действий (ст. 171 УК) к особо тяжким преступлениям и соответственно усилить наказание за это. Также, представляется необходимым изменить ст. 61.1.7 УК Азербайджанской Республики и определить совершение преступления в отношении несовершеннолетнего обстоятельством, отягчающим наказание. В действующей редакции значится понятие «малолетний», что должно быть отдельным обстоятельством, отягчающим наказание.

Определенную роль в правильном применении материального и процессуального права в отношении несовершеннолетних сыграло постановление Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики №4 от 30 июня 2008 г. «О судебной практике по делам несовершеннолетних», однако оно не затронуло вышеуказанные проблемы (1, с.393-405).

Что касается уголовно-процессуальных мер предупреждения преступности несовершеннолетних, то Г.Д.Шаровский в этой связи отметил: «Уголовно-процессуальные меры предупреждения преступности несовершеннолетних по сути своей являются мерами обеспечения их прав и обязанностей в уголовном судопроизводстве. Они, с одной стороны, воспитывают в несовершеннолетнем гражданина с его правами, защищенными законом, а с другой - учат следовать предписаниям закона, формируя законопослушность» (4, с.17).

Уголовно-процессуальное законодательство Азербайджанской Республики при судопроизводстве в отношении несовершеннолетних предусматривает ряд особенностей, которые нашли свое отражение в главе 50 УПК. Так, ст. 429 УПК гласит, что во время производства в отношении несовершеннолетних, помимо обстоятельств, подлежащих установлению по совершенному преступлению должны быть установлены возраст несовершеннолетнего (год, месяц, число рождения), условия жизни и воспитания, уровень физического, интеллектуального и умственного развития и возможность выделения производства по уголовному делу при наличии взрослых участников преступления (3, с.424).

Однако, ст. 139 УПК «Обстоятельства, подлежащие доказыванию» не включает в предмет доказывания причины и условия совершения преступления. Об этом говорится в ст. 221 УПК, где оговаривается, что при установлении обстоятельств, создающих условия для совершения преступления, следователь по необходимости направляет в адрес соответствующего юридического или должностного лица представление о принятии мер по их устранению (3, с.232).

Представляется, что оговорка о «необходимости» является неверной и направление представления должно быть обязанностью следователя по каждому делу. В связи с изложенным, с нашей точки зрения в ст. ст. 139, 221, 289 и 429 УПК должны быть произведены соответствующие дополнения и изменения. В частности, с нашей точки зрения, предмет доказывания по делу (ст. 139 УПК) и ст. 429 должны включать причины и условия совершения преступления, из ст. 221 УПК должно

Л.В.Мехтиева

быть исключено словосочетание «по необходимости», а ст. 289 «Обвинительный акт» УПК должна быть дополнена пунктом 289.3.7 «причины и условия преступления».

Статья 434 УПК гласит, что применение к несовершеннолетнему подозреваемому или обвиняемому меры пресечения в виде ареста допускается только в случаях когда ему вменяется в вину совершение насильственного преступления небольшой тяжести, а равно тяжкого или особо тяжкого преступления.

Таким образом, практически несовершеннолетний может быть арестован по любому делу, что представляется неверным, а потому, с нашей точки зрения, ст. 434 УПК должна быть изменена и положение о насильственном преступлении небольшой тяжести должно быть из неё исключено.

В ст. 434.2 УПК говорится, что применение к несовершеннолетнему меры пресечения в виде ареста допускается в качестве исключительной меры и в течение как можно более короткого срока. С нашей точки зрения, это положение закона неконкретно и срок содержания несовершеннолетних под стражей должен быть ограничен конкретными рамками. Представляется, что двухмесячный срок содержания несовершеннолетних под стражей вполне достаточен для установления важнейших обстоятельств дела, в связи с чем ст. 434.2 УПК должна быть изменена соответствующим образом.

Уровень интеллектуального и умственного развития несовершеннолетнего, который входит в предмет доказывания, возможно установить лишь посредством специальных знаний, в связи с чем, с нашей точки зрения, ст. 140 УПК должна быть дополнена пунктом 140.0.6 следующего содержания: «уровень интеллектуального и умственного развития несовершеннолетнего – заключение экспертов в области психиатрии и психологии», что, как предлагалось выше, обяжет следователей назначать психологические и психиатрические экспертизы по всем делам в отношении несовершеннолетних.

Литература

1. Постановление Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики, №4 от 30.06.2008 «О судебной практике по делам несовершеннолетних». Сборник, Баку, ЮЛ, 2010, 611 с.
2. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку, ЮЛ, 2009, 388 с.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. Баку, ЮЛ, 2007, 552 с.
4. Шаровский Г.Д. Групповая преступность несовершеннолетних. М., Стрела, 2009, 168 с.
5. Яблоков С.И. Преступность несовершеннолетних: Причины и предупреждение. Таллинн, Старт, 2007, 336 с.

Л.В.Мехтиева

HÜQUQİ MÜBARİZƏNİN PROBLEMLƏRİ

L.V.Mehdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət və Cinayət-Prosessual məcəllələrinin yetkinlik yaşına çatmayanlara aid müddəaları tədqiq olunur, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlıqla mübarizənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və əlavələr edilməsi ilə bağlı təkliflər verilir.

PROBLEMS OF LEGAL STRUGGLE AGAINST JUVENILE DELINQUENCY

L.V.Mehdiyeva

SUMMARY

This paper is about those provisions in criminal and criminal procedure codes of the Republic of Azerbaijan which relate to the minors. The author makes her own suggestions to update the current legislation with a new content aimed at improving the struggle against the juvenile delinquency.

Məqalə AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun Elmi Şurasının 3 noyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 05)

Məqalə redaksiyaya 11 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BANK QANUNVERİCİLİYİNDƏ LİSENZIYA ANLAYIŞI VƏ ONUN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

K.M.Eminov

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası Akademiyası
Bakı şəhəri, Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küçəsi 3
e-mail: kamran_83@mail.ru

Açar sözlər: məcburilik, müddətsizlik, ötürülməzlik, eynilik, lisenziya

Keywords: obligatoriness, perpetuity, nontransferability, uniformity, license

Ключевые слова: обязательность, бессрочность, непередаваемость, единообразие, лицензия

Lisenziya termini Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatına xeyli müddətdir daxil olmasına baxmayaraq, bank qanunvericiliyində «bank lisenziyası» anlayışı hələ də dəqiq müəyyən edilməmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda lisenziya məfhumunun nəzəri və hüquqi mahiyyətini müəyyən edən xüsusi bir tədqiqat aparılmamışdır. Hüquqi lüğətlərdə lisenziya termini ümumi anlamda müvafiq orqan tərəfindən hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququ verən icazə kimi başa düşülür. Hüquq ensiklopediyasında lisenziya hüquqi şəxslərə və sahibkarlıqla məşğul olan vətəndaşlara müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün müəyyən edilmiş qaydada verilən icazə kimi müəyyən edilir [1, səh.277; 2, səh.488].

«Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Qaydalarda lisenziya lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növünün həyata keçirilməsinə icazəni (hüququ) nəzərdə tutur. «Lisenziya hüquqi-təşkilati formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsə müvafiq sahibkarlıq fəaliyyəti növlərini həyata keçirməyə icazə verən rəsmi sənəddir». Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün verilən lisenziya rəsmi sənəd olub, həm hüquq, həm də xüsusi icazə kimi şərh oluna bilər. Bunu tam hüquqi əsaslarla bank lisenziyasına da aid etmək olar [2, maddə 1.2].

Bank fəaliyyətinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən, lisenziyanın mahiyyətini açan aşağıdakı əlamətləri göstərmək olar:

1. Rəsmilik. Aşağıda göstərilən səbəblərdən lisenziya rəsmi sənəd hesab olunur:

- müstəsna olaraq lisenziya fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətləri olan dövlət orqanları tərəfindən verilir;
- xüsusi verilmə, yenidən tərtib olunma, fəaliyyətinin dayandırılması və lisenziyanın geri çağırılması qaydaları nəzərdə tutulur;
- səlahiyyətli orqanlar tərəfindən lisenziyada göstərilən şərtlərə əməl edilməsinə xüsusi nəzarət edilir;
- verilən, fəaliyyəti dayandırılan və ləğv edilmiş lisenziyaların xüsusi uçot qaydaları müəyyən edilir;
- yol verilən pozuntulara görə lisenziya fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətləri olan orqanların və vəzifəli şəxslərin məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

K.M.Eminov

2. Məcburilik. Bu əlamətin bir neçə aspektini göstərmək məqbul olar. Bu aspektlərdə biri kimi hüquq ədəbiyyatında bildirilir ki, lisenziyalar bankın bu və ya digər əməliyyatları həyata keçirmək imkanlarını, yəni onun səlahiyyətlərini müəyyən edir. Bunlar da həm bank, həm də müştəri üçün məcburidir. Bu əlamətdə o da nəzərdə tutulur ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının lisenziyası olmadan heç bir bank əməliyyatı həyata keçirilə bilməz [4, səh.30]. Deməli, bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün bank lisenziyasının alınması vacib şərtədir, yəni məcburidir. Məcburilik əlamətinin daha bir aspekti özünü onda göstərir ki, verilən bank lisenziyası bank fəaliyyətini leqallaşdırmaqla bərabər, bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində «Banklar haqqında» Qanunun 16-cı maddəsinin diqqətə alınmasını da nəzərdə tutur. Nəhayət, lisenziyalaşdırılmanın tələblərinə və şərtlərinə əməl edilməsini məcburilik əlamətinin sonuncu aspekti kimi göstərmək olar.

3. Müddətsizlik. Sahibkarlıq fəaliyyətinin digər növlərində fərqli olaraq, bank lisenziyaları və icazələr müddətsiz olaraq verilir [5, səh.30].

4. Fərdi xarakterli olması. Lisenziyada onun verildiyi hüquqi şəxs göstərilir. Bu da həmin lisenziyanın başqa bir şəxsə verilməsini istisna edir. Təbii ki, lisenziya fəaliyyəti yalnız orada adı göstərilən şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu əlamət təcrübədə əsil lisenziyanı digər şəxslərdən fərqləndirməyə¹ imkan verir.

5. Ötürülməzlik. Bu əlamət yuxarıda göstərilən əlamətdən törəmədir. Yəni bank lisenziyası vasitəsilə əldə edilən hüquqlar üçüncü şəxslərə ötürülə bilməz.

6. Eynilik. Bank lisenziyalarının növlərinin siyahısı normativ qaydada müəyyən olunur və özbaşına dəyişdirilə bilməz. Lisenziyada onun qeydiyyat nömrəsi və verilmə tarixi, lisenziyanın verildiyi bankın adı, həyata keçirilməsinə lisenziyanın icazə verdiyi bank əməliyyatlarının siyahısı, habelə lisenziyanı imzalamış şəxs haqqında məlumatlar göstərilir.

Hüquq ədəbiyyatında bank fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulan lisenziyaya müxtəlif təriflər verilir. Məsələn Rusiyanın hüquq ədəbiyyatında lisenziya anlayışı altında Rusiya Bankının bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün rəsmi sənəd formasında təqdim etdiyi icazə nəzərdə tutulur. Bu lisenziyada göstərilən bank əməliyyatlarının Rusiya Bankı tərəfindən müəyyən edilən formaları (rekvizitləri) təsdiq olunur və sənədin fəaliyyət müddəti məhdudlaşdırılmır. Bu təriflə ümumilikdə razılaşımaq olar. Lakin qeyd olunmalıdır ki, tərif ikinci dərəcəli əlamətlərlə çox yüklənmişdir. Fikrimizcə, anlayış özündə yalnız vacib əlamətləri ehtiva etməlidir. Bu səbəbdən, aşağıdakı yanaşmanı daha məqsədəuyğun hesab edirik. «Lisenziya müvafiq bankın konkret bank əməliyyatlarını həyata keçirmə hüququnu dövlət adından təsdiq edən dövlət idarəetmə orqanının aktıdır» [6, səh.78].

Lisenziya anlayışını daha əhatəli və tam müəyyən etmək üçün bir sıra xarici ölkələrin bank hüququ elminə müraciət etmək məqsədəuyğun olardı. Yaxın zamanlaradək bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziyanın alınması Avropanın bir çox dövlətlərinin hüququnda nəzərdə tutulmamışdı. Nümunə kimi Böyük Britaniyanı göstərmək olar. Bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması tələbi bu ölkənin statut hüququnda Avropa İttifaqı hüququnun təsiri altında – İttifaqın «Kredit institutları biznesinin təsisinə və aparılmasına aid olan qanunların, qərarların və inzibati qaydaların koordinasiyası haqqında» 12 dekabr 1977-ci il tarixli Birinci direktivinin qəbul edilməsinə

K.M.Eminov

¹ Personifikasiya – müəllif.

dən sonra meydana çıxmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu sənəd daha çox Birinci bank direktivi kimi tanınır [7, səh.162]. Bundan başqa, bank fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsi məsələləri Avropa İttifaqının 15 dekabr 1989-cu il tarixli İkinci direktivi ilə də tənzimlənir. Bu sənəd elmi dövriyyədə İkinci bank direktivi adlanır [8, səh.178]. Bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması məsələsinə münasibətdə hər iki direktivdə bildirilən mövqə birmənalıdır: dövlət kredit təşkilatlarından fəaliyyətə başlayanadək lisenziya almalarını tələb etməyə borcludur.

Birinci bank direktivində milli bank hüququ elmi üçün qeyri-ənənəvi olan «authorization» («müəllifləşdirmə», «fərdiləşdirmə») termini mövcuddur. Direktivin 1-ci maddəsindəki bu məfhum hakimiyyət dairələri tərəfindən kredit biznesi fəaliyyəti göstərməyə hüquq verən sənəd kimi təqdim olunur. Fikrimizcə, burada bəzi məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, «license» («lisenziya») termini əvəzinə «authorization» terminindən istifadə olunması diqqət çəkir. Azərbaycan dilində «authorization» kiməsə hansısa bir müəllif hüququnu həyata keçirmək icazəsinin verilməsi deməkdir. Bu sözün sinonimi kimi «təsdiq etmək», «səlahiyyət vermək» ifadələrini göstərmək olar. Fikrimizcə, bu ifadələr bank lisenziyası məfhumunun məzmununu daha tam açar, habelə bu ifadəni xarici ticarət fəaliyyətində istifadə olunan lisenziya anlayışından² fərqləndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasının bank qanunvericiliyində «avtorizasiya» terminindən bank kartlarına münasibətdə istifadə olunur. Burada «avtorizasiya» «bank kartından istifadə etməklə aparılan əməliyyatlar üçün verilən icazə» kimi təqdim olunur [9, səh.33]. İkincisi, direktivdən göründüyü kimi, lisenziya istənilən formada verilə bilər. Bəzi şərhçilər qeyd edirlər ki, belə olduqda məhz lisenziya adlanan xüsusi sənəd verilməsi vacib deyildir. Kredit institutunun adının hər hansı bir rəsmi nəşrdə dərc olunması kifayət edər [10, səh.34].

Avropa İttifaqının bank hüququnda lisenziyalaşdırmaya münasibətdə iki əsas prinsip nəzərə çarpır: a) qarşılıqlı qəbul etmə (mutual recognition); b) vahid lisenziya prinsipi (single license). Lisenziyanın qarşılıqlı qəbul edilməsi prinsipi İkinci bank direktivinin 18-ci maddəsindən irəli gəlir. Bu maddəyə əsasən hər bir dövlət üzərinə öz ərazisində kredit institutlarına (fərdiləşmiş və başqa dövlətin səlahiyyətli orqanlarının nəzarətində olmasından asılı olmayaraq) bu direktivə Əlavələrdə sadalanan fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün müvafiq şərait yaratmaq öhdəliyi götürməlidir. Bu şərtlə ki, kredit institutunun təsis olunduğu ölkədə ona verilmiş lisenziyada həmin fəaliyyət növləri göstərilmiş olsun. Əlavəyə müvafiq olaraq, qarşılıqlı qəbul etmə dairəsinə aşağıdakı bank əməliyyatları düşür:

- qeyri-müəyyən şəxslərdən depozitlərin və digər vəsaitlərin qaytarılma əsasında qəbul edilməsi;
- istehlak kreditləri, ipoteka kreditləri, faktoring, kommersiya sövdələşmələrinin (forfeyting də daxil olmaqla)³ maliyyələşdirilməsini də əhatə edən kreditlərin verilməsi;
- maliyyə lizinqi;

K.M.Eminov

² Xarici ticarətdə lisenziya dedikdə müvafiq miqdar malın ölkəyə gətirilməsinə və ya ölkədən çıxarılmasına verilən icazə nəzərdə tutulur.

³ Göstərilən iki əməliyyat kredit institutunun ayrılmaz atributunu təşkil edir. Birinci bank direktivinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, «kredit institutu» dedikdə, biznesi qeyri-müəyyən şəxslərdən qaytarılma şərti ilə depozitlər və digər vəsaitləri qəbul etmək və öz hesabından kreditlər verməkdən ibarət olan müəssisə nəzərdə tutulur. – müəl.

- pul vəsaitlərinin köçürülməsi xidmətləri;
- ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit kartlarının, yol çeklərinin) buraxılması və onların idarə edilməsi;
- bank zəmanətlərinin verilməsi;
- bazarda dövr edən pul alətləri (çeklər, veksellər və s.), maliyyə fyuçersləri, opsiyonlar, valyuta faiz dərəcələri, qiymətli kağızlarla öz hesabına və ya müştərinin hesabına əməliyyatlar aparmaq;
- qiymətli kağızların buraxılmasında və onlara xidmət göstərilməsində iştirak etmək;
- müəssisələrdə sərmayənin strukturu, habelə müəssisələrin birləşməsi və alınması məsələləri üzrə konsultasiyaların təşkil edilməsi;
- pul vasitəçiliyi;
- investisiya məsləhətləşmələri;
- depozitar xidmətlər və qiymətli kağızların idarə olunması;
- arayış xarakterli kredit xidmətləri;
- kastodial xidmətlər.

Buradan belə çıxır ki, təsisçi dövlətin hakimiyyət orqanlarının verdiyi lisenziyadakı göstərişlər yuxarıda sadalanan əməliyyatların bir hissəsinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi həmin institutun yerləşdiyi ölkənin hakimiyyət orqanları tərəfindən tanınması üçün kifayət edir. Vahid lisenziya prinsipi qarşılıqlı qəbuletmə prinsipinin məntiqi davamı sayıla bilər. Vahid lisenziya prinsipi dedikdə, kredit institutunun yerləşdiyi ölkədə əlavə sənəd almadan, təsis edildiyi dövlətdən aldığı lisenziya əsasında müvafiq fəaliyyət növlərini həyata keçirmək hüququ nəzərdə tutulur.

ABŞ-ın bank sistemində «lisenziya» termini əvəzinə «xartiya» terminindən istifadə olunur. ABŞ hüququna görə bankçılıq işinə başlamaq üçün dövlət agentliyi – milli banklar üçün Nəzarətçidən və ya konkret ştatın müvafiq orqanından xüsusi xartiya alınmalıdır [11, səh.177]. Təqdim olunan sənədlər əsasında və aparılmış yoxlama nəticəsində Nəzarətçi bankın bütün zəruri tələblərə cavab verdiyi qərarına gəlirsə, bankın fəaliyyətə başlamasını mümkün edən xariya verilir. Bu zaman xartiya «yekun razılıq» kimi qəbul edilir. Belə ki, «yekun razılıq» bankın yaradılmasının aralıq mərhələlərindən biri olan «ilkin razılıq»dan fərqli olaraq, yalnız nizamnamə kapitalı ödənildikdən və «bankın yaradılması üçün digər zəruri addımların atılmasından» sonra «ilkin razılığın» alındığı andan bir il müddətində verilir [12, səh.192-193].

ABŞ-ın milli bank haqqında 1933-cü ildə qəbul edilmiş qanununda yuxarıda sadalananlardan əlavə, daha bir tələb qoyulur: bank «ilkin razılıq» alınmasından sonra 18 aydan gec olmayaraq, bankın təşkili prosesini başa çatdırmalı və bank əməliyyatlarına başlamalıdır. Analoji qaydaya bir çox ölkələrin, o cümlədən Rusiya Federasiyasının, Azərbaycan Respublikasının bank qanunvericiliyində də rast gəlmək olar. Rusiya Federasiyasının banklar haqqında qanununda müvafiq bank fəaliyyətinə başlanmasının lisenziyanın verildiyi andan bir il müddətindən çox gecikdirilməsi lisenziyanın geri çağırılması üçün əsas ola bilər [13, səh.20]. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-cı maddəsində göstərilir ki, bank və ya xarici bankın yerli filialı bank lisenziyasının qüvvəyə mindiyi gündən on iki ay müddətində bank lisenziyası-

na müvafiq olaraq fəaliyyətə başlamadıqda bank lisenziyası ləğv edilə bilər.⁴ Ukraynanın «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanununun 19-cu maddəsində göstərilir ki, banklar öz fəaliyyətinə yalnız Ukraynanın Milli Bankı tərəfindən lisenziyanın verilməsindən sonra başlaya bilər. Həmin Qanunun 20-ci maddəsində göstəriləndi ki kimi bank lisenziya aldığı andan keçən bir il ərzində heç bir bank əməliyyatı həyata keçirmədikdə onun lisenziyası ləğv oluna bilər.

ABŞ, Rusiya, Ukrayna, habelə Azərbaycanın bank qanunvericiliyini araşdırarkən məlum olur ki, bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi bank lisenziyasının həqiqi sayılması üçün əsas şərtidir. Deməli, bank lisenziyası bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hüququnu verməklə yanaşı, onu bir zəruri şərt kimi də qarşıya qoyur. Mahiyyətinə baxdıqda, lisenziyanı təkcə icazə-hüquq kimi deyil, həm də icazə-vəzifə kimi təsvir etmək lazımdır. Bu zaman təkcə lisenziya tələblərinə əməl edilməsi şərti deyil, həm də bank fəaliyyətinə başlanılması da vəzifə kimi irəli sürülür.

Yuxarıdakı araşdırmalardan sonra bank lisenziyasına aşağıdakı tərif verməyi məqsəduyğun hesab edirik: *bank lisenziyası Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən banka və ya bank olmayan kredit təşkilatına müvafiq bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün fərdi qaydada müəyyən edilmiş sənəd formasında verilən xüsusi icazədir.*

Ədəbiyyat

1. Большой юридический словарь. С.277.
Юридическая энциклопедия. Отв. ред. Топорнин Б.Н. М., 2001, с.488.
2. «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq /lisenziya/ verilməsi haqqında» Qaydalar. 2 sentyabr 2002-ci il, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 782 nömrəli fərmanı.
3. Олейник О.М. Основы банковского права: курс лекций. М., Юрист, 1997, с.65.
4. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 yanvar 2004. Maddə 6.1.5. Banklar haqqında. / Normativ-hüquqi aktlar toplusu / Bakı, Qanun, 2009, s.43.
5. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 yanvar 2004. Maddə 6.1.5. Banklar haqqında. / Normativ-hüquqi aktlar toplusu / Bakı, Qanun, 2009, s.30.
6. Олейник О.М. Основы банковского права: курс лекций. М., Юрист, 1997, с.78.
7. Вишнеvский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2000, с.162.
8. Вишнеvский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2000, с.178.
9. «Положение о порядке эмиссии кредитными организациями банковских карт и осуществления расчетов по операциям, совершаемым с их использованием». Утв. ЦБ РФ 9 апреля 1998 г. № 23-П // Вестник Банка России. 1998, №23, с.33.

К.М.Еминов

⁴ «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 yanvar 2004. Maddə 6.1.5. Banklar haqqında / Normativ-hüquqi aktlar toplusu / Bakı, Qanun, 2009, s.43.

10. Вишнеvский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2000, с.34.
11. А.М.Поллард, Ж.Г.Пассейк, К.Х.Эллис, Ж.П.Дейли. Банковское право США / пер. с англ. / М., 1992, с.177.
12. А.М.Поллард, Ж.Г.Пассейк, К.Х.Эллис, Ж.П.Дейли. Банковское право США / пер. с англ. / М., 1992, с.192-193.
13. Федеральный Закон Российской Федерации о Банках и банковской деятельности. Ст.20., ч.1., п.2.

THE CONCEPT AND THE MAIN SIGNS OF LICENSE IN BANK LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

К.М.Еminov

SUMMARY

This article highlights the most important issues of bank licensing. The author gives in-depth coverage of the matter. Based on the outlook, the license is considered as an official document. Whereas, based on the content, it is defined as a special permission conferring a right to run some kind of business activities. The author also discusses the main features which constitute the essence of banking license.

ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ ЛИЦЕНЗИИ В БАНКОВСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

К.М.Эминов

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются важнейшие вопросы банковского лицензирования. Автор подходит к проблеме всесторонне. Лицензия определяется как официальный документ с точки зрения своей формы, т.е. внешнего вида. С точки же зрения содержания, лицензия определяется как специальное разрешение, дающее право на занятие соответствующим видом предпринимательской деятельности. С учетом специфики банковской деятельности, выделены основные признаки, раскрывающие ее сущность.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının "Mülki hüquq" kafedrasının 28 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 14 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 342.721

AZADLIQ VƏ ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ HÜQUQU

S.A.Süleymanlı

Warwick Universiteti

Böyük Britaniya, Koventri şəhəri, CV4 7AL

e-mail: s.suleymanli@hotmail.com

Açar sözlər: azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, presedent hüququ, məhkəmə praktikası

Keywords: right for freedom and personal immunity, European Court of Human Rights, The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, case law, judicial practice

Ключевые слова: право на свободу и личную неприкосновенность, Европейский суд по правам человека, Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод, прецедентное право, судебная практика

İnsan hüquqları - onların genezisi, sosial kökləri, təyinatı bəşəriyyətin tarixi inkişafının əbədi problemlərindən biridir və bu problem indinin özündə də müasir siyasi, hüquqi, etik, dini, fəlsəfi düşüncənin diqqət mərkəzindədir. Minillər boyu fərdlə hakimiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin optimal üsullarının axtarılıb tapılmasına cəhdlər olmuş və nəticədə insana xas olan azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq və sair bu kimi sivil dəyərlər dövlət-hüquqi formada öz təsbitini tapmışdır. Bu sahədə tarixi inkişafa öz töfhələrini verən dövlətlər sırasında Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ kimi dövlətlərin rolu olduqca böyük olmuşdur. Məsələn, İngiltərədə 1215-ci ildə «İngilis azadlığının təməli daşı» adlanan Böyük azadlıqlar xartiyasının, 1679-cu ildə təbəələrin azadlıqlarının daha yaxşı təmin edilməsi və dənizarxası ərazilərə sürgün edilməsinə xəbərdarlıq edilməsi haqqında Aktın (Habeas Corpus Amendment Act), 1689-cu ildə hüquqlar haqqında Bill-in (The Bill of Rights) və digər normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi insan hüquqları sahəsində və onların müdafiəsi üçün zəruri olan hakimiyyətin bölünməsində İngiltərənin «ilk kəşfedici» olmasını təsdiq edir. İnsan hüquqlarının inkişafında müstəsna rol oynamış 1679-cu il Habeas Corpus Amendment Act-ı siyasi-hüquqi dövriyyəyə «habeas corpus» proseduru ilə yanaşı, həmçinin şəxsiyyətin toxunulmazlıq təminatları ilə bağlı bir sıra mühüm prinsipləri də, məsələn, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipini, eyni bir cinayətə görə təkrar cinayət məsuliyyətinə və cəzaya cəlb edilməsinin yol verilməməsi (non bis in idem) prinsipini gətirmişdir (16, s.6-8). Hal-hazırda bu prinsiplər istər milli qanunvericilik aktlarında, istərsə də beynəlxalq hüquqi aktlarda şəxsiyyətin toxunulmazlığının mühüm təminatlarından biri qismində çıxış edir (1, s.10-14; 12, s.6-7; 7, s.144-148; 13, s.68).

Müasir demokratik cəmiyyətlər üçün əsas normaya çevrilən və ümumi standartlar qismində çıxış edən əsas insan hüquqları və azadlıqları mürəkkəb və gərgin, uzunmüddətli tarixi proseslərin nəticəsi olaraq yaranıb inkişaf etmiş, sonda beynəlxalq hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmış və daha da inkişaf edərək yeni çalarlar əldə etmişdir (26, s.12-14). Bu isə, təbii ki, sonradan beynəlxalq müqavilələrin dövlətlərin daxili həyatına təsirini geniş-

S.A.Süleymanlı

ləndirmiş və nəticədə beynəlxalq və milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında məsələnin əhəmiyyətini daha da artırmışdır (14, s.9). İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müstəviyə çıxmasından danışarkən bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, heç bir mövcud beynəlxalq müqavilə bilavasitə fərdlərə hüquq və azadlıqlar vermir. İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq müqavilələrdə işlədilən «hər kəsin ... hüququ vardır» konstruksiyası birbaşa fərdlərə deyil, bütövlükdə dövlətlərə ünvanlanmışdır (9, s.10). Məhz dövlət müqavilənin iştirakçısı olmaqla müvafiq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək kimi məsuliyyətli bir işə qoşulur (17, s.6-7). Hüququn hökmranlığı konsepsiyasının banilərindən olan məşhur ingilis alimi, Oksford universitetinin professoru Albert Venn Daysinin dili ilə desək, insan hüquqları təkəcə deklarativ-bəyanat qaydasında elan edilməməlidir, o, həmçinin sabit fəaliyyət göstərən məhkəmə orqanları tərəfindən ciddi təminat sistemi ilə həyata olunmalı və qorunmalıdır (15, s.47).

Mülki (şəxsi) hüquqlar «birinci nəsəl hüquqlar» kateqoriyasına daxil olan azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, onun normativ məzmunu, əhəmiyyəti, milli və beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən həmin hüquqla bağlı çıxarılmış qərarlar bu gün həm nəzəri, həm də təcrübə baxımından xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biridir. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ dedikdə, insanın azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirmək və vaxtını idarə etmək hüququ başa düşülür. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: özünün mülahizəsinə uyğun olaraq idarə etməyin fərdi azadlığı; şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi toxunulmazlığı. Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyinə görə zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur və bu cür hərəkətlər qanuna əsaslanmalıdır. Vətəndaş azadlığının əsas məcburi məhdudlaşdırılma üsulları aşağıdakılar hesab edilir: həbs, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslərin həbsə alınması və nəzarətdə saxlanması; özləri və ətrafdakılar üçün təhlükəli sayılan ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi; ağır yoluxucu xəstəliyi olan xəstələrin müvəqqəti təcrid olunması və müalicə edilməsi və s (5, s.208-209).

Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 3-cü maddəsində, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində, habelə regional beynəlxalq hüquqi aktlar olan 1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Ümumamerika Konvensiyasının 7-ci maddəsində və 1981-ci il İnsan hüquqları və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulur. Müvafiq hüquq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 28-ci maddəsində (azadlıq hüququ) və 32-ci maddəsində də (şəxsi toxunulmazlıq hüququ) konstitusion-hüquqi qaydada öz əksini tapmışdır.

Təhlil olunan hüquq Avropa Şurasının insan hüquqlarına dair əsas qanunu hesab edilən 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsinin birinci bəndində də təsbit edilmişdir. Orada qeyd olunur ki, hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var və heç kim qanunla müəyyən olunmuş hallardan və qaydadan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, 1950-ci il Strasburq Konvensiyası heç də bu hüququ mütləq hüquq kimi nəzərdə tutmur. 5-ci maddənin 1-ci bəndində həbsə və ya tutmaya yol verilən situasiyaların siyahısı sadalanır (3, s.8-10). Müvafiq maddənin 2-5-ci bəndlərində isə nəzərdə tutulur ki, azadlıqdan məhrum edilən insan əsassız, yaxud təhqiredici həbsə və ya tutmaya qarşı müəyyən prosessual müdafiədən istifadə edir və ya, başqa sözlə desək, bu onun prosessual hüququdur.

S.A.Süleymanlı

Tez-tez «liberty» və ya «freedom» terminləri (hər iki termin “azadlıq” mənasını verir) müxtəlif anlayışlarla əlaqədar olaraq işlənir ki, həmin anlayışlar Konvensiyanın tətbiq edilən müddəaları ilə əhatə edilən anlayışlarla müqayisədə xeyli genişdir (11, s.162). Bu müddəaların içərisində başlıcası olan 5-ci maddədə söhbət fiziki azadlıqdan məhrum etməkdən gedir. 5-ci maddə əsasən qanunsuz həbsə və ya tutmaya qarşı azadlığı nəzərdə tutur. Məsələn, Məhkəmənin *Qudzardi İtaliyaya qarşı* (21, s.92), *Assenov və digərləri Bolqarıstana qarşı* (2, s.210-211) işləri. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Rəsul Quliyev Azərbaycana qarşı* işinin (35584/02) qəbul edilənliyinə dair qərarında (2004) Məhkəmə hesab etmişdir ki, ərizəçinin həbsi barədə məhkəmə qərarının mövcud olmasına baxmayaraq, fiziki olaraq o, həbsdə olmayıb və hazırda ABŞ yaşayır. Müvafiq olaraq, hələ «fiziki azadlıqlarıdan» məhrum edilmədiyinə görə onun Konvensiyanın 5-ci maddəsinə əsasən qanunsuz həbsinə dair verdiyi şikayətinə Məhkəmə tərəfindən baxılmasına lüzum yoxdur (4, s.148-149).

Bu bir istinad nöqtəsidir ki, fərd gündəlik yaşayış yeri barədə dövlətə və ya cəmiyyətə hesabat verməli deyil. O, evdə və ya başqa yerdə ola bilər və bu, şəxsi və ya fiziki mənada azadlıqdır və ona görə də o hesabat verməyə borclu deyil. Lakin Məhkəmə əhali üçün qoyulan və 5-ci maddənin tətbiq edilmədiyi ümumi məhdudiyyətlərlə, konkret fərd üçün qoyulan və 5-ci maddənin tətbiq edildiyi məhdudiyyətləri fərqləndirir. Bütün sakinlərin yaşayış yerlərini hakimiyyət orqanlarında qeydiyyatda aldirmaları, yol hərəkəti qaydalarına əməl etmələri barədə tələblər, fəvqəladə vəziyyət şəraitində tətbiq edilən komendant saati və sairələr 5-ci maddənin qüvvəsi altına düşməyən ümumi xarakterli məhdudiyyətlərin tərkib hissəsidir. Məhkəmə bir sıra işlərə dair çıxardığı qərarlarında qeyd etmişdir ki, hakimiyyət orqanları şəxsi həbsxanada, polis kamerasında və ya başqa yerdə saxlayarkən və onu məhdud fiziki məkanda (məsələn, adada) qalmağa məcbur edərkən bu halda 5-ci maddə tətbiq edilə bilər. Bu cür məhdudiyyətlər Konvensiya baxımından azadlıqdan məhrum etməni bildirsə də, Məhkəmə bu cür tutmanın qanuniliyini qiymətləndirərkən, sözügedən maddədə buna yol verən əsasları və prosessual hərəkətləri nəzərə alır. Çox vaxt bu cür qiymət azadlıqdan məhrum etmənin dərəcəsi ilə olur. Məsələn, *Şebet Rusiyaya qarşı iş üzrə* (2008) Məhkəmə ərizəçinin həbsi barədə tarix, vaxt və yer, onun ayaq yolu, yatmaq təchizatı, stol, stul və ya pəncərə olmayan 4 kvadrat metr olan kamerada saxlanmasını, gəzinti üçün çıxarılmamasını Konvensiyanın 5-ci maddəsinin məqsədinə uyğunsuzluq kimi qiymətləndirmişdir (6, s.367-368). *Engel və başqaları Niderlanda qarşı* işində ərizəçilər, yüngül həbs və ağırlaşdırıcı həbs şəraiti daxil olmaqla, hərbi intizam cəzasına məruz qalmışdılar, lakin həmin şərait ərizəçilərin adi hərbi borclarını yerinə yetirmələrinə mane olmurdu. Məhkəmə bu qərara gəldi ki, bütövlükdə hərbi qulluq və ərizəçilərə təyin edilən cəza onların, məsələn, hərəkət azadlığını məhdudlaşdırsa da, bu məhdudiyyətləri 5-ci maddə baxımından azadlıqdan məhrum etmə sayılmaq üçün o qədər də sərt deyildi. Lakin ciddi həbs təyin edilməsinə gəldikdə, Məhkəmə bu qərara gəlmişdi ki, azadlıqdan məhrum etmə, 5-ci maddənin tələbi baxımından kifayət qədər sərt olub (18, s.110).

5-ci maddənin 1-ci bəndinin «a» – «f» yarım bəndlərində azadlıqdan məhrum etməyə yol verən altı kateqoriya hallara aid olan müddəalar kifayət qədər ətraflı qeyd edilir. Şəxsiyyət azadlığı kifayət qədər dəqiq ifadə edildiyi halda, şəxsi toxunulmazlıq prinsipi kimi ümumi prinsip 5-ci maddə baxımından nisbətən az dəqiqliklə ifadə olunub. Maddəni bütövlükdə oxusaq görərik ki, bu müddəa yalnız şəxsi və fiziki toxunulmazlığa aiddir və, misal üçün, hüquqi toxunulmazlığa, yaxud iqtisadi və psixoloji toxunulmazlığa aid deyil

S.A.Süleymanlı

(11, s.162). Beləliklə, göründüyü kimi, toxunulmazlıq anlayışı azadlıq anlayışından kənarında hər hansı əhəmiyyət daşımasa da, bu hüquqlardan hər hansı birinin həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmaq üzrə dövlətin hərəkətlərini tənzimləməkdə məqsəd fərdi zorakılıqdan qorumaqdır. Məsələn, *Errousmit Birləşmiş Krallığa qarşı* işi üzrə məruzəsində Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası azadlıq və toxunulmazlıq hüquqlarını bərabərləşdirərək qeyd etmişdi ki, şəxsi toxunulmazlıq hüququ belə bir təminatı əhatə edir ki, ayrı-ayrı şəxslər yalnız qanunla nəzərdə tutulan prosedura əsasında həbs edilməli və tutulmalıdır (22, s.5).

Konvensiyanın 5-ci maddəsində sadalanan azadlıqdan məhrum etməyə yol verən altı hal tam siyahıdır və onların şərtləri dar mənada şərh olunur. Beləliklə, 5-ci maddə həmin halların dairəsinə daxil olmayan azadlıqdan məhrum etməyə - hətta azadlıqdan məhrum etmə dövlətdaxili hüquqda nəzərdə tutulduğu və düzgün tətbiq edildiyi halda belə - yol vermir. Belə hallarda azadlıqdan məhrum etməni, çətin ki, qanunsuz adlandırmaq mümkün olsun. Lakin azadlıqdan məhrum etmənin faktiki əsasları əsassız sayıla bilər, yəni tutma üçün yol verilə bilən əsaslar qismində müəyyən kateqoriyalara tətbiq etməkdən vaz keçmək nəzərdə tutulur. Geniş mənada həmin altı hal ya cinayət prosessual hüquqa aiddir, ya da inzibati tutma adlandırılıla bilən anlayışa aiddir, bu zaman bəzi hallarda cəza elementi olduqda belə, o, aparıcı element olmur. Sonuncu halla bağlı daha mürəkkəb məsələlər meydana çıxır, çünki inzibati tutma çox vaxt sosial müdafiə və ya nəzarət tədbiridir və bu halda cəmiyyətin qayğısına qalmaq (məsələn, zöhrəvi xəstəliklərin qarşısının alınması) bu və ya başqa dərəcədə təqsirsiz olan fərdin qayğısına qalmaq (məsələn, ruhi sağlamlıq məsələsi və ya şəxslərin eyni vaxtda həm nəzarətə, həm də yardıma ehtiyacı olan sosial hal) ziddiyyətə girə bilər. *Qudzardi* (1980) və *Çiulla* (1989) işlərində mafiya ilə əlaqədar İtaliya qanunvericiliyinə münasibətdə 5-ci maddənin 1-ci bəndinin bəzi yarımbəndlərinin tətbiqinin mümkünliyü məsələsi ortaya çıxmışdır. Hər iki halda ərizəçilərə «təhlükəsizlik və ictimai mənəviyyət baxımından təhlükə törədən şəxslər» barəsində təyin edilən «xüsusi nəzarət» tədbirləri tətbiq edilmişdi. Belə şəxslər qrupuna elələri aid edilirdi ki, ya onların davranışı və ya həyat tərzi həmin şəxslərin birbaşa və ya dolayısı ilə cinayətkar gəlir hesabına yaşadıqlarını göstərir, ya da onların nümayişkarənə davranışı onların cinayətkar meylli olmalarını zənn etmək üçün kifayət qədər əsas verir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, ilkin tədbir qismində polis rəisi həmin şəxsdən öz davranışında düzəlişlər etməyi tələb etməklə, ona xəbərdarlıq edə bilər, bu bir nəticə vermədikdə, ona yuxarıda adı çəkilən «sosial nəzarət» tədbirləri tətbiq edilə bilər. Bu işlərin hər birində ərizəçilərə mafiya üzvü kimi, ya da mafioz fəaliyyətdə iştirak edən şəxslər kimi baxılmışdı. Qudzardinin işində ərizəçi kiçik bir adada həbsxanaya salınmışdı və onun hərəkət sərbəstliyi hətta həmin adada da məhdudlaşdırılmışdı. Məhkəmə ərizəçinin hərəkət azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərlə bağlı amilləri təhlil edərək müəyyən etmişdir ki, onlar Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə tənzimlənməli olan azadlıqdan məhrum etmədir. Sonra Məhkəmə İtaliya hökumətinin azadlıqdan məhrum etməyə haqq qazandırmaq üçün irəli sürdüyü müxtəlif əsasları araşdırmışdı. Məhkəmə qabaqcadan İtaliya hökumətinin belə bir dəlilini rədd etmişdir ki, ərizəçi avaraların, narkomanların və başqa bu kimi şəxslərin tutulmasını tənzimləyən 5-ci maddənin 1-ci bəndinin «e» yarımbəndinə əsasən tutulub. O, həmçinin bu qərara gəlmişdi ki, ərizəçi faktiki olaraq hüquq pozuntusunda ittiham edilmədiyinə görə, «a» yarımbəndinə əsasən tutula bilməzdi. Həmin tutma «b» yarımbəndinə də uyğun gəlmirdi, çünki öz davranışını dəyişmək barədə xəbərdarlığa, yerinə yetirilməli olan «hüquqi öhdəlik» kimi baxıla bilməz. Nəhayət, «c»

S.A.Süleymanlı

yarımbəndinin tətbiqinin mümkünsüzlüyünə gəldikdə, məhkəmə ilk növbədə qeyd etmişdir ki, bu müddəa tutmanın həqiqi əsaslarını ifadə etməyə daha çox yaxındır, lakin bununla yanaşı, aşağıdakıları qeyd etdi: nəzərdən keçirilən ifadə mafiozlar kimi cinayət törətməyə daim meyli olduqlarına görə təhlükə törədən fərdə və ya fərdlər kateqoriyasına ümumi xəbərdarlıq etmək siyasəti ilə uzlaşmır; o, Razılığa gələn Dövlətlərə yalnız konkret hüquq pozuntusunun qarşısını almaq vasitəsini verir. Məhkəmə bu qərara gəldi ki, sözügedən məhdudiyətlər müdafiəyə ehtiyacı olan azadlıqdan məhrum etmədir, çünki bu halda mümkün əsasların tam siyahısının heç bir müddəası tətbiq edilə bilməz. Bu işlə analoji qaydada, Çiullanın işində Məhkəmə 5-ci maddənin pozuntusunu aşkar etdi; həmin pozuntu bir tərəfdən cinayət işinə başlama, digər tərəfdən isə, təyin edilən azadlıqdan məhrum etmə arasında konkret əlaqənin olmamasından ibarət idi (19, s.12).

5-ci maddə üzrə yol verilən tutulmanın birinci kateqoriyası cəza çəkən və ya buna oxşar vəziyyətdə olan məhkuma aiddir və bu zaman qanuni tutma onun səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən təqsirli sayılmasına əsaslanmalıdır. Adətən bu, cəza qismində həbsxanaya salınmağa aiddir, hərçənd ki, burada bu ifadələrin birindən istifadə olunmur. Bu müddəa həmçinin ittiham hökmünə əsasən rejimi təmin etmək məqsədi ilə tutmanı əhatə edir. Həbsdə saxlama yolu ilə azadlıqdan məhrum etmə bütün ölkələrdə mövcuddur, özü də bu cür cəzanın təyin edilməsi üçün başlıca şərtlər tutmanın qanuniliyindən, azadlıqdan məhrum etmənin təyin edilməsi üçün əsas olan ittihamın yekun xarakterindən və ittiham hökmünü çıxaran məhkəmənin səlahiyyətindən ibarətdir. Bəzi hallarda dövlətin 5-ci maddə üzrə davranışını qiymətləndirərkən nəzərə alınan amillər Konvensiyanın digər müddəasına əsasən təqdim edilən müdafiə tədbirləri ilə qismən üst-üstə düşə bilər. Məsələn, Konvensiyanın 5-ci maddəsi cinayət mühakimə icraatının qərəzsizliyinə aid təminatlarla əməl edilməsini tənzimləmir, bu cür təminatlar Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə müəyyən edilib.

Qeyd edək ki, öz məzmununa görə 5-ci maddənin 1-ci bəndinin «a» yarımbəndi həbsə alma tədbirini seçmək üçün ittihamın öz-özlüyündə qanuni olmasını tələb etmir. Məsələn, Krjikin işində Komissiya bu nəticəyə gəlmişdi ki, məhkəmə hökmünün apellyasiya instansiyasında ləğv edilməsi faktı həmin hökmün icrasını təmin etmək üçün təyin olunmuş həbs cəzasını qanuni xarakterdən məhrum etmir. İstənilən başqa nəticə Məhkəmədən faktlara və bütövlükdə işin aparılmasına yenidən nəzər salmağı tələb edərdi, bunu isə dördüncü instansiyada yenidən baxılma kimi qiymətləndirmək olardı. Bununla da həmin məsələ Konvensiya orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsindən kənara çıxardı (11, s.167).

Analoji qaydada, «onun təqsirli sayılması əsasında» ifadəsi o demək deyil ki, məhkəmə qərarı hökm çıxarılan qədər yekun qərar olmalıdır. Hətta təqsirli sayılma barəsində və ya hökm barəsində yuxarı məhkəməyə şikayət verildikdə də, tutmanı 5-ci maddənin 1-ci bəndinin «a» yarımbəndi ilə əsaslandırmaq olar. Bəzi ölkələrdə bu cür apellyasiyanı gözləyərkən həbsxanada saxlanmaya ilkin həbs kimi baxılır və hətta şəxs apellyasiya nəticəsində bəraət aldığı və ya təkrar məhkəmə araşdırmasının həmin nəticəyə gətirib çıxardığı hallarda belə, sözügedən nəticələri gözləyən zaman onun həbsdə saxlanması əvvəlki kimi 5-ci maddə baxımından qanuni sayılacaqdır.

Monnel və Morrisin işində apellyasiya məhkəməsi müəyyən etmişdi ki, təqsirləndirilən şəxslərin işlərinə apellyasiya məhkəməsində baxılması üçün verdikləri şikayətin nəticəsini gözləyərkən həbsdə olduqları müddət hökmün icra müddətinə hesablanmamalıdır. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, apellyasiya məhkəməsinin qərarına əsa-

S.A.Süleymanlı

sən, onların həbs cəzasını çəkdikləri müddətə hesablanmayan tutma müddətləri 5-ci maddənin 1-ci bəndi ilə icazə verilən tutmanın heç bir kateqoriyasına daxil deyil. Məhkəmə şikayətçiyə elan edilən ittihamla xeyli vaxt itkisindən sonra onun tutulması arasında qanuni əlaqə tapmalı idi. O, bu nəticəyə gəldi ki, belə əlaqə həqiqətən mövcud olub və bu, apellyasiyaların ləngidilməsində və apellyasiyaların əqləbatan müddətdə aparılmasının təmin edilməməsində ifadə olunub (20, s.17-20).

Həbs cəzası kimi cəzanın icrası, bir qayda olaraq, sonrakı qərara qədər təxirə salınır, həmin qərar artıq məhkəmə tərəfindən yox, ittiham tərəfindən və ya həbsxana müdiriyyəti tərəfindən qəbul edilir. Beləliklə, cəzanın çəkilməsi barədə faktiki qərar «səlahiyyətli məhkəmə» tərəfindən çıxarıla bilməz, özü də bu zaman tutma istənilən halda 5-ci maddənin 1-ci bəndinin «a» yarım bəndinə əsasən qanuni olacaqdır.

Müvafiq şərtlərin pozulması yerdə qalan cəza müddətini çəkmək üçün yenidən həbsxanaya salınmağa, yaxud təhlükəsizlik məqsədləri ilə tutulmağa səbəb olarsa (məsələn, Kristinenin işində on bir il sonra baş verdiyi kimi), hətta şərti azad edilmədən sonra da əvvəlki cümlədə qeyd edilənlər qüvvədə qalır. Lakin heç də həmişə belə olmamalıdır. Bu, xüsusən o hallara aiddir ki, ittiham hökmü çıxarıldıqdan xeyli müddət sonra hakimiyyət orqanlarının azadlıqdan məhrum etmə barədə qərar çıxarmaqda geniş imkanları olsun.

Belçika qanunvericiliyinə əsasən, «hökumətin sərəncamına» verilmiş *Van Droogenbrekin* işində hökumətin geniş hərəkət azadlığı vardı və o, on il ərzində təkrar həbs etməyə əl ata bilərdi; həmin səlahiyyətlərdən ittiham hökmü çıxarıldıqdan yeddi il sonra və ərizəçi iki illik həbsdən azad edildikdən xeyli müddət sonra istifadə edildi. Beləliklə, yeni hərəkətlər nəticəsində (onların həyata keçirilməsi üçün ərizəsinin təqsirli sayılması məcburi deyildi) ərizəçi yalnız ona görə bir neçə il azadlıqdan məhrum edilməyə məruz qalmışdı ki, əvvəlki hökm hələ də qüvvədə idi. Lakin bu qərar belə bir halı istisna etmir ki, ilkin ittihamla əlaqə olduqca dumanlıdır (22, s.19-22).

İttiham hökmünü icra etmək üzrə hakimiyyət orqanlarına «ötürülən səlahiyyətlər» onların əl-qolunu açarsa və onlar başqa məqsədlər güdərlərsə - məsələn, sonradan törədilmiş hüquq pozuntuları ilə bağlı yeni məhkəmə araşdırması zamanı baxılmalı olan səbəblərə görə insanı həbsxanaya salmaq - bu cür tutma 5-ci maddənin 1-ci bəndi baxımından qanuni sayılmamalıdır. *Uiksin işində* «ittihamla azadlıqdan məhrum etmə arasında yetərli səbəb əlaqəsi» şübhə altına alınmışdı. Bu iş üzrə ərizəçi ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş, lakin xüsusi icazəyə əsasən on il sonra azad edilmişdi, həmin icazə on beş ay sonra daxili işlər naziri tərəfindən ləğv edilmişdir. Diskreditasiya hüququnu həyata keçirərkən nazirin güddüyü məqsəd, yəni xüsusi icazə ilə müvəqqəti azad etmə və ya həbsxanaya qayıtma Cinayət mühakimə icraatı haqqında 1967-ci il Qanununda göstərilməyib, lakin hökmləri çıxaran hakimlərin fikrincə, «ərizəçiyə ömürlük həbs cəzası barədə» hökm dedikdə, nazirin ərizəçinin davranışına nəzarət etməsinə və o, cəmiyyət üçün, yaxud özü üçün təhlükəli şəxs hesab edilmədiyini təqdirdə onu azad etməsinə imkan verən «qeyri-müəyyən» hökm nəzərdə tutulurdu.

Hüquq pozuntusunun ciddiliyi üzündən ömürlük həbs cəzası haqqında hökm çıxarılan haldan fərqli olaraq, azadlıqdan məhrum etmə haqqında qərar qəbul etmənin səbəbləri öz xarakterinə görə zaman keçdikcə dəyişə bilər. *Van Droogenbrekin* işin üzrə qərarla Məhkəmə bu prinsipləri tətbiq etdi və qeyd etdi ki, 1966-cı ildə cənab Uiksin ittiham edilməsi ilə onun təkrar həbsxanaya göndərilməsi arasında formal hüquqi əlaqə, etiraza səbəb olan tutulmağa on il sonra 5-ci maddənin 1-ci bəndi ilə haqq qazandırmaq

S.A.Süleymanlı

üçün öz-özlüyündə kifayət deyil. Həbsdən azad etməmək və ya təkrar tutmaq barədə qərar hökmü çıxaran məhkəmənin məqsədləri ilə bir araya sığmayan əsaslara görə qəbul edilsəydi, zəruri səbəb əlaqəsini qırılmış hesab etmək olardı. Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, hökmü çıxarmış hakimlər bilməli idilər ki, cənab Uiksin ömürlük azadlıqdan məhrum edilməsi haqqında hökmün əsasında onun azadlığının hökmün icraçısından ömürlük azadlığı durur və 5-ci maddənin kontekstinə görə, Məhkəmə ilkin hökmün ədalətliyi məsələsinə baxmamalıdır (23, s.25-27).

Məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması. 5-ci maddənin 1-ci bəndinin «b» yarımbəndi iki situasiyada azadlıqdan məhrum etməyə icazə verməklə, həmin maddənin digər yarımbəndləri ilə müqayisədə daha az konkret xarakter daşıyır: 1) qanuni məhkəmə əmrini, məsələn, məhkəmə qadağanını və ya həbsdə saxlama haqqında əmri yerinə yetirməməyə görə; 2) qanunda nəzərdə tutulan istənilən öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə. Bu, məsələn, məhkəmə şahiddən dinləmədə iştirak etməyi tələb etdikdə şahidə aid ola bilər, atalıq müəyyən edilərkən qanın analizinin götürülməsinə, habelə psixiatr müayinəsinin keçirilməsinə aid ola bilər. Məhkəmənin rolu sadəcə əmr verməklə bitir. Daha sonra, əgər fərd həmin əmri yerinə yetirmirsə, digər orqan, məsələn, polis orqanı həbs və ya tutma barədə əmr verə bilər. Məsələn, *Engelin işi* ilə bağlı Məhkəmənin fikrincə, bu qayda yalnız o halda tətbiq edilir ki, «şəxsi indiyədək yerinə yetirmədiyi dəqiq və konkret öhdəliyi yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün qanun onun tutulmasına icazə verir».

Hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsasların olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması; yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn qanuni həbsə alınması; yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların, səfillərin qanuni həbsə alınması; şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya barəsində deportasiya, yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması 5-ci maddənin ümumi tələblərinə görə şəxsin azadlıq və toxunulmazlıq hüququndan istisnalar qismində çıxış edirlər.

Sonda belə bir məqamı xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, müasir hüquqi proseslərdə ümumi hüquq (common law) sistemli ölkələr üçün ənənəvi hal hesab edilən «presedentin» məcburilik doktrinası qitə hüquq sistemli ölkələrin məhkəmə təcrübəsinə nüfuz etməyə başlamışdır. Baxmayaraq ki, Avropa qitə hüququ üzrə tədqiqatçıların bəziləri ingilis sisteminin presedentlərin məcburilik prinsipinə həddən artıq meyilli olmasını ədalətsizliyə və hüququn gələcək inkişafına əngəl törədə biləcək bir hal kimi qiymətləndirirlər. Qeyd olunan yanaşmaya öz etirazlarını bildirən tədqiqatçılar müasir dövrün reallıqlarını nəzərə alaraq qeyd edirlər ki, əgər ümumi hüquq sistemində hakimlər öz qərarlarını işin faktiki tərəflərinə əsaslanmaqla vicdala sübut etməyə cəhd göstərirərsə, Avropa qitə hüququnun hakimləri isə öz qərarlarını siyasi azadlıq prinsipi, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı, konstitusion hüquqlar və azadlıqlar kimi mücərrəd prinsiplərdən doğan əsassız dəlillərə söykənməklə qəbul edirlər (10, s.6; 24, s.80-101; 25, s.547-S.A.Süleymanlı

560). Bu gün «presedentin» məcburilik doktrinası Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyətinə də nüfuz etmişdir. Təhlil olunan bu məsələyə Azərbaycanın beynəlxalq hüquq elmində xüsusi diqqət yetirilir. Hüquqşünas alim Ə.M.Hüseynov qeyd edir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları məcburi xarakter daşımaqla yanaşı, həm də presedent əhəmiyyətinə malikdir. Presedent hüququ vasitəsilə Məhkəmə Konvensiyada (ona dair Protokollarda) təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların normativ məzmununu onların hərfi mənasına nisbətən xeyli genişləndirmişdir. Söhbət burada sırf texniki-hüquqi mənada təfsirdən deyil, Konvensiyada aydın və birbaşa ifadə olunmamış, lakin onların ruhundan irəli gələn yeni normaların yaradılmasından, başqa sözlə, hüquqyaratmadan gedir. Bu gün «Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası» anlayışına Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ da daxil edilməlidir və həmin presedent hüququnu qanunvericiliyə və məhkəmə təcrübəsinə inkorporasiya etmədən Konvensiyanın adekvat milli implementasiyasından danışmaq olmaz (8, s.14-15).

Azərbaycan məhkəmələri insan hüquqları ilə bağlı işlərə baxarkən xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent xarakterli qərarlarından geniş istifadə etməlidirlər. Onlar bu qərarlarda ehtiva olunmuş «*ratio decidendi*–ni» öz qərarlarının əsasına qoymalı, bu və ya digər insan hüququnun məzmununu açıqlayarkən, çıxardıqları qərarları əsaslandırarkən Strasburq Məhkəməsinin verdiyi təfsirə (*obiter dictum*-a) söykənməli, Məhkəmənin geniş tətbiq etdiyi təfsir prinsiplərini (səmərəlilik prinsipi, dinamik və ya evolyutiv təfsir, mütənasiblik prinsipi) əsas götürməlidir (8, s.26). Təbii ki, bu kontekstdə 5-ci maddədə nəzərdə tutulan «azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ» ilə bağlı Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi də xüsusi önəm kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2009
2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. 2, 3, 5, 6-cı maddələrlə bağlı seçilmiş qərarlar. I cild. Bakı, 2004
3. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. Bakı, Qanun, 2010
4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı qərarları (azərbaycan və ingilis dillərində). Bakı, 2007
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı, 2009
6. İnsan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsinin qərarlar toplusu. Bakı, 2008
7. İnsan hüquqları / tərcümə edən - Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvan nəşriyyatı, 2005
8. Hüseynov Ə.M. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi. H.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006
9. Hüseynov L.H. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. Bakı, 2008
10. Вильдхабер Люциус. Прецедент в Европейском суде по правам человека // Государство и право, 2001, №12
11. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., Норма, 1998
12. Конституция Российской Федерации. М., 2004
13. Конституции зарубежных государств. М., 2001
14. Лукашук И.И. Внутреннее право государства и соблюдение международного договора // Юрист-международник. 2004, №3

S.A.Süleymanlı

- 15.Международное право. Учебник. Под ред. К.К.Гасанова. М., 2010
- 16.Международные акты о правах человека: Сборник документов. М., 2000
- 17.Осмнин Б.И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств. М., 2006
- 18.Судебное решение по делу Энгель и другие против Нидерландов. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. Т.1, М., 2001
19. Судебное решение по делу Чиулла от 22 февраля 1989 г.
- 20.Судебное решение по делу Моннел и Моррис от 2 марта 1987 г.
- 21.Судебное решение по делу Гудзарди от 6 ноября 1980 г. № 39
- 22.Эрроусмит против Соединенного Королевства. Comm. Report, 1978
- 23.Судебное решение по делу Уикс от 2 марта 1987 г.
- 24.Bell J. English law and French law – not so different? // Current legal problems. 1995, Vol.48, Part 2
- 25.Chesterman M. Contempt: in the Common law, but not the Civil law // International and Comparative law quarterly. 1997, Vol.46, Part 3
26. Manfred Nowak. U.N. Covenant on Civil and political rights CCPR Commentary. N.P.Engel, Publisher, 2005

RIGHT FOR FREEDOM AND PERSONAL IMMUNITY

S.A.Suleymanli

SUMMARY

In this article, a short digression into the history of the creation of one of the major spheres of human rights – freedom and personal immunity has been made. The author noted the role of such states as Great Britain, the USA and France in establishing these rights and principles. Along with instructions of names of historical documents fastening these rights and freedoms, their considerable role in development of human rights is also especially underlined in the article.

According to the author, these principles still carry weight in documents of both national legislation and international law as essential factors ensuring personal immunity. The author classified the concepts of freedom and personal immunity and, for the purpose of their explanation, widely used both theoretical and practical literature. Special place in the article is given to the research of the 5th article of The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms which have fixed the right for freedom and personal immunity. The author has widely and successfully drawn from the practice of European Court of Human rights. Also, in connection with the right for freedom and personal immunity, the gradually increasing role of case law in judicial practice is specified and the importance of the use of this right in courts of Azerbaijan is underlined in the article.

S.A.Süleymanlı

ПРАВО НА СВОБОДУ И ЛИЧНУЮ НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ

С.А.Сулейманлы

РЕЗЮМЕ

В статье представлен краткий экскурс в историю создания одной из важнейших сфер прав человека – свободы и личной неприкосновенности. В создании этих прав и принципов автор отмечает роль таких государств, как Великобритания, США и Франция. В статье, наряду с указанием названий исторических актов закрепления этих прав и свобод, также особо подчеркивается их значительная роль в развитии прав человека.

По мнению автора, в современную эпоху эти принципы выступают в актах как национального законодательства, так и международного права одним из существенных факторов, обеспечивающих личную неприкосновенность. Автор классифицировал понятия свободы и личной неприкосновенности, с целью их разъяснения широко использовал теоретическую и практическую литературу. В статье особое место отведено исследованию 5-ой статьи Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод, закрепивших право свободы и личной неприкосновенности. Автор широко и успешно использовал практику Европейского суда по Правам человека. В контексте права на свободу и личную неприкосновенность, автор статьи отмечает постепенно возрастающую роль прецедентного права в судебной практике и подчеркивает важность использования этого права в судах Азербайджана.

Мəqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 22 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 343.264

QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN PROBLEMİNİN BƏZİ İNZİBATİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ VƏ BU PROBLEMİN HƏLLİNDƏ H.ƏLİYEV FAKTORU

R.İ.Nəcəfquliyev

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası Akademiyası
Bakı şəhəri, Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küçəsi 3
e-mail: admin_74@inbox.ru

Açar sözlər: deportasiya, hüquq, şəxsiyyət, qaçqınlar, məcburi köçkünlər, status

Keywords: deportation, law, personality, refugees, internally displaced persons, status

Ключевые слова: депортация, право, личность, беженцы, вынужденные переселенцы, статус

Deportasiya "deportatio" sözündən götürülüb, latıncadan tərcümədə məcburi köçürülmə, qovulma, sürgün olunma mənasını verir. Əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə onun uzun müddət məskunlaşdığı qanuni yaşayış yerindən zorla çıxarılması ilə müşayiət olunan, insanların kütləvi şəkildə ev-eşiyindən, doğma torpaqlarından, ölkəsindən qovulması ilə nəticələnən hərəkətlərlə xarakterizə olunur.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 №-li 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının 11-ci bəndinin təhlili ermənipərəst Sovet hakimiyyətinin əsl mövqeyini tam aydınlaşdırır. Adı çəkilən bənddə aşkar formada qeyd edilib ki, Ermənistan SSR ərazisindəki azərbaycanlıların evləri xaricdən köçən və köçəcək ermənilərə verilməlidir (5, s.2).

SSRİ rəhbərliyinin ermənipərəst siyasətinə həmin dövrdə Azərbaycan SSR rəhbərlərinin ətalətsiz reaksiyası öz fəsadlarını 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər vermişdir. İbrahim Kazımbəyli «İrəvan bölgəsində azərbaycanlıların soyqırım və deportasiyası» adlı elmi məqaləsində çox haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 100 mindən artıq azərbaycanlı əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmısaydı, azərbaycanlı əhalinin təbii artımı nəticəsində 70-ci illərin sonunda Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına nisbətən çoxluq təşkil edəcəkdi. Belə nisbətdə erməni separatistlərinin azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti və onun davamı olaraq 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan ərazisinin 17,3 min kvadrat km ərazisinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması qeyri-mümkün olardı.

Qaçqın və məcburi köçkün problemi şəxsin yaşayış yerinin bu və ya digər səbəbdən məcburi dəyişilməsi ilə bağlı olduğundan, həmin problemin kompleks tədqiqi məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Ermənilər müxtəlif tarixi dövrlərdə Rusiyaya arxalanaraq, inzibati ərazi bölgüsündə bir neçə dəfə struktur dəyişiklikləri aparıblar. 1828-ci ildə yaradılmış erməni vilayətini 1840-cı ildə İrəvan qəzasına və 1849-cu ildə İrəvan quberniyasına çeviriblər. Məlumat üçün bildirməliyəm ki, həmin quberniya 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Bəhs olunan dövrlərdə quberniyanın, qəzanın, vilayətin daxilində azərbaycanlılar çox yaşayan rayonları və kəndləri bir neçə yerə bölüblər və ermənilər çox yaşayan rayonlara və kəndlərə birləşdiriblər. Bu cür məqsədli şəkildə struktur dəyişikliklə-

R.İ.Nəcəfquliyev

ri aparmaqda əsas məqsədləri azərbaycanlıları öz doğma ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq olub (8, s.26).

Qeyd etməliyik ki, son iki yüz il ərzində dünyada və regionda gedən mürəkkəb siyasi proseslər azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından məcburi qovularaq qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamaları ilə nəticələnmişdir. 1985-ci ildə M.Qorbaçovun SSRİ Kommunist Partiyasının MK-nın I katibi, sonradan isə SSRİ-də ilk dəfə təsis edilən prezidentlik postunda olduğu dövrdə erməni separatistlərinə etdiyi havadarlıq və Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 250 min azərbaycanlı qaçqın olaraq Azərbaycana pənah gətirmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, SSRİ prezidenti kimi M.Qorbaçovun sovet cəmiyyətini manipulyasiya etməklə idarəetməsinin növbəti bir fəsadı olaraq 50 min nəfərədək ahıska (məshəti) türkü 1990-cı ildə Orta Asiyadan didərgin salınaraq Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır (12). Azərbaycanlılara qarşı Ermənistan siyasi dairələrinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və deportasiya siyasəti XX əsrin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir. Heç kimə sirr deyil ki, 1993-cü ilin iyun ayının əvvəllərində xalqın təkidi ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə regionda sülh bərpa olunmuş, müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycanın dünya xəritəsindən silinməyinin qarşısı alınmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları ikincilərin kütləvi qırğınları və ərazi itirmələri ilə nəticələnmişdir. Təbii ki, bu kimi neqativ vəziyyətin təhlil edilməsi deməyə əsas verir ki, erməni separatistlərinin müəyyən aktivlik dövrü Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin, hüquqi tənzimləmənin zəiflədiyi vəziyyətdə olduğu dövrlərə təsadüf edir. Dediklərimizə əyani misal olaraq, 21 may 1988-ci ildən Azərbaycan SSR MK-nın birinci katibi vəzifəsində olan Ə.Vəzirovun dövründə erməni separatistlərinin aktivliyinin artmasını göstərmək olar. Belə ki, 1988-ci ildə Ermənistan Elmlər Akademiyasının 19 aliminin hazırladığı və həmin akademiyanın da nəşr etdirdiyi «Dağlıq Qarabağ: tarixi arayış» adlı kitabın 20 min tirajla çap olunması, habelə dünyaya yayımlanması və bu fakta münasibətdə Azərbaycanın həmin dövrdəki siyasi rəhbərlərinin susması ermənilərin iddialarının təmin olunmasına rəvac verdi (1, s.72).

Tədqiqatımız çərçivəsində qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin siyasi aktivliyi dövlətçiliyimiz tarixində müəyyən çətinliklərin yaşandığı dövrlərə təsadüf edir. Daha dəqiq desək, XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi-hüquqi mənzərəsinin yenidən dəyişməsindən məharətlə istifadə edən erməni separatistləri bir müddət əvvəl Azərbaycanın ərazisi olan İrəvan quberniyası paytaxtı olmaqla formalaşdırdıqları Ermənistan dövlətinə Azərbaycanın əzəli ərazisi olan Qarabağı zorla birləşdirməyə cəhd edirdilər. Bu kimi cəhdləri şərtləndirən amillər içərisində 28 may 1918-ci ildən 1919-cu ilin martınadək ADR-də milli hökumətin tərkibinin 4 dəfə dəyişməsi qeyd oluna bilər. Bununla yanaşı, həmin dövrlərdə hökumət rəsmilərinin qətiyyətsizliyi, siyasi düşüncələrinin qeyri-yetkinliyi kimi arzuolunmaz təzahürlər erməni separatistlərinin aktivliyinə də şərait yaratmışdır. Belə ki, ADR-in ədliyyə naziri X.Y.Xasməmmədov 1918-ci ildə yazırdı: «Biz, azərbaycanlılar siyasətdə mənfur qonşularımızdan geri qalırıq və onların tez-tez əl atdıqları üsullardan istifadə edə bilmirik. Biz bütün Avropaya səs sala bilmədik, hətta mətbuat vasitəsilə bunu Avropada edə bilmədik (1, s.73). Qeyd olunduğu kimi, azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından məcburi qovularaq qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamaları müxtəlif dövrlərdə siyasi iqtidarın qətiyyətsizliyi, siyasi səbatsızlığı və s. ilə izah oluna bilər. Söylənilənlərə növbəti misal olaraq, 1988-1992-ci il-

R.I.Nəcəfquliyev

lərdə Ermənistanın planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Şuşaya qaçqın kimi gələn 10 minə yaxın şəxsin Azərbaycan SSR MK-nın birinci katibi olan Ə.Vəzirovun xüsusi göstərişi ilə Xızıya, Sumqayıta və Xaçmaza köçürülməsini göstərə bilərik. Hesab edirik ki, həmin dövrdə Azərbaycan SSR-nin rəhbəri kim Ə.Vəzirov tərəfindən bu cür qərarların qəbul olunması ilə erməni separatistləri və onların havadarları olan SSRİ rəhbərliyinin növbəti sifarişi icra olunmuşdur. Əks təqdirdə Azərbaycan SSR və SSRİ rəhbərliyi deportasiya nəticəsində Ermənistan ərazisindən Qarabağ ərazisinə qaçqın kimi pənah gətirən azərbaycanlıların haqlı olan narazılıqları ilə rastlaşa bilərdilər. Həmin narazılıqlar məzmun baxımından Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin Ermənistan ərazisinə köçürülmələri ilə bağlı idi.

XX əsrin sonlarında dünyada və regionda baş verən siyasi-hüquqi hadisələr dövlətçilik tariximizdə haqlı olaraq tarixi şans kimi də qiymətləndirilə bilər. Lakin həmin hadisələrin bəzi fəsadları tarixi şans kimi qiymətləndirilən dövlətçiliyimizin bərpa olunmasını məhv olmaq təhdidi ilə üz-üzə qoymuşdur. Akademik R.Mehdiyev «Azerbaijan-Focus» jurnalının 2010-cu ilin oktyabr-dekabr buraxılış nömrəsinin ön sözündə qeyd etdiyi kimi, dövlət təhlükəsizlik sahəsində də əsas müdafiəçi rolunu qoruyub saxlayır və müasir dünyada təhdid və risklərin mahiyyətə yeni xarakter alması, bəşəriyyətin təhlükə ilə üzləşməsi, onun əsas hərəkətverici aktor olmasını bir daha sübut edir. Dövlətin güclənməsi deyil, məhz onun zəifliyi insanların hərbi və qeyri-hərbi zorakılıqla üzləşməsinə, müxtəlif səpkili təhdidlərə məruz qalmasına rəvac vermişdir (7, s.10). Zənnimizcə, tarixin müxtəlif dövrlərində azərbaycanlıların təqib qurbanlarına çevrilməklə, əzəli yurdlarından qaçqın düşmələri və 1990-cı illərdən başlayaraq 17,3 min kvadrat km ərazisinin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunması məhz akademik R. Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə dövlətin zəifliyi, onun səbəbi isə siyasi iqtidarın səriştəsizliyi ilə bağlı olmuşdur.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğal olunması faktları BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilərək, 1993-cü il aprelin 30-da işğalla bağlı 822 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir. Qeyd edilməsi zəruridir ki, adı çəkilən beynəlxalq-hüquqi aktda erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması birmənalı tələb edilirdi. Lakin buna baxmayaraq Ermənistan öz təcavüzkar əməllərini davam etdirirdi. 1993-cü il iyulun 23-də isə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Ağdam rayonunu işğal etdilər (9). BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə yazılı müraciətinin sonunda Heydər Əliyev vurğulayır ki, indiki şərait BMT nizamnaməsinə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurasını səlahiyyətləri çərçivəsində tədbir görməlidir. O, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətini dayandırması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrindən işə qarışmasını təkidlə tələb edir və xüsusi olaraq vurğulayır ki, təcavüzkarın cilovlanmasına, qan tökülməsinin dayandırılmasına və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsinə yönəldilmiş təxirəsalınmaz tədbirlər gərəkdir.

Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi probleminin həlli yönündə Heydər Əliyevin idarəçilik fəlsəfəsində dünyaya inteqrasiya olunmaq, beynəlxalq aləmdə sübuta yetirilməklə hüquqi tənzimləmə imkanlarından geniş istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki siyasi-hüquqi mövqeyini yüksəltmək üçün respublikamızın dünya dövlətləri ilə inteqrasiyasına xüsusi önəm verilməsi zərurəti mübahisə olunmazdır. Professor R.Aslanova «İnteqrasiya: konseptual və real modellərə Azərbaycandan baxış» məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycanın inteqrasiya siyasəti təbii ki, qarşılıqlı bəhrələnməni təmin edən tərəfdaşlarla münasibət

R.İ.Nəcəfquliyev

qurmağa yönümlüdür. Ən vacib məqamlardan biri də odur ki, Azərbaycan özünün ərazi bütövlüyü probleminə ədalətli və həssas yanaşan qurumlara üstünlük verir və verəcəkdir. Dövlətimizin inteqrasiya strategiyasının hansı nəzəri konsepsiyaya uyğunluğunu müəyyənləşdirmək istəsək deyə bilərik: bu siyasət öz çoxşaxəliliyi, kompleksliyi, sintez mahiyyəti, çeşidli vektorları və dinamizmi ilə hər hansı nəzəri çərçivəyə yerləşməyin fəvqündədir. Belə demək olarsa, dövlətimizin bu sahədə strategiyası «nəzəriyyələrin inteqrasiyasını», sintezini təmin edən potensialdan çıxış edir. İnteqrasiyanın həm şaquli, həm üfüqi, həm şərq, həm də qərb vektorlarını genişləndirərək lider ölkələr səviyyəsinə çatmaq məqsədinə xidmət edir (3, s.9).

Düşünürük ki, Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi probleminin həlli üçün dövlət başçısı kimi Heydər Əliyevin fəaliyyətində professor R.Aslanovanın qeyd etdiyi kimi dünyaya inteqrasiya olunma, inteqrasiyanın həm şaquli, həm üfüqi, həm şərq, həm də qərb vektorlarını genişləndirilməsi konsepsiyasından geniş istifadə edilmişdir.

Təbii ki, Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti münaqişələrin universal tənzimləmə mexanizmi statusunda olan BMT tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasətinin dayandırılması üçün hüquqi addımların atılmasını şərtləndirdi. Hesab edirik ki, XX əsrin əvvəllərində ADR-in siyasi iqtidarı tərəfindən bu yönümlü siyasi-hüquqi iradənin nümayiş etdirilməsi həmin dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarının itirilməməyinə səbəb olardı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətə başlayarkən andiçmə mərasimindəki tarixi çıxışında Heydər Əliyev demişdi: «İşğal, qaçqınların vəziyyəti respublikanın ictimai-siyasi, mənəvi vəziyyətini gərginləşdirmişdir. Bizim ən əsas vəzifəmiz respublikanı müharibə vəziyyətindən çıxarmaq, işğal olunmuş torpaqların hamısını geri qaytarmaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, müstəqil respublikanın sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, yurd-yuvasından didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz doğma yerlərinə qaytarmaqdır. Əmin ola bilərsiniz ki, mən bütün söylərimi səfərbər edib, Azərbaycan xalqının istədiyinə nail olacağam» (9).

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin sülh yolu ilə azad edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz dədə-baba yurdlarına qayıtması üçün Heydər Əliyev siyasi və hüquqi vasitələrdən məharətlə istifadə edirdi. Onun təşəbbüsü ilə 14 noyabr 1994-cü il tarixdə Bakı şəhərində «Qaçqınlar haqqında qanunvericilik, insan hüquqları və miqrasiya məsələlərinə dair beynəlxalq konfrans» keçirildi. Həmin konfransda çıxış edən Heydər Əliyev ürəkəğrısı ilə vurğulayır ki, Azərbaycan xalqı son illər düşdüyü vəziyyətin bütün əzab-əziyyətini görərək, hiss edərək qaçqınlar probleminin bəşəriyyət üçün nə qədər ağır bir problem olduğunu dərinlən dərk edir. Xalqımız dünyanın hər bir yerində qaçqınların, məcburi köçkünlərin vəziyyətini dərinlən anlayır, onların çəkdiyi əzab-əziyyətləri öz əzab-əziyyətləri hesab edir. İki əsr boyunca formalaşmış və yekunda ərazilərin işğalı ilə nəticələnən erməni separatizminə son qoymaq üçün Heydər Əliyev adı çəkilən konfransda çıxışının sonunda bir daha qeyd edir ki, "... ayrı-ayrı ölkələrdə ayrı-ayrı şəxslərin, fərdlərin insan hüquqlarının pozulmasının digər ölkələrdə böyük siyasi xadimlər tərəfindən, yaxud da ölkələrin parlamentlərində və ya yüksək beynəlxalq təşkilatlarda pislənməsinin və bu hüquqların qorunması üçün lazımı tədbirlər görülməsinin şahidi olmuşuq. Bu, həqiqətən demokratiyanın, insan hüquqları haqqında Helsinki aktının qorunmasıdır. Belə olan halda bir milyon vətəndaşın - azərbaycanlının hüquqlarının kütləvi surətdə pozulması haqqında nə üçün həyəcan təbili vurulmur, nə üçün hay-küy qalxmır, nə üçün bu parlamentlərdə müzakirə olunmur? Beynəlxalq təşkilatlar nə üçün bu

R.İ.Nəcəfzadə

barədə öz cəsarətli fikirlərini bildirmirlər? Bunu anlamaq mümkün deyildir. Mən bu fürsətdən istifadə edərək, bütün dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət edirəm, inkişaf etmiş demokratik ölkələrin parlamentlərinə, dövlət başçılarına müraciət edirəm, dünyada demokratiya yolunda fədakar fəaliyyət göstərən məşhur ictimai-siyasi xadimlərə müraciət edirəm, dünyadakı bütün insanlara, bəşəriyyətə müraciət edirəm və bir milyondan artıq azərbaycanlının hüquqlarının pozulmasının bəyan edərək bu hüquqların bərpa olunmasına dəvət edirəm. Güman edirəm ki, bu konfransı təşkil edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlığı, BMT-nin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri mənim səsimi bütün dünyaya, öz təşkilatlarına çatdıracaqlar. Mən bu konfransın əsas nəticələrindən birini də Azərbaycan vətəndaşlarının, bir milyondan artıq azərbaycanlının hüquqlarının tapdalanmasının dünyada aşkar olunması hesab edirəm və onların hüquqlarının bərpa olunmasına dəvət edirəm. Ümidvaram ki, konfrans özünün bu vəzifəsini də yerinə yetirəcəkdir (4, s.29)”.

Dünyaya inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikasında bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkün probleminin yalnız milli resurslar hesabına həll olunması qeyri-mümkün idi. Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin həll edilməsi, onlara humanitar yardımın göstərilməsi, eləcə də dövlətin müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün Heydər Əliyev gərgin fəaliyyət göstərirdi. Deyilənlərə tam aydınlıq gətirmək üçün müxtəlif statistik göstəricilərə diqqət yetirək. Belə ki, 1993-2000-ci illər arasında Heydər Əliyev ATƏT rəhbərliyi və Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirmişdir. ATƏT-ə üzv olan ölkələrin liderləri ilə keçirilən görüşləri, aparılan danışıqları da buraya əlavə etsək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etməyi öz üzərinə götürmüş bu beynəlxalq qurumla Azərbaycanın nə qədər sıx və intensiv işlədiyi, qarşılıqlı əməkdaşlıq etdiyi aydın olar. Qeyd olunması zəruridir ki, Heydər Əliyev 1993-cü ildən 2001-ci ilədək 68 ölkənin prezidenti və dövlət başçısı ilə 485 görüş keçirmişdir. Bu görüşlərin hamısında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə olunmuşdur. Konkret rəqəmlərlə ifadə etsək, Heydər Əliyev ABŞ-ın Prezidenti, xarici işlər naziri ilə bu məsələni 18, Fransa rəhbərləri ilə 16, Rusiya ilə 23, Türkiyə rəhbərləri ilə 78 dəfə müzakirə etmişdir. BMT-nin baş katibləri ilə onlarca görüş olmuşdur, NATO-nun, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Zirvə görüşlərində, İslam Konfransı Təşkilatının iki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının dörd Zirvə görüşündə, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə görüşlərində hər dəfə Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini gündəliyə çıxarmışdır (2, s.73).

Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci il tarixli «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərmanı ilə ilk dəfə olaraq dövlətçiliyimiz tarixində soydaşlarımızın deportasiyasına hüquqi qiymət vermiş və aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanlarının qarşısında müvafiq vəzifələr qoymuşdur. Adı çəkilən fərmanda qeyd olunur ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktıdır. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbər-

R.İ.Nəcəfquliyev

liyinin siyasəti ilə yanaşı, o dövürkü Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır. 1918-ci ilin mart hadisələrinin 80-ci ildönümündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı növbəti sərəncam ilə erməni millətçilərinin də hərəkətlərinə siyasi qiymət verildi.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən «Qaçqınların və Məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramı» təsdiq edildi. 1999-cu ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu təşkil edildi. Həmin Fondun əsas fəaliyyəti məcburi köçkünlərin məişət problemlərinin həll edilməsi, xüsusən də mənzil məişətinin yaxşılaşmasına yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli istiqamətində görülən işlər sırasında mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusu olan Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə köməklik məqsədi ilə Heydər Əliyevin 17 sentyabr 1994-cü il tarixdə imzaladığı "Qaçqın və köçkünlərin məskunlaşdığı düşərgələrdə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, adı çəkilən sənədə əsasən, qaçqın və köçkünlərin məskunlaşdığı düşərgələrdə onların yerləşdiyi ərazinin şəhər və ya rayon icra hakimiyyətinin nümayəndəlikləri yaradıldı. Həmin fərmanla şəhər və ya rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırıq verilmişdir ki, ərazilərdəki qaçqın və köçkünlərin məskunlaşdığı düşərgələrdə yaradılan icra hakimiyyətinin üç nəfərdən ibarət nümayəndəliyinin (icra hakimiyyətinin nümayəndəsi, nümayəndənin müavini, nümayəndəliyin katibi) fəaliyyətini təmin etsinlər.

Heydər Əliyev 22 avqust 2001-ci il tarixində «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli» haqqında Fərman imzalamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət başçısının digər fərmanları ilə 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" və 2000-ci il 13 noyabr tarixində "Qaçqın" statusunun verilməsi haqqında vəsatətə baxılması Qaydası təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun hesabından Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə qaçqınların daimi məskunlaşması üçün ayrılacaq torpaq sahələrində yaşayış evlərinin və qəsəbələrin, mühəndis xətlərinin tikintisi üçün 20,0 milyon manat, Goranboy rayonunun Gülüstan ərazisindəki Aşağı Ağcakənd və Yuxarı Ağcakənd kəndlərində dağıdılmış 1400 yaşayış evinin bərpa edilməsi üçün 53 milyard manat, 1995-ci ildən tikintisi yarımçıq qalmış 322 evin tikintisinin başa çatdırılması üçün 10 milyard manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il tarixində «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» Fərman imzalamışdır. Bu fərman mahiyyətə milli dövlətçilik tariximiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin normativ hüquqi aktla erməni separatistlərinin tarix boyunca azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və deportasiya, habelə Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsinə dair kompleks təhlili aparılmış və bu kimi dözülməz vəziyyətə hüquqi qiymət verilmişdir. Adı çəkilən fərmanda qeyd edilir ki, 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək, ermənilərin

R.İ.Nəcəfzadə

kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Azərbaycanlıların soyqırımını isə Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

Təhlil edilən fərmanın məzmunundan aydın olur ki, birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır. Bu mənbəyə əsasən ADR-in varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir və 31 mart gününü Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü elan edir. Hesab edirik ki, əbədiyaşar prezidentimiz Heydər Əliyevin qaçqın və məcburi köçkün probleminin həllində gördüyü işlər dövlətçilik tariximizdə dövlətin fəaliyyəti üçün ən düzgün və doğru siyasi-hüquqi modeldir.

Ədəbiyyat

1. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, «Qartal», 1998, s.72
2. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Abdullazadə F., Ələsgərov F. – Qızıl Şərq. Bakı, 2001, 280 s.
3. Rəbiyyə Aslanova. «İntegrasiya: konseptual və real modellərə Azərbaycandan baxış». «Dirçəliş - XXI əsr», 2009, №135-136, s.141-159
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. İkinci kitab: may, 1994 – dekabr, 1994 / bur. məsul R.Mehdiyev. – Bakı: Azər nəşr, 1997, 604 s.
5. Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 №-li 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı. Moskva, Kreml, 1947. Bakı, Səda, 2006, s.15-18
6. R.Mehdiyev. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri // Azərbaycan, 2004
7. R.Mehdiyev. «Azerbaijan - Focus», oktyabr-dekabr, 2010, s.9-12
8. İ.M.Musayev. Osmanlı dövlətində ermənilərin durumu: tarixi gerçəkliklər və yalanlar. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 207 s.
9. <http://www.heydar-aliyev.az.mht>
10. <http://www.heydar-aliyev.org>
11. <http://www.preslib.az>
12. www.refugees-idps-committee.gov.az

SOME ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS OF REFUGEE/IDP PROBLEMS IN AZERBAIJAN AND THE FACTOR OF HEYDAR ALIYEV

R.I.Najafguliyev

SUMMARY

This work presents an analysis of political, legal and historical aspects of refugee and IDP (internally displaced persons) problems in Azerbaijan. The main accent is made on the deportation of Azeris from their homes in neighboring Armenia during the Soviet era. The author stresses the importance of using Heydar Aliyev's (former Azeri president) legacy in solving various political and social problems faced by the country since the early 20th Century.

НЕКОТОРЫЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМ БЕЖЕНЦЕВ И ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ФАКТОР Г.АЛИЕВА

Р.И.Наджафкулиев

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ политико-правовых и исторических аспектов проблем беженцев и вынужденных переселенцев в Азербайджане. Основной упор сделан на исследовании правовых аспектов депортации азербайджанцев со своих исторических мест проживания в Армении в бытность СССР. Автор особо подчёркивает важность использования наследия Гейдара Алиева (бывшего президента Азербайджана) в решении различных политических и социальных проблем, с которыми страна сталкивалась с начала 20-го столетия.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti” kafedrasının 23 dekabr 2010 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 4)

Məqalə redaksiyaya 14 noyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

UOT № 347(470+571)(075.8)

HÜQUQ ELMİNDƏ SƏBƏBİYYƏT HAQQINDA ƏSAS NƏZƏRİYYƏLƏR. SƏBƏBLİ ƏLAQƏ DELİKT MƏSULİYYƏTİNİN ZƏRURİ ŞƏRTİ KİMİ

P.F.Rəhimov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: rehimovpervin@gmail.com

Açar sözlər: səbəbiyyət, mülki-hüquqi məsuliyyət, delikt öhdəlikləri, səbəbli əlaqə haqqında nəzəriyyələr

Keywords: causality, civil liability, tort liabilities, theories of causal relationship

Ключевые слова: причинность, гражданско-правовая ответственность, деликтные обязательства, теории о причинной связи

Hüquqazidd əməllə zərər arasındakı səbəbli əlaqə delikt məsuliyyətinin yaranmasının vacib şərti olmaqla, mülki-hüquqi tərkibin obyektiv əlamətlərindən biri kimi çıxış edir. Səbəbli əlaqə anlayışını izah etmək üçün təbii ki, mütləq ümumfəlsəfi kateqoriyalar olan səbəbiyyət, imkan, gerçəklik, nəticə kimi metodoloji kateqoriyaları nəzərdən keçirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında səbəbiyyətin sırf fəlsəfi kateqoriya olması heç də şübhə doğurmur və əksər müəlliflər tərəfindən qəbul edilir. Lakin hər halda bu o demək deyildir ki, biz ümummetodoloji formulları mexaniki şəkildə hüquq elminə köçürməli və bununla kifayətlənməliyik. Şübhəsiz ki, bu zaman qeyd edilən problem sırf hüquq, o cümlədən mülki-hüquqi müstəvidə nəzərdən keçirilməli, hüquqi amillərə tətbiqetmə müvafiq münasibətlərin xarakter və spesifikasiyasına uyğun olmalıdır.

Fəlsəfədə hadisə və proseslər arasındakı səbəbli əlaqənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən bir şəraitdə bir hadisə (səbəb) hökmən digər hadisəni (nəticəni) yaradır. Başqa sözlə, səbəb öz təsiri ilə digər hadisəni yaradan və onun gələcək inkişafını müəyyən edən hadisədir. Nəticə müəyyən səbəbin təsirinin yekunudur. Hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri müəyyən şəraitlə əlaqədar nəzərdən keçirilir, yəni heç bir hadisə şərait olmadan nəticəni yarada bilmir. Səbəb ümumiyyətlə şəraitdə deyil, konkret müəyyənlənmiş şəraitdə nəticəni yaradır. Eyni zamanda fəlsəfə elmi göstərir ki, səbəb və nəticənin qarşılıqlı təsiri əks əlaqə prinsipinə tabedir ki, bu prinsip də özünü təşkil edən bütün sistemlərdə mövcuddur. Mütləq qeyd edilməlidir ki, səbəbsiz hadisə mövcud olmasa da, bu heç də o demək deyildir ki, bizi əhatə edən aləmdə hadisələr arasında əlaqə ancaq səbəb-nəticə əlaqələrindən ibarətdir. Fəlsəfədə determinasiyanın başqa tipləri – hadisələr arasındakı funksional, korelyativ, vəziyyət əlaqələri də fərqləndirilir. Qısa şəkildə yalnız onu qeyd edək ki, funksional əlaqə obyektlər arasındakı elə münasibətlərdir ki, bunların hər birində baş verən dəyişiklik bir-birinə uyğun olur. Korelyativ əlaqə hadisələrin bir-birindən qarşılıqlı asılılığını, onların qarşılıqlı nisbətini, bir-birinə uyğunluğunu ifadə edir. Vəziyyətlər əlaqəsinin mahiyyətini isə şəraitlər təşkil edir (1, 168).

Hüquq elmidə səbəbiyyət kateqoriyası ilə bağlı çoxsaylı nəzəriyyələr, konsepsiyalar mövcuddur. Lakin bir sıra müddəalar var ki, onlar əksər müasir müəlliflər tərəfindən qəbul edilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, səbəb zaman etibarilə nəticədən əvvəl

P.F.Rəhimov

gəlməlidir, hadisə və nəticənin zaman ardıcılığı mütləqdir. Təbiətdə, bizi əhatə edən aləmdə səbəbsiz heç nə yoxdur və ola da bilməz. Hər bir səbəb nəticəni doğurur və hər bir nəticənin səbəbi vardır. Əgər delikt (mülki hüquq pozuntusu) səbəbdən nəticəyə doğru inkişaf edirsə, məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesi əks-nəticədən səbəbə doğru, geriye gedərək retrospektiv xarakter daşıyır. Nəticə ilə əməl arasındakı münasibət təsadüf xarakteri daşımamalıdır - bu halda səbəbli əlaqə mövcud olmur. Hüquqazidd əməl və onun zərərdə ifadə olunan nəticəsi arasında olan səbəbli əlaqə konkret hal üçün nəzərdə tutulmalıdır. Təcrübədə oxşar olan, lakin aralarında səbəbiyyətə rast gəlinməyən hallar geniş yayılmışdır. Eyni zamanda mütləq hüquqi əhəmiyyət daşıyan və əhəmiyyəti olmayan səbəbiyyət əlaqələri fərqləndirilməlidir. Ən mühüm olan isə budur ki, səbəbli əlaqə olmadan müvafiq tərkib də yaranmır, deməli mülki-hüquqi məsuliyyət mövcud olmur və vurulmuş zərərin ödənilməsi heç kimin üzərinə vəzifə kimi qoyulmur.

Ümumiyyətlə, səbəbli əlaqə sırf hüquq elmi baxımından yalnız XIX əsrdən başlayaraq, xüsusilə də cinayət hüququ və sivilistika elmində tədqiq edilməyə başlanılmışdır. Lakin səbəbli əlaqənin şərt kimi göstərilməsinə biz hələ Roma mülki hüquqnda rast gələ bilərdik. Orta əsrlər hüquqnda səbəbiyyət-kauzallıq elementinə elə də əhəmiyyət verilmirdi ki, bunu da biz daha çox tam idealist baxış və fikirlərin hökmranlığı ilə izah edə bilərik. Nəhayət, klassik burjua hüquq elmi bu problemi həll etmək və məsuliyyətin həll edilməsinin mütləq obyektiv şərti kimi nəzərdən keçirməyi qarşısına qoydu. Bu zaman səbəbiyyətlə bağlı ingilis pozitivisti C.Millin bu fikri əsas kimi götürürdü ki, mənfə və müsbət kimi qiymətləndirilə bilinəcək bütün şərtlər, o cümlədən təsadüflər (contingencies) məcmu halında səbəbiyyət kateqoriyasını əmələ gətirirlər (18, s.75). Bu fikri xüsusilə kriminalist və cinayət hüquq elmi mütəxəssisləri müdafiə edirdilər ki, nəticədə daha çox idealist mövqedən çıxış etməyə başlayaraq müxtəlif - adekvat, ekvivalent və başqa səbəbli əlaqə nəzəriyyələri irəli sürüdürlər. Treqer, Rümelin, Zauer kimi müəlliflər isə ümumiyyətlə səbəbiyyətə fəlsəfi yanaşmanı tam rədd edərək, sırf hüquqi səbəbiyyət konsepsiyasının hazırlanmasını təklif edirdilər (18, s.77). Məşhur rus hüquqşünası, klassik sivilistika elminin görkəmli nümayəndəsi Şerşeneviç də zərərlə bu zərərlə səbəb olmuş əməl arasında mütləq səbəbiyyət əlaqəsinin olmasının vacibliyini qeyd edirdi (20, s.396).

Hüquq ədəbiyyatında geniş yayılmış və kök salmış nəzəriyyələr sırasında öncə ekvivalentlik nəzəriyyəsini qeyd etmək lazımdır. “Şərtlər nəzəriyyəsi” də adlandırılan bu nəzəriyyə öz başlanğıcını ingilis aqnostiklərinin əsərlərindən götürür. Bu əsərlərdə səbəbiyyət probleminə yanaşma təcrübə spektindən baxılırdı. Belə ki, hesab edilirdi ki, səbəbiyyət məsələsinə yanaşma təcrübəyə əsalanır və bu təcrübəyə obyektiv təkrarlanan hallar kimi yox, bu hallara subyektiv-psixi münasibət əsas götürülməlidir. İstənilən amil üçün aqnostiklər, insanların bu faktora duyum və hisslərini əsas hesab edirdilər. Adını artıq qeyd etdiyimiz C.Mill, səbəbiyyət qanununun ümumiliyi prinsipini irəli sürərək yazırdı ki, istənilən hadisə müəyyən şərtlər çoxluğunda baş verir və bizim haqqımız yoxdur ki, bir şərti digərindən üstün tutaraq ayıraq və onu səbəb adlandıraraq. Alman müəllifi Hartman isə qeyd edirdi ki, biz heç vaxt hadisələrin daxili qanunauyğunluqlarını axıradək açma və anlama bilməyəcəyik, ona görə də bizim yalnız bir əlacımız qalır-hadisənin əsasında duran bütün şərtləri bərabər hüquqlu saymaq. Məhz buna görə də ədəbiyyatda bu nəzəriyyə ekvivalentlilik, yəni şərtlərin bərabərliyi nəzəriyyəsi adlandırılır. Bu nəzəriyyəni hüquq elminə gətirən, əsasını qoyan alman hüquqşünası M.Buri sayılır. O, çoxsaylı tədqiqatlarında ekvivalentlik nəzəriyyəsinin müddəalarını əsaslandırır. Təsadüfi deyil ki,

P.F.Rəhimov

hüquq elminin müxtəlif sahələrində bu mövqe qısa zaman ərzində çoxsaylı tərəfdarlar toplaya bilmişdi. Özünün 1873-cü ildə Leypsiqdə nəşr olunduğu əsərində M.Buri yazırdı ki, səbəbli əlaqə dedikdə hadisələrin yaranma prosesini başa düşmək lazımdır. Bütün zəruri şəraitlər nəticə üçün eyni əhəmiyyət daşıyır ki, nəticə bölünə bilmədiyi kimi, səbəb də bölünə bilməz. Bütün şəraitləri nəzərdən keçirib, onları araşdırmaq və zəruri səbəbi - *conditio sine qua nonu* müəyyən etmək mümkündür (18, s.83). Beləliklə, ekvivalentlik nəzəriyyəsinə görə, hərəkət, şərait yaranmış zərərin zəruri səbəbi kimi çıxış etdikdə, bu amillər arasında səbəbli əlaqə mövcud olur.

Bu nəzəriyyənin müddəalarını tədqiq edərkən, bir sıra çatışmamazlıqlar nəzərdən qaçmır. Hər şeydən əvvəl, bu nəzəriyyənin prinsiplərini səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi üçün tətbiq etdikdə, sərhədsiz səbəbiyyətə gətirib çıxardığının şahidi ola bilərik. Məsələn, hər hansı bir sahibsiz itin hücumu, şəxsin infarkt keçirməsi və sağlamlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Vətəndaşın zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququ başadüşüləndir; lakin daha ətraflı araşdırma göstərir ki, şəxsin ürək çatışmazlığından əziyyət çəkir və infarkt, onun nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi halı məhz bunun nəticəsi olmuşdur. Bu cür misalları onlarla çəkmək olar. Sərhədsiz səbəbiyyət prinsipi ədalətsiz olaraq şəxslərin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Bu zaman əgər söhbət cinayətin törədilməsi və cinayət məsuliyyətindən gedirsə, cinayət tərkibi anlayışından istifadə edərək, təqsirin olub-olmamasını müəyyən etmək və beləliklə də məsuliyyət məsələsini həll etmək mümkündür. Lakin bizim halda, bu mülki hüquqi məsuliyyətdən, deliktlərdən ibarətdirsə, deliktlər isə təqsirsiz də məsuliyyəti ehtiva edə bilirsə, təbii ki, ekvivalentlik nəzəriyyəsinin çatışmazlığı və hətta zərərli olması şübhə doğurmayacaq. Hipotetik *eliminore* metodunun tətbiqi isə heç bir halda bizə heç bir zəmanət də verə bilməz. Bu baxımdan, fikrimizcə bərabər şərtlər nəzəriyyəsi hüquq elminin inkişafı və səbəbiyyət məsələsinin həlli baxımından nə qədər müsbət rol oynasa da, bu gün məsuliyyətin müəyyən edilməsi üçün əlverişli və effektiv vasitə sayıla bilməz.

Əgər səbəbli əlaqə ilə bağlı nəzəriyyələrin əksəriyyəti cinayət hüququ elmi tərəfindən hazırlanmış və məhz bu hüquq sahəsində geniş tətbiq edilmişdirsə, adekvat səbəbli əlaqə nəzəriyyəsi daha çox sivilsəhə elmində özünə yer tapmışdır. Bu konsepsiya 19-cu əsrdə almandilli alimlər tərəfindən hazırlanmış və qısa müddət sonra təcrübədə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Xüsusilə də qeyd etmək lazımdır ki, bu təlim özünün formalaşmasına görə məhz delikt institutuna borcludur. Belə ki, həmin dövrdə sənayenin geniş inkişafı, sənaye müəssisələrinin artması və bunun nəticəsində iş yerlərində zərərvermə hallarının dinamikası bu tip hallarla bağlı yeni mülki hüquqi yanaşmanı tələb edirdi. Alman hüquq nəzəriyyəsində özünə əsas və tərəfdarlar qazandıqdan sonra, Almaniya mülki məhkəmələri bu konsepsiyanın müddəalarını fəaliyyətlərində rəhbər tutmağa başladısı, adekvat səbəbli əlaqə konsepsiyası Mülki İşlər üzrə İsveçrə Yüksək məhkəməsinin praktikası üçün rəsmi nəzəriyyəyə çevrildi.

Adekvat səbəbli əlaqə konsepsiyasına görə, əməllə zərər arasındakı səbəbli əlaqə iki hadisə arasındakı real münasibət və əlaqədən daha çox sırf məntiqi kateqoriya kimi anlaşılır. Bu nəzəriyyənin əsasında məlum səbəbin konkret vəziyyət, konkret şəraitdə müəyyən nəticəni doğura bilib-bilməməsi imkanı durur. Bu zaman qiymətləndirmə, araşdırma ümumməlum biliklər toplusu və real həyat təcrübəsinə əsaslanaraq aparılır. Adı, tipik həyat təcrübəsinə görə nəticə səbəbə uyğun, mütənasib deyilsə, o halda vurulmuş zərər qeyd edilən səbəbin nəticəsi sayılmır, başqa sözlə desək, nəticə səbəbə adekvat hesab edilmir. Bu təlimi müdafiə edən J.Kris, M.Lipman, L.Treger bildirdilər ki, məhz bu kon-

P.F.Rəhimov

sepsiyanın köməyilə “ədalətli və hüquqauyğun məhkəmə qərarına nail olmaq mümkündür, sadəcə zərərvermanın “obyektiv imkana” uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək lazımdır” (18, s.100). Bu baxımdan, obyektiv həqiqəti müəyyən etmək və ədalətli qərar çıxarmaq vəzifəsi bütünlüklə hakimin üzərinə düşür, səbəbli əlaqəni müəyyən etmək məhz hakimin səlahiyyətinə verilir. Bu isə bir sıra mənfə hallara gətirib çıxarmaq ehtimallarını xeyli artırır. Hakimin həyat təcrübəsi və biliyinin həcmi real səbəbiyyəti ikinci plana keçirir. Bu kimi mənfə hallar konsepsiyanın geniş tənqidinə gətirib çıxardı. Əksər sovet, sonradan isə Qərb alimləri isə adekvatlıq təliminin mənfə cəhətlərini vurğulayaraq qeyd edirdilər ki, bu konsepsiyanın səbəbiyyəti izah edən heç bir elmi metodologiyası və meyarları mövcud deyildir. Adekvat səbəbli əlaqə təliminin istər mülki hüquq, istərsə də cinayət hüquq elmində olan tərəfdarları isə bununla razılaşmayaraq, fikrimizcə yersiz arqumentə yönəldilər - onlar bildirirdilər ki, hüquq elmi öz-özlüyündə dəqiq elm deyil, onu fizika və kimya ilə müqayisə etmək də lazım deyildir. Başqa sözlə, elmi anlayış və kateqoriyaların tam dəqiqliyinə nail olmaq istənilən halda mümkün olmayacaqdır. Bu cür münasibət isə hüquqi məsuliyyət kimi halları müəyyən edilməsində nəinki yersiz və yanlışdır, həm də birbaşa olaraq vətəndaşların qanunsuz olaraq mülki və hətta cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan fikrimizcə, adekvat səbəbiyyət nəzəriyyəsi ekvivalentlik təlimindən dəfələrlə qüsurly sayıla bilər.

Geniş yayılmış və müdafiə edilən nəzəriyyələrdən biri zəruri və təsadüfi səbəbli əlaqə nəzəriyyəsidir. Fəlsəfədə zərurət şeylərin özünün mahiyyətindən, daxili əlaqələrindən və ziddiyyətlərindən yaranan hadisə, nəticədir. Bu hadisə labüdə baş verməlidir. Təsadüf isə bir qayda olaraq, predmetin əlaqələri və münasibətləri üçün mühüm olmayan xarici, kənar təsirlə yaranan nəticədir, buna görə də bu nəticə ola da bilər, olmaya da. Və ya nəticə ya belə, ya da başqa cür alına bilər. Eyni zamanda fəlsəfə elmi özü də etiraf edir ki, gerçəklikdə təmiz nə zərurət, nə də təmiz təsadüf yoxdur. Zərurət və təsadüf bir-birinə keçəndir (1, s.171).

Bu konsepsiyanı müdafiə edən V.A.Tarxov qeyd edir ki, mülki hüquqda təsadüfi səbəbli əlaqə əmələ gəlmiş zərərə görə məsuliyyətə səbəb olmur. Zəruri səbəbli əlaqə hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqədir. Təsadüfi səbəbli əlaqə isə hüquqi baxımdan əhəmiyyətsizdir (16, s.121). L.A.Lunts yazır ki, məsuliyyətin yaranması məsləsinin tam həlli yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, fəlsəfədə müəyyən edilmiş “səbəb–zərurət” və “səbəb–təsadüf” əlaqələrindən hüquq elmində də eynilə istifadə edilsin. Onun fikrincə, insanın hər hansı əməli mövcud olan nəticənin səbəbi kimi yalnız o halda qiymətləndirilə bilər ki, hüquqazidd əməl nəticənin müvafiq və zəruri səbəbi kimi çıxış etsin. Başqa sözlə, səbəb “qəzavü-qədər” və təsadüfilikdə yox, qaçılmazlıqda ifadə olunsun. Eyni zamanda səbəbli əlaqə və təqsir kimi məsuliyyətin şərtlərini müqayisə edərək yazır ki, bu iki məsələ mütləq ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Zərər vurmuş şəxsin öz hərəkətlərinin nəticələrini əvvəlcədən görüb-görməməsi təqsirlə bağlıdır, lakin səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi zamanı bəzən bu meyardan istifadə edilir ki, bu da yolverilməzdir (11, s.307). E.A.Fleyşiç də hesab edirdi ki, vurulmuş zərərlə zərərverən şəxsin hüquqazidd əməli arasında səbəbli əlaqə təsadüfi deyil, birbaşa zəruri xarakter kəsb etməlidir (17, s.72). Q.K.Matveyev hesab edir ki, zəruri səbəbiyyət təlimi kifayət qədər inandırıcı sayıla bilər. Lakin dərhal da əlavə edir ki, bu təlimi tamamilə işlənilib hazırlanmış doktrina da hesab etmək olmaz, hələ də xeyli məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır (9, s.112). P.Q.Semyonov isə ümumiyyətlə, zərurət və təsadüf kimi kateqoriyaların hüquq elmində işlədilməsinə etiraz etməsə də, iddia edir ki, bəzi hallarda tək cə zəruri deyil, həm də təsa-

P.F.Rəhimov

düfi səbəbli əlaqə hüquqi əhəmiyyət daşıya bilər. Sadəcə olaraq, təsadüfi səbəbli əlaqələri iki yerə ayırmaq lazımdır: hüquqi əhəmiyyətli və hüquqi cəhətdən əhəmiyyətsiz təsadüflər. Özü də bu zaman müəllif, meyar kimi zərərverən şəxsin nəticələri qiymətləndirmə, əvvəlcədən proqnozlaşdırma qabiliyyətini götürməyi təklif edir (14, s.267). Fikrimizcə, bu bizi gətirib delikt tərkibinin digər elementinə-təqsir şərtinə çıxaracaqdır. Bu baxımdan, L.A.Lunts, Q.K.Matveyev kimi sivilistlərin, T.V.Tsereteli kimi kriminalistlərin dəfərlə vurğuladığı və ehtiyatlandığı hadisə-mülki hüquqi tərkibin obyektiv və subyektiv cəhətlərinin qarışdırılmasına gətirib çıxaracağı şübhəsizdir. Bu isə onsuz da mübahisə doğuran və kifayət qədər mürəkkəb sayılan kauzallıq probleminin daha da mürəkkəbləşməsi ilə nəticələnəcəkdir.

“Mümkünlük və gerçəklik” adlanan digər bir nəzəriyyəni O.S.İoffe hazırlayıb irəli sürmüşdür. Sonradan bu konsepsiyanın müddəalarına müəyyən dəyişikliklərlə də olsa, digər müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. V.T.Smironov, A.A.Sergiyenko kimi sivilistlər oxşar mövqedən çıxış edirdilər. Bu nəzəriyyəyə görə bir fakt, hal hüquqazidd nəticənin yaranması üçün yalnız mümkünlük, imkan yaradır. Digər faktlar isə bu faktı reallığa, gerçəyə çevirir. Mümkünlüyü reallığa çevirə bilən fakt isə zərərlə səbəbli əlaqədə olur (7, s.118). Göründüyü kimi, bu yanaşma zərurət və təsadüfi səbəbli əlaqə təliminə kifayət qədər yaxındır. Bu baxımdan, A.S.Talıbovun bu fikriylə razılaşmamaq olmur ki, bu zaman zəruriyyət nəzəriyyəsinin müddəaları faktiki olaraq təkrarlanır. Yeganə fərq isə ondan ibarətdir ki, zərurət və təsadüf kateqoriyaları gerçəklik və mümkünlük kateqoriyaları ilə əvəz edilmişdir (15, s.24).

Son illərdə mülki hüquq elmində səbəbli əlaqə və onun delikt məsuliyyətinin şərti ilə bağlı aparılan tədqiqatlar daha çox zəruri səbəbiyyət nəzəriyyəsinin müddəalarından çıxış etdiyini bildirsək yəqin ki, yanılmarıq. Eyni zamanda xüsusi əlahiddə bir mövqenin meydana gəldiyini də bildirə bilmərik. Məsələn, Y.B.Osipov səbəbli əlaqəni obyektiv kateqoriya kimi qiymətləndirərək yazır ki, səbəbli əlaqə iki hal arasında real mövcud olan bir münasibət formasıdır ki, bu zaman hüquqazidd əməl vətəndaşın subyektiv hüquqlarının pozulması faktı kimi meydana gəlir (12, s.297). V.V.Vitryanskiy (5, s.720), A.S.Talıbov (15, s.27) da oxşar mövqelərdən çıxış edirlər.

Diskussiyalara səbəb olan məsələlərdən biri də hərəkətsizliklə zərər arasında səbəbli əlaqə münasibətinin olub-olmamasıdır. Burada söhbət bir qayda olaraq hərəkətsizliyin məsuliyyətə səbəb olub-olmamasından daha çox, hərəkətsizliyin xarakterindən gedir. Cinayət hüququ elmində ümumiyyətlə səbəbli əlaqə problemi ətraflı tədqiq edildiyi kimi, bu məsələyə münasibətdə də fərqli mövqelər daha kəskin nəzərə çarpır. İran İslam Respublikasının cinayət hüququnda isə ümumiyyətlə maraqlı və qəribə sayıla biləcək yanaşmaya rast gəlmək mümkündür. B.A.Ə.Xorsənd “İran İslam Respublikasının cinayət qanunvericiliyi üzrə həkimin xəstəyə kömək göstərməməsinə görə məsuliyyət məsələlərinə dair” məqaləsində yazır ki, yaralıya yardım etməksən boyun qaçırmaq və vücuda olan təhlükəni aradan qaldırmaq barədə Cəza qanununa əsasən müalicə edə biləcək həkim xəstəyə yardım etməzsə, azadlıqdan məhrum edilməlidir. Lakin xəstə belə halda ölərsə, İran hüquqşünasları bu halda həkimin hərəkətləri və baş vermiş ölüm hadisəsi arasında səbəbli əlaqənin olmaması qənaətinə gəlirlər (3, s.147). Sovet Cinayət hüquq elmində M.D.Şarqorodski yazırdı ki, hərəkətsizliklə nəticə arasında səbəbli əlaqə axtarmağa heç bir ehtiyac yoxdur və bu, ümumiyyətlə səbəbiyyət haqqında vahid fəlsəfi prinsiplərə ziddir. Sadəcə olaraq insanın hansı hallarda hərəkətsizliyə görə məsuliyyət daşdığını müəyyən etməklə bu məsələ həll edilə bilər (19, s.51). Sivilist alim-

P.F.Rəhimov

lərdən B.S.Antimonov, E.A.Fleyşiç bu və ya digər dərəcədə oxşar mövqedən çıxış edirdilər. B.S.Antimonova görə, hərəkətsizliklə zərər arasında o zaman səbəbli əlaqə mövcud olur ki, bu əlaqə təkrarlanan, güman olunan, tipik olsun (4, s.65). Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquq elmində bu mövqə nadir tərəfdar toplaya bildi. Belə ki, əksər tədqiqatçılar hərəkətsizliyi mütləq səbəb kimi qəbul edərək, onu vahid törədicisi, zərərvurucu faktorun-hüquqazidd əməlin bir forması kimi qəbul edərək onunla nəticə arasında səbəbli əlaqəni şübhə doğurmayan əlaqə növü kimi xarakterizə edirdilər. F.Y.Səməndərovun da qeyd etdiyi kimi, elə cinayət hüququnda da bu, çoxluq tərəfindən müdafiə edilən yanaşma olmuşdur (2, s.182).

Beləliklə, səbəbli əlaqə kateqoriyasının delikt məsuliyyətinin yaranmasının şərti kimi çıxış etdiyi, onun əhəmiyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra bir neçə qeyd və təkliflə çıxış etmək istərdik.

Birincisi və fikrimizcə kifayət qədər əhəmiyyətli məsələ səbəbli əlaqə haqqında vahid konsepsiyanın hazırlanması zərurətidir. Bu isə hər şeydən əvvəl hüquq nəzəriyyəsi elminin üzərinə düşən bir vəzifədir. Hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən hüquq elmində səbəbiyyət məsələsi kifayət qədər tədqiq edilmədiyindən və müəyyən bir konsepsiya ortaya qoyulmaması, fikrimizcə bu qədər çox sayda nəzəriyyə və yanaşmaların yaranmasının səbəblərindən biri sayıla bilər. Təsadüfi deyildir ki, sivilistika elmi səbəbiyyət kateqoriyasını izah etmək üçün cinayət hüququ elminə müraciət etmək məcburiyyətindədir. Cinayət hüquq elmi özü də artıq şahidi olduğumuz kimi, bu məsələdə vahid konsepsiya axtarışında sayıla bilər.

İkinci məsələ hüquqazidd əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqənin təcrübədə müəyyən edilməsi üçün məhkəmə təfsir və izahlarının sistemləşdirilib ortaya qoyulmasından ibarətdir. Bu problem təcrübədə xeyli çətinliklər doğurduğundan, təklif edərdik ki, səbəbli əlaqə şərti ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi Ali Məhkəmə tərəfindən ümumiləşdirilərək nəşr edilsin, məhkəmələrin konkret olaraq hansı nüanslara diqqət yetirilməli olduğu izah edilsin. Məlumdur ki, qanunların leqal izahı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin fəaliyyət sferasına daxildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 131-ci maddəsinə görə isə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsini həyata keçirərək qanunların eyni cür anlaşılması və tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr verə bilər. Sovetlər Birliyi dövründə məhkəmə presedentləri inkar edilsə də, bu tip tövsiyələr sanki onları əvəzləyirdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzvlüyünə qəbulundan, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası ölkəmizə də şamil olunduqdan sonra, məhkəmə presedentlərinin məhkəmə baxışı zamanı nəzərə alınması tendensiyası nəzərə çarpmaqdadır. Bununla bağlı hətta müvafiq qurumların Azərbaycan məhkəmələrinə rəsmi müraciət və çağırışları da məlumdur. Bu baxımdan da Məhkəmələr tərəfindən zərərvurma ilə bağlı mülki işlərə baxılması zamanı səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi təcrübəsinə dair Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının tövsiyələrinin hazırlanması fikrimizcə, tam yerinə düşərdi.

Üçüncü qeyd etmək istədiyimiz məqam zərərvurma ilə bağlı mülki işlərin baxılması zamanı məhkəmələrin istifadə etdiyi üsul və metodlarla bağlıdır. Bunlara Mülki prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarla yanaşı, fikrən təcrid etmə, bəzi hallarda tipik halların müəyyən edilməsi və s. aid edilə bilər. Lakin informasiya texnologiyalarının yüksək inkişaf etdiyi bu günümüzdə kibernetika elminin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsi çox yaxşı olardı. Adı idman epizodlarının aydınlaşdırılmasının

P.F.Rəhimov

dan tutmuş insan genetikasına qədər bu gün ən müasir kompüter proqramlarının tətbiqi həyata keçirilir. Səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi zərurəti yarandıqda xüsusi proqram təminatı, ekspert rəylərinin nəzərə alınması müasir dövr üçün sadəcə qaçılmaz və məcburidir.

Ədəbiyyat

1. İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, "Turan evi", 2007
2. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, "Digesta", 2009
3. Xorsənd Bədii A.Ə. İran İslam Respublikasının cinayət qanunvericiliyi üzrə həkimin xəstəyə kömək göstərməməsinə görə məsuliyyət məsələlərinə dair. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. N1(28), Bakı, "Adiloğlu", 2010
4. Антимонов Б.С. К вопросу о понятии и значении причинной связи в гражданском праве. Труды научной сессии ВИЮН, 1-6 июля 1946 г. Москва, 1948
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 1. Общие положения. Москва. "Статут", 1999
6. Грибанов В.П. Ответственность за нарушения гражданских прав и обязанностей. Москва, "Знание", 1973
7. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва, Юридическая Литература, 1970
8. Кудрявцев В.Н. Противоправное бездействие и причинная связь. "Советское государство и право", 1967, N5
9. Матвеев Г.К. Основания гражданскоправовой ответственности. Москва, "Юридическая Литература", 1970
10. Матвеев Ю.Г. Англо-Американское деликтное право. Москва, "Юридическая Литература", 1973
11. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. Москва, "Юридическая Литература", 1950
12. Осипов Е.Б. Общие вопросы ответственности в гражданском праве. Межвуз.сб.науч.тр. / Цивилистические записки. Москва, "Статут", 2001
13. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Ленинград, издательство Ленинградского Университета, 1983
14. Семенов П.Г. Проблема причинной связи в советском праве. "Ученые записки ВИЮН", выпуск 8, 1958
15. Талыбов А.С. Проблемы гражданской ответственности и мер защиты за внедоговорное нарушение авторских и смежных прав. Баку, "Адилоглу", 2007
16. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, издательство Саратовского Университета, 1973
17. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва, "Государственное издательство Юридической Литературы", 1951
18. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. Москва, "Государственное издательство Юридической Литературы", 1963
19. Шаргородский М.Д. Некоторые вопросы причинной связи в теории права."Советское государство и право", 1956, N7
20. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. По изданию 1907г. Москва, "Спарк", 1995

P.F.Rəhimov

**MAIN THEORIES OF CAUSALITY IN JURISPRUDENCE.
CAUSAL RELATIONSHIP AS A NECESSARY TERM OF
TORTIOUS LIABILITY**

P.F.Rehimov

SUMMARY

This article presents an analysis of main theories of causality in jurisprudence. A comparison between the theory of equivalence, theory of adequate causation, theory of necessity and contingency, theory of possibility and reality, etc is made. It is noted that the causal relationship between unlawful behavior and its consequences is one of the common terms of tortious liability. The author makes his own suggestions to solve problems in civil law practice.

**ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ О ПРИЧИННОСТИ В ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ.
ПРИЧИННАЯ СВЯЗЬ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ДЕЛИКТНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

П.Ф.Рагимов

РЕЗЮМЕ

В статье критически исследованы основные теории о причинной связи в юридической науке. Сравняются теории эквивалентности, адекватной причинной связи, необходимой и случайной причинной связи, теория возможности и действительности и др. концепции. Отмечается, что причинная связь между противоправным поведением и его последствиями является одним из общих условий деликтной ответственности. Автор предлагает свои предложения по разрешению проблем в гражданско-правовой практике.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin "Mülki hüquq" kafedrasının 22 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 5 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

UOT № 343.712.2

QULDURLUQ CİNAYƏTİNİN OBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.H.Yousefi

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: hacı_mehemmed@mail.ru

Açar sözlər: ictimai-təhlükəli əməl, cinayət əməli, obyekt, quldurluq

Keywords: socially dangerous act, criminal act, object, robbery

Ключевые слова: общественно-опасное деяние, уголовное деяние, объект, разбой

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən təbii-tarixi dəyişikliklər, o cümlədən məhkəmə-hüquq islahatları, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, bütövlükdə hüquq və qanunvericilik sisteminin təzələnməsi, xüsusilə cinayət qanunvericiliyinin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi müstəqilliyin ilk illərində tərəqqi yolunda atılan mühüm addımlar olmuşdur. Bu proses hüquq və qanunvericilik sisteminin ayrı-ayrı sahələrində bu gün də müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə ölkənin yeni Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi və 2000-ci il sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minməsi cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi baxımından yeni bir tarixi hadisədir. Bu qanunvericilik aktı hər şeydən əvvəl öz mütərəqqiliyi və demokratikliyi, normalarının humanistliyi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə aid olan təminatları ilə seçilir.

Hazırda bütün kateqoriyalardan olan cinayətlərlə mübarizə işi dövlətin daxili funksiyasının əsas tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Cinayətkarlıqla müvəffəqiyyətli mübarizə ölkənin ümumi inkişafını təmin edən amillərdən biridir. Xüsusilə də iqtisadi fəaliyyət və ictimai təhlükəsizlik sahəsində törədilən cinayətlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi münasibətlər sferasında normal inkişafına mane olur, sərbəst bazar iqtisadiyyatının tərəqqisinə mənfi təsir göstərir. Ciddi və barışmaz mübarizə tələb edən əməllər içərisində iqtisadi sahədə olan cinayətlər mühüm yer tutur.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər haqqında fəsil “İqtisadi sahədə cinayətlər” bölməsinin tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən onların ümumi obyekt iqtisadi münasibətlərdir (istehsal münasibətlərinin məcmusudur). Bunlara ilk növbədə istehsal alət və vasitələri, habelə əmək predmetləri ilə bağlı mülkiyyət münasibətləri aiddir. Bundan başqa, iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi üzrə ictimai münasibətlər, habelə maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı sahəsində münasibətlər də iqtisadi münasibətlərə daxildir. Beləliklə, istehsal alət və vasitələri, əmək predmetləri ilə bağlı mülkiyyət münasibətləri iqtisadi münasibətlər adlanan daha mürəkkəb qrupun tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə əsasən, mülkiyyətin üç növü – dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət tanınır. Azərbaycan Respublikasının Mülki

M.H.Yousefi

Məcəlləsinə müvafiq olaraq, bütün mülkiyyət formaları eyni dərəcədə mühafizə olunur. Bu, cinayət-hüquqi mühafizəyə də aiddir. Ona görə də konkret cinayət törədilərkən bilavasitə obyekt qismində mülkiyyətin istənilən forması çıxış edə bilər. Cinayətin bilavasitə obyektə olan mülkiyyətin konkret forması cinayət məsuliyyətinə və şəxsin əməlinin tövsifinə təsir etmir. Lakin mülkiyyətin forması cinayət işi üzrə mütləq müəyyən edilməlidir, çünki bu, əvvəla, cinayət işi üzrə sübutetmə predmetinin məcburi elementidir, ikincisi, bəzi tövsif əlamətlərinin (məsələn, vətəndaşa xeyli zərər vurma) olub-olmamasına təsir edə bilər. Xüsusi hissənin bu fəslində təsbit olunmuş maddələrin dispozişiyalarının məzmunu belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, həm cinayət tərkibinin, həm də cinayətin predmeti özgənin mülkiyyətidir. Öz əmlakı mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin cinayət-hüquqi mühafizəsinin predmeti ola bilməz. Öz əmlakı barəsində hərəkətlər yalnız o halda hüquqazidd sayılır ki, onlar başqa vətəndaşların qanunla qorunan hüquq və mənafelərini pozsun. Belə halda cinayət-hüquqi mühafizənin obyektə artıq mülkiyyət münasibətləri deyil, başqa nemətlər – ictimai qayda, ictimai təhlükəsizlik, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığıdır. Mülkiyyət başqa cinayətlər törədilərkən də cinayətkar qəsdin obyektə ola bilər. Buna misal olaraq əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi ilə birləşmiş xuliqanlıq, terrorçuluğu, talanlarla, əmlakın yandırılması, məhv edilməsi ilə müşayiət olunan kütləvi iğtişəşləri və s. göstərmək olar. Belə cinayətlərdə mülkiyyət münasibətləri əlavə və ya fakultativ obyekt kimi çıxış edir. Mülkiyyətə qəsd isə əsas obyektə - ictimai təhlükəsizliyə və ya ictimai qaydaya qəsdin yalnız üsuludur.

Təhlil olunan cinayətlərdə mülkiyyət münasibətləri cinayətin əsas bilavasitə obyektə qismində çıxış edir. Mülkiyyət əleyhinə olan bəzi cinayətlər çox obyektlidir, yəni onlar törədilərkən həyata, sağlamlığa zərər vurula bilər. Onların sırasına soyğunçuluq, quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirmə və s. aid edilə bilər. Şəxsiyyətin mənafeləri əlavə və ya fakultativ obyekt qismində çıxış edir.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin predmeti Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində göstərilən istənilən mülkiyyət obyektləri ola bilər. Beləliklə, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin predmeti pul və qiymətli kağızlar da daxil olmaqla əşyalar, bəzi hallarda isə (dələduzluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə tərkiblərində) həm də əmlak hüquqlarıdır. Bu zaman həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak predmet ola bilər.

Talama cinayətlərinin formaları əmlakın götürülməsi üsulundan asılıdır. Azərbaycan Respublikasının CM-də talamanın altı forması təsbit olunmuşdur: oğurluq – özgənin əmlakını gizli talama; dələduzluq – etibardan sui-istifadə etmə və ya aldatma yolu ilə əmlakı ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə; etibar edilmiş əmlakı mənimsəmə; etibar edilmiş əmlakı israf etmə; soyğunçuluq – özgənin əmlakını açıq götürmə; quldurluq – özgənin əmlakını zorla götürmə. Qanunverici öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə əmlakı ələ keçirməni talamanın müstəqil forması hesab etməyib, talamanın iki formasının – mənimsəmənin və israf etmənin tövsifedici əlaməti kimi nəzərdə tutmuşdur.

Cinayət tərkibi cinayət hüquq elmində ən mühüm institutlardan biridir. Ədalətin və qanunçuluğun bərqərar edilməsində əvəzsiz rol oynayan bu institutun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kudryavtsevə görə cinayətin əlamətinin cinayət tərkibinin əlaməti hesab olunması üçün o, aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. digər əlamətlərlə birgə əməlin ictimai-təhlükəliliyini, təqsirliliyini və cəzalanmalı olması;
2. digər cinayət və hüquq pozuntularından fərqlənməsi;

M.H.Yousefi

3. bilavasitə qanunda göstərilməli və ya qanunun düzgün təfsirindən irəli gəlməli;
4. digər əlamətlərdə törəmə olmamalıdır;
5. müəyyən növdən olan bütün cinayətlərə əsas olmalıdır.

Bu baxımdan da cinayət tərkibi əlamətləri 4 qrup əmələ gətirir;

- a) cinayətin obyektini xarakterizə edən əlamətlər;
- b) cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər;
- v) cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər;
- q) cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər [1, s.59].

Birinci iki qrup əlamətləri cinayətin obyektiv əlamətləri, ikinci iki qrup əlamətləri isə subyektiv əlamətlər adlandırılır.

Cinayətin obyekt – cinayətin qəsd etdiyi və nəticədə zərərin vurulduğu və ya belə zərərin vurulmasının real təhlükəsinin yarandığı cinayət hüququ ilə qorunan sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərdir. Prof. Firudin Səməndərov isə daha konkret və dəqiq anlayış verərək göstərir ki, cinayətin obyekt – kriminal qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlərdir.

Hər bir cinayətin obyektiv cəhəti onun zahiri əlamətlərini və eləcə də cinayətin özünü konkretləşdirən əlamətlərdən biridir. Cinayətin obyektiv cəhəti dedikdə, ictimai təhlükəli əməllə (hərəkət və hərəkətsizliklə) səciyyələnən, müəyyən bir üsulla, konkret vasitələrdən və (və ya) alətlərdən istifadə etməklə, konkret məkanda, konkret zaman və konkret şəraitdə törədilmiş, ictimai təhlükəli əməllə səbəbli-əlaqə olan ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsinə gətirib çıxarmış cinayətin zahiri tərəfidir. Bir sözlə, cinayətin obyektiv cəhəti dedikdə, ictimai təhlükəli əməli, onun nəticəsini, ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, habelə zamanı, məkanı və cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin törədildiyi şəraiti xarakterizə edən əlamətlər daxil olur. Cinayətin obyektiv cəhətinin iki növ əlaməti vardır. Onlardan biri zəruri, digəri isə fakultativ əlamətlərdir. Zəruri əlamətlər istisnasız olaraq bütün cinayət tərkiblərinə xas olan əlamətlərdir. Həmin əlamətlərə aiddir: ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik); ictimai təhlükəli nəticələr; ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasında olan səbəbli əlaqə.

Cinayətin obyektiv cəhətinin fakultativ əlamətləri isə yalnız bəzi cinayətlər üçün səciyyəvi olur. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir: cinayətin edilmə üsulu; cinayətin törədildiyi məkan; cinayətin törədildiyi zaman; cinayətin törədildiyi şərait; cinayətin törədilməsinin alət və vasitələri.

Əvvəllər özgə əmlakının talanması cinayətləri sırasında mənimsəmə cinayətləri daha çoxluq təşkil edirdisə məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, hazırda bu üstünlük oğurluq, soyğunçuluq və quldurluq cinayətlərinin tərəfindədir. Talama cinayətlərinin içərisində quldurluq cinayətini hüquq ədəbiyyatında bir çox müəlliflər iki obyektli (mürəkkəb tərkibli cinayət) cinayət əməmi kimi xarakterizə edirlər. Professor Firudin Səməndərov qeyd edir ki, quldurluq cinayəti özü-özülüyündə iki müxtəlif və müstəqil tərkibləri olan cinayətlərdir. Göstərilən cinayətin mahiyyəti onunla ehtiva olunur ki, cinayəti törədən şəxs başqasının əmlakını əmlakın faktiki və ya əsl sahibinə zərər vurmaqla əldə etmək niyyəti güdür. buna görə də quldurluq cinayəti eyni zamanda həm mülkiyyətə, həm də insan həyat və sağlamlığına qəsd edir. Bu xüsusiyyətinə görə də hüquq ədəbiyyatında daimi olaraq diskussiya mövcuddur ki, göstərilən obyektlərdən hansı əsas və ya birincidir. bir çox alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, quldurluq cinayətində cinayətəkar başqasına məxsus olan əməli talamaq üçün insanın həyat və sağlamlığına qəsd etmək üsulundan istifadə edir. belə olduğu təqdirdə də quldurluq cinayətinin həyat və sağlamlıq əleyhinə törədilən cina-

M.H.Yousefi

yətlər fəslində deyil, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər fəslində yer alması məqsədmüvafiq bir haldır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181.1.-ci maddəsinə əsasən quldurluq, yəni özgənin əmlakını ələ keçirmə məqsədi ilə hücumla məruz qalmış şəxsin həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükəli zorakılıqla və ya belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə bağlı olan basqın kimi anlayış verilmişdir. Həmin maddədə quldurluq cinayətinin tövsifedici əlamətləri kimi quldurluq cinayətinin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi, təkrar törədilməsi, yaşayış sahəsinə, habelə binaya, anbara və ya başqa saxlanc yerlərinə qanunsuz olaraq girməklə törədilməsi, zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədilməsi, silah və ya silah qismində istifadə edilən əşyalar tətbiq edilməklə törədilməsi, xüsusilə tövsifedici əlamətlər kimi quldurluq cinayətinin mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi, külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə törədilməsi, zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulmaqla törədilməsi, əvvəllər talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə iki dəfə və ya daha çox məhkum edilmiş şəxs tərəfindən törədilməsi təsbit olunmuşdur.

Oğurluq edilərkən, təqsirli şəxsin hərəkətləri mülkiyyətçi və ya əmlakın digər sahibi, yaxud da digər şəxs tərəfindən aşkar edilərsə, təqsirli şəxs bunu dərk etsə də əmlakın qanunsuz götürülməsindən ibarət hərəkətlərini davam etdirərsə və ya həmin əmlakı saxlamağa çalışarsa, o zaman belə hərəkətlər soyğunçuluq, həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıqla, yaxud da belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə müşayiət edildiyi hallarda isə quldurluq kimi tövsif edilməlidir. Quldurluq cinayəti isə özgənin əmlakını talamaq məqsədilə, həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıqla, yaxud da belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə edilmiş basqın anından bitmiş sayılır.

Göstərilən maddəni təhlil edərək qeyd etmək olar ki, quldurluq cinayətinin obyektiv cəhətdən özgənin əmlakını ələ keçirmə məqsədilə hücumla məruz qalmış şəxsin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli zorakılıqla və ya belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə bağlı olan basqında ifadə olunur. Yəni quldurluq cinayəti obyektiv cəhətdən cinayətin törədilməsi üçün istifadə olunan üsulla – basqının törədilməsi ilə xarakterizə olunur. Basqın təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsə qarşı yönəldiyi və zor tətbiq etmək hədəsi ilə müşayiət edilən qəflətən törədilən fəal hərəkətlər başa düşülür. Yəni əslində basqının özü quldurluq cinayətini tərkibini o halda yaratmış olur ki, həmin basqın hücumla məruz qalmış şəxsin həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli zorakılıqla və ya zorakılıq hədəsi ilə müşayiət edilsin. Bundan başqa həmin hərəkətlər vahid məqsədə özgə əmlakını ələ keçirməyə yönəlmiş olmalıdır. Beləliklə, quldurluq cinayəti isə özgənin əmlakını talamaq məqsədilə, həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıqla, yaxud da belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə edilmiş basqın anından bitmiş sayılır.

Cinayət Məcəlləsinin 181-ci maddəsinin dispozişiyasının məzmun strukturunda aşağıdakı konstruktiv elementləri müəyyən etmək olar:

1. basqın;
2. özgə əmlakını ələ keçirmək məqsədi;
3. şəxs həyat və ya sağlamlığı üçün təhlükəli olan zorakılıqla birləşdirilməsi;
4. belə zorakılığın tətbiq ediləcəyi hədə;
5. yaşayış sahəsinə, habelə binaya, anbara və ya başqa saxlanc yerlərinə qanunsuz olaraq girməklə törədilməsi;
6. zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədilməsi;
7. silah və ya silah qismində istifadə olunan əşyaların tətbiqi.

M.H.Yousefi

Hüquq ədəbiyyatına nəzər salmış olsaq görərik ki, orada basqın dedikdə, təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsə qarşı yönəltdiyi və zor tətbiq edilməsi və ya zor tətbiq edilməsi hədəsi ilə müşayiət edilən qəflətən törədilən fəal hərəkətlər başa düşülür. Belə basqın o halda quldurluq tərkibini yaradır ki, hücumu məruz qalmış şəxsin həyatı və saəlamliğı üçün təhlükəli zorakılıqla və yaxud belə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə bağılı olsun və vahid məqsədə özgə əmlakını ələ keçirməyə yönəlsin.

Yaşayış sahəsinə, habelə binaya, anbara və ya başqa saxlanc yerlərinə qanunsuz daxil olmaq dedikdə oğurluq, soyğunçuluq və ya quldurluq məqsədilə həmin yerlərə gizli və ya açıq formada girmək başa düşülməlidir. «Yaşayış sahəsinə binaya, anbara və ya başqa saxlanc yerlərinə daxil olmaq» anlayışına həmin yerlərə girmədən talanacaq predmetlərin oradan müxtəlif üsul və vasitələrlə götürülməsi, çıxarılması və s. kimi hərəkətlər də aiddir. Avtomobil və digər nəqliyyat vasitəsinin kabinəsi, oturacaq salonu saxlanc yerlərinə aid olmadığından oradan hər hansı əşyanın gizlin götürülməsi saxlanc yerlərinə daxil olma kimi qiymətləndirilməməsi “Oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 mart 2005-ci il tarixli Plenum Qərarı ilə tənzimlənmişdir. Yaşayış sahəsi dedikdə yaşayış və qeyri yaşayış sahələri də daxil olmaqla mülkiyyət formasından asılı olmayaraq mənzil fonduna daxil olan, daimi və ya müvəqqəti yaşamaq üçün yararlı hesab edilən, həmçinin mənzil fonduna daxil olmasa da müvəqqəti yaşamaq üçün nəzərdə tutulmuş fərdi yaşayış evi, mənzil sahəsi başa düşülür. Bina dedikdə istehsalat və ya digər xidməti məqsədlər üçün müvəqqəti olaraq insanların və ya maddi nemətlərin yerləşdirilməsi məqsədilə nəzərdə tutulmuş, mülkiyyət formasından asılı olmayan tikililər, qurğular başa düşülür. Anbar və başqa saxlanc yerləri məfhumuna maddi nemətlərin daimi və ya müvəqqəti saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş, hasarla və ya digər texniki vasitələrlə təchiz olunmuş və ya başqa cür mühafizə ilə təmin edilmiş mülkiyyət formasından asılı olmayan, yaşayış tikililərindən təcrid edilmiş təsərrüfat tikililəri, ərazi sahələri, magistral boru kəmərləri və digər qurğular aiddir. Təcrübədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri oğurluq, soyğunçuluq və quldurluq cinayəti törətmiş şəxsin əməlinin «yaşayış sahəsinə, habelə binaya və ya başqa saxlanc yerlərinə daxil olmaq» əlaməti ilə tövsif edilməsi məsələsinin həll edilməsidir. Belə ki, təqsirli şəxsin həmin yerlərdə hansı məqsədlə olmasını, həmçinin onun özgə əmlakına yiyələnmək qəsdinin hansı anda meydana gəlməsinin aydınlaşdırılması cinayət əməlinin tövsifi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsin yaşayış sahəsinə, habelə binaya və ya başqa saxlanc yerlərinə qohumluğa və ya tanışlığa görə, zərərçəkmişin və ya əmlakı mühafizə edən şəxsin razılığı ilə daxil olması, yaxud onun vətəndaşların azad girib-çıxa biləcəyi mağazanın ticarət zalında, ofisdə və digər yerlərdə olması qeyd edilən tövsifedici əlamətlərin mövcudluğunu istisna edir.

Həyat və ya sağılamliğı üçün təhlükəli olmayan zor tətbiq etmək (CM-nin 180.2.4-cü maddəsi) dedikdə döymə və ya digər zorakı hərəkətlərlə zərərçəkmişə fiziki ağrı yetirmə və ya onun azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağılı hərəkətlər etmək(əl-ayağını bağılama, qollarına qandal keçirmə, ağzı bağılı otaqda saxlama və s.) başa düşülməlidir. CM-nin 181.1-ci maddəsində «həyat və sağılamliğı üçün təhlükəli zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi hücumu məruz qalmış şəxsi (şəxsləri) öldürməklə, sağılamliğına zərər vurmaqla, onlara işgəncə verməklə və bu kimi psixi təsirləri ehtiva edir. Belə hədə həm sözlərlə, həm də hərəkətlərlə (məsələn zərərçəkmişin boğazına kəndir keçirməklə və s.) ifadə oluna bilər. Həyat və sağılamliğı üçün təhlükəli zorakılıq (CM-nin 181-ci maddəsi) dedikdə elə

M.H.Yousefi

zorakılıq başa düşülməlidir ki, təqsirkarın hərəkətləri zərərçəkmişə ağır, az ağır zərər vurma, həmçinin sağlamlığın qısa müddət pozulmasına və ya ümumi əmək qabiliyyətinin cüzi itirilməsinə səbəb olmuş sağlamlığa yüngül zərər vurma ilə nəticələnmiş olsun. Quldur basqını zamanı həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsi hücumu məruz qalmış şəxsə psixi təsir göstərilməsini ehtiva edir. Belə psixi təsir konkret olaraq öldürməklə, sağlamlığa zərər vurmaqla, döyməklə, işgəncə verməklə hədələmədə və s. ifadə oluna bilər. Hədə real, həqiqi və dərhal həyata keçirilə bilən olmalıdır. Bu, həm sözlərdə, həm də konkuyudent hərəkətlərdə ifadə olunur. Başlıca şərt ondan ibarətdir ki, zərərçəkmiş hədəni real hədə kimi qəbul etməli və təqsirkarın tələblərinin yerinə yetirilmədiyini təqdirdə onun reallaşacağına inanmalıdır. Hədənin real olub-olmamasını müəyyən edərkən basqın edilmənin yeri və vaxtı, cinayətkarların sayı, basqın edilərkən işlədilən alətlər və s. nəzərə alınmalıdır. Lakin onun ifadə formasının prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Fiziki zor və təhlükə özgə əmlakının talanmasının üsulu kimi çıxış edir.

Göstərilən cinayət əməlinin törədilməsi zamanı silah və silah qismində əşyalardan istifadə edilməsi o zaman quldurluq cinayətinin tövsifedici əlaməti kimi tövsif edilməlidir ki, həmin alətin basqın zamanı tətbiq edilmiş predmetin canlı qüvvənin və ya digər hədəfin vurulması üçün yararlı silah olub-olmamasını ekspert rəyi əsasında müəyyən etməlidir. Silah qismində istifadə edilən əşya dedikdə, zərərçəkmişə həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükəli xəsarətlər yetirə bilən predmetlər (məsələn, qatlanan və ya mətbəx bıçaqları, ülgüc, ling, dəyənək, balta və s.), həmçinin hədəfi vurmaq, zərərçəkmişə halsızlaşdırmaq, onun müqavimətini qırmaq üçün nəzərdə tutulmuş predmetlər (məsələn, mexaniki püsgürdücülər, gözyaşardıcı və qıcıqlandırıcı maddələrlə doldurulmuş aerozol və digər qurğular) başa düşülməlidir.

Xeyli miqdarda və ya külli miqdarda ziyan vurmaqla cinayətin törədilməsi tövsifedici əlamətilə, oğurluq və ya soyğunçuluq cinayəti törətmiş şəxsin əməli tövsif edilərkən, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinin 177-ci maddəsində bununla bağlı nəzərdə tutulmuş müddəalar tətbiq olunmalıdır. Belə ki, AR CM-nin 177-ci maddəsinə əsasən maddələrində «xeyli miqdar» dedikdə, min manatdan yeddi min manatadək olan məbləğ, «külli miqdar» dedikdə isə yeddi min manatdan artıq olan məbləğ başa düşülür.

Beləliklə, quldurluq iki obyektli cinayətdir. O, eyni zamanda həm mülkiyyət münasibətlərinə, həm də insan sağlamlığına qəsd edir və ağır, tövsifedici hallar mövcud olduğu təqdirdə isə xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2005.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2006.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2006.
4. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslük. Bakı, "Diqesta" nəşriyyatı, 2001, 362 s.
5. Лопашенко Н.А. Вопросы квалификации преступлений в сфере экономической деятельности. Саратов, 1997, 455 с.

M.H.Yousefi

6. Преступления в сфере экономики. Постатейные материалы к новому Уголовному кодексу Российской Федерации. Сост. П.С.Яни. М., 1997, 511 с.
7. Яни П.С. Экономические и служебные преступления. М., 1997, 275 с.
8. Уголовное право. Особенная часть. Под ред. Н.И.Ветрова, Ю.И.Ляпунова. М., 1998, 645 с.
9. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. М., 2006, 734 с.
10. Уголовное право. Особенная часть. Под ред. Н.Ф.Кузнецовой. М., 2004, 577 с.

CHARACTERISTICS OF OBJECTIVE SIGNS OF ROBBERY

M.H.Yousefi

SUMMARY

Some debatable matters related to the treatment of the crimes against the property in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are discussed in this article. The following signs are included into the crime of robbery: a) previously concerted group holdup; b) robbery with the unlawful entry into the houses and other dwelling places; c) robbery with the use of weapons or other objects used as weapon. Part 3 of Article 162 in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan includes the following signs as well: a) robbery performed by an organized group; b) robbery aimed at seizing property on a large scale; c) robbery that resulted in very grave damage on the health of the victim; d) robbery performed by the person previously convicted at least twice for theft or racket.

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ РАЗБОЯ

M.X.Юсефи

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые дискуссионные вопросы классификации, квалификации, а также законодательной регламентации преступлений против собственности в УК Азербайджанской Республики. В преступление разбоя включены следующие признаки: а) совершение разбойного нападения группой лиц по предварительному сговору; б) разбой с незаконным проникновением в жилище, помещение либо иное хранилище; г) разбой с применением оружия или других предметов, используемых в качестве оружия. Часть третья ст. 162 УК АР содержит такие квалифицирующие признаки, как: а) совершение разбоя организованной группой; б) совершение разбоя в целях завладения имуществом в крупном размере; в) совершение разбоя с причинением тяжкого вреда здоровью потерпевшего; г) совершение разбоя лицом ранее два или более раза судимым за хищение или вымогательство.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 17 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 3 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 343.102

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN SUBYEKTLƏRİNƏ KÖMƏK GÖSTƏRİLMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ FORMALARI

F.H.Muradov, N.K.Salmanzadə

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası Akademiyası
Bakı şəhəri, Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küçəsi 3
e-mail: kamran_83@mail.ru

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, hüquqi əsaslar, kömək göstərilmə, aşkar və qeyri-aşkar, konfidensial, əməkdaşlıq, anonimlik

Keywords: operative crime detection activities, legal foundations, assistance, public and private, confidential, collaboration, anonymity

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, правовые основания, содействие, гласные и негласные, конфиденциальный, сотрудничество, анонимность

Dövlət meydana gəlmiş vaxtdan davranış qaydalarını müəyyən etməyə başlamışdır. O, cəmiyyətdə insanları, onların mülkiyyətində olan əmlakı, eləcə də dövlətin özünü ictimai-təhlükəli qəsdlərdən müdafiə etmək funksiyasını da üzərinə götürmüşdür. Təşəkkül tapdığı vaxtdan müasir dövrümüzdə qədər dövlət cinayətlərinin baş verməməsində, cinayətlə mübarizədə maraqlı tərəf kimi çıxış edir və təbii ki, bununla əlaqədar cinayətlərin qarşısının alınması üçün müəyyən metodlardan istifadə olunması zərurəti yaranmışdır.

Müasir dövrümüzdə də cinayətkarlıqla mübarizə dövlətin əsas vəzifəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi cinayətkarlıqla mübarizədə qəti mövqə nümayiş etdirir. Hüquq-mühafizə orqanları cinayətlərinin baş verməməsi, onların qarşısının alınması və açılması istiqamətində ciddi iş aparır.

Hamıya məlumdur ki, müstəqilliyimizin ilk illərində cinayətkarlıqla mübarizədə uğurlu nəticələrin əldə olunması Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndərimizin hakimiyyəti dövründə onun tərəfindən imzalanmış «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» 1994-cü il 9 avqust tarixli 181 nömrəli Fərman cinayətkarlıqla mübarizənin təşkili və həyata keçirilməsində proqram səciyyəli ilk və mühüm əhəmiyyətli dövlət sənədidir [1]. Həmin fərmanla hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Məhz bu fərmanın tələblərindən irəli gələrək həyata keçirilən qəti tədbirlər nəticəsində qısa müddətdə respublikamızda əmin-amanlıq bərqərar olmuş, cinayətkarlıqla mübarizədə, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasında uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur. Bu gün də cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində respublikamızda ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında hüquqi və təşkilati tədbirlər davam etdirilir ki, bunun nəticəsində siyasi sabitlik və ictimai asayiş uğurla təmin olunur.

Cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətin qarşısında duran vəzifələri hüquq-mühafizə

orqanları həyata keçirirlər. Hər bir sahədə olduğu kimi, cinayətkarlıqla mübarizədə də həmin orqanların qanunla müəyyən olunmuş müvafiq fəaliyyət formaları mövcuddur. Forma dedikdə, fəaliyyətin məzmununun ifadəsi nəzərdə tutulur. Belə fəaliyyət formalarından biri əməliyyat-axtarış fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət cinayətkarlıqla müvəffəqiyyətli mübarizə aparmaq məqsədilə xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir və onun əsas təyinatı insanların, cəmiyyətin, dövlətin qanunla qorunan mənafeələrinin əməliyyat-axtarış və digər tədbirlər vasitəsilə səmərəli müdafiəsidir. Qeyd olunan fikirlər bu fəaliyyətin cinayətkarlıqla mübarizə tədbirləri sistemində yerini müəyyən edir.

«Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən bu fəaliyyət aşkar və qeyri-aşkar üsullarla həyata keçirilən bir fəaliyyətdir [2, s.4]. Təcrübədə bu üsullar əməliyyat şəraitindən (vəziyyətdən), baş verən hadisədən, konkret məqsəddən asılı olaraq bir-birini tamamlamaqla tətbiq olunur. Bu fikir qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri «aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması» prinsipidir [3, s.6].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində kompleks şəkildə həm aşkar, həm də qeyri-aşkar üsullardan istifadə olunsada, üstünlük qeyri-aşkar üsullara verilir. Bu onunla şərtləndirilir ki, aşkar tədbirlər vasitəsilə naməlum şəraitdə törədilmiş cinayətlərin üstünü açmaq təcrübə olaraq mümkün olmadığına görə, onları törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini təmin etmək olduqca çətin olur. Bu zaman qeyri-aşkar üsul və metodların tətbiqinə zərurət yaranır. Qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada bu üsul və metodlar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən təcrübədə tətbiq olunur.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin cinayətkarlıqla mübarizədə istifadə etdikləri qeyri-aşkar üsullardan biri vətəndaşların köməyindən gizli istifadə olunması və konfidensial əsaslarla (məxfi) əməkdaşlıq etmələridir [4, s.210].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin kəşfiyyat-konspirasiya xüsusiyyətlərini nəzərə alıqda, görürük ki, bu fəaliyyətin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə vətəndaşları cəlb etmədən (onların köməyindən istifadə olunmadan) cinayətkarlığa qarşı səmərəli mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən subyektlərə kömək göstərilməsi ilə bağlı məsələlərin hüquqi nizamlanması Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli 728-IQ nömrəli «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununda öz əksini tapmışdır. Bu sahədə yaranan münasibətlərin qanunvericilik səviyyəsində nizamlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hesab etmək olar ki, əməkdaşlıq məsələsinin qismən leqallaşdırılması ictimai-hüquqi şüur düşüncəsində əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb olur, vətəndaş bunun mahiyyətini, məqsədini dərk edir və əməliyyat-axtarış orqanları ilə əməkdaşlığa heç də mənfə bir hal kimi baxmır. Nəticədə isə ictimaiyyətin nümayəndələri cinayətkarlıqla mübarizədə yaxından iştirak edir və bu da həmin mübarizənin səmərəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

«Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin və respublika ərazisində olan hər bir şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinə kömək göstərməsi hüquq norması olaraq müəyyən edilmişdir. Həmin maddənin I hissəsinin məzmununa görə dövlət

və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinə kömək göstərməyə borcludurlar. Qeyd olunan normanı şərh edərkən belə bir fikir söyləmək olar ki, sırası vətəndaşdan fərqli olaraq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə köməyi onların iradəsindən kənar edilən hərəkətdir. Yəni, köməkliyin göstərilməsi onların hüququ yox, tutduğu vəzifədən və qulluq mövqeyindən irəli gələrək borcudur. Maddənin II hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər bir şəxs əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsində kömək göstərə bilər. Heç kəs əməliyyat-axtarış fəaliyyətində məcburi qaydada iştirak etməyə cəlb edilə bilməz [5, s.14]. Normanın məzmunundan irəli gələrək qeyd etmək olar ki, hər hansı bir şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək göstərməsi onun hüququdur və bu fəaliyyətdə iştirakı könüllülük əsasında həyata keçirilməlidir.

Şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək göstərmələri bir neçə halda ola bilər. Birinci hal əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinin təşkilinə kömək göstərilməsindən ibarətdir. Bu halda o şəxslər cəlb edilir ki, onlar real köməklik göstərmək imkanına malik olsunlar. Real kömək göstərmək imkanları adətən bir sıra faktorlardan (məsələn, şəxsin peşə biliklərindən, tutduğu vəzifədən və s.) asılı olur və bütün bunlar əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə hazırlıq işlərini aparan əməliyyat işçisi tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri müxtəlif sahələrdə zəruri biliklərə malik olan mütəxəssisləri və digər kateqoriyadan olan şəxsləri əməliyyat-axtarış tədbirlərinin təşkili məsələləri ilə əlaqədar əməkdaşlığa cəlb edə bilər. Bu hazırlıq mərhələsində şəxslər əməkdaşlığa adətən tədbirin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün əlavə hazırlıq işlərinin görülməsinə, zəruri şəraitin yaradılmasına ehtiyac olduqda cəlb edirlər. Belə hallar bir qayda olaraq vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinə zərurət olduqda, yaxud əməliyyat-axtarış tədbirlərinin qeyri-əşkar formada həyata keçirildiyi zaman mövcud olur.

İkinci halda isə şəxslər əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Buna misal olaraq «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş «cinayətkar qruplara və ya kriminogen obyektlərə daxil edilmə», «əməliyyat eksperimenti, yəni cinayətkar fəaliyyəti təqlid edən davranış modelinin tətbiqi», «nəzarət qaydasında mal alınması» və s. kimi əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə şəxslərin cəlb olunmasını göstərmək olar.

Kömək göstərmənin digər bir halı isə əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər və faktlar barədə məlumatların əldə olunması ilə bağlıdır. Bu halda kömək göstərilməsinə məlumatların toplanması və bu məlumatların əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi istiqamətində istifadəsinə dair fəal hərəkətlər daxildir.

Belə məlumatları kömək göstərən şəxslər, cinayəti hazırlayan, törədən və törətmiş, cinayət hadisəsinin şahidi olmuş şəxslərin hərəkətlərinin vizual müşahidəsi, eləcə də onlarla söhbət zamanı əldə edə bilərlər. Əldə edilmiş məlumatlardan cinayətlərin törədilməsi səbəb və şəraitinin aradan qaldırılması və ya cinayətlərin törədilməsini çətinləşdirən, qeyri-mümkün edən şəraitin yaradılması, eləcə də şəxsləri cinayət törətməkdən çəkindirmək və cinayətkarların hərəkətlərinin sənədləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

Şəxslərin köməyindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri üçün müəyyən hüquq və vəzifələr müəyyən olunmuşdur. Belə ki, qanunun 7-ci maddəsinin 2 və 4-cü bəndlərinə əsasən, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri öz səlahiyyətlərini yerinə yetirərkən, məxfilik əsasında onlara kömək etməyə razılaşan şəxslərlə əvəzli və ya əvəzsiz qaydada əməkdaşlıq etmək, müqavilə və ya şifahi razılıq əsasında fiziki və hüquqi şəxslərin yaşayış və qeyri-yaşayış binalarından, otaqlarından, nəqliyyat vasitələrindən və digər əmlakından istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquqdan istifadə edərkən, qanunun 6-cı maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərinə əsasən, hər hansı şəxslə əməkdaşlığın məxfiliyini və anonimliyini təmin etmək, kömək edən şəxslərin, onların yaxın qohumlarının şəxsi təhlükəsizliyini və əmlakını hüquqazidd qəsdlərdən qorumaq əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin vəzifəsidir [6, s.10].

Kömək göstərən şəxslərin işinin müvəffəqiyyəti onların məxfiliyinin və anonimliyinin təmin edilməsindən çox asılıdır. Məhz ona görə də bu, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin əsas vəzifəsi kimi qanunla müəyyən olunmuşdur.

Qeyd edilən maddələrin müddəaları rəhbər tutularaq, konfidentlərin (məxfi əməkdaşların) fəaliyyəti əsasən gizli üsulların tətbiq edilməsini zəruri edir.

Konfidensial əsasda əməkdaşlıq qarşılıqlı razılaşma anından qüvvəyə minir və tərəflərin birinin istəyi ilə və yaxud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda (şəxsin öz əməkdaşlıq imkanlarını və yaxud əmək qabiliyyətini itirməsi, vəfat etməsi və s.) dayandırılır [7, s.143].

Əməkdaşlığın əvəzli xarakter daşması o deməkdir ki, şəxsin əməyinin əvəzi bu və ya digər şəkildə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinə tərəfindən ödənilir. Bu ödəniş pul, mükafat, qiymətli hədiyyələr və s. şəkildə ola bilər. Dövlət orqanlarında qulluq edən şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlığı yüksək vətəndaşlıq hissəsinə söykənir və bir qayda olaraq əvəzsiz xarakter daşıyır. Bu halda da səmərəli fəaliyyətə görə mükafatlandırma istisna təşkil etmir [8, s.77].

Fiziki və hüquqi şəxslərin qanunda qeyd olunan əmlaklarından istifadə etmək zərurəti olduqda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilk növbədə həmin əmlakın sahibinin razılığını almalıdır. Konkret vəziyyətdən asılı olaraq bu razılıq şifahi xarakter daşıya bilər və ya müqavilə bağlana bilər. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi prosesində təcili olaraq, qısamüddətli, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakından istifadə zərurəti yaranarsa, bu, şifahi razılaşma yolu ilə həyata keçirilir və həmin əmlakdan istifadə müddəti uzunmüddətli olarsa, onun sahibi istifadə barədə müqavilə bağlanmasını tələb edə bilər. Bu zaman müqavilə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun şəkildə tərtib olunur [9, s.81].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində iştirak edən şəxslərin köməyindən istifadə zamanı yaranan münasibətlərdən irəli gələrək, qarşılıqlı olaraq həm əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri, həm də əməkdaşlıq edən şəxslər üçün müəyyən öhdəliklər yaranır. Yəni, şəxslər əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq etməyə başlayarkən, əməliyyat xarakterli məlumatlar əldə edilməsinə istiqamətlənməlidirlər. Çünki, əməliyyat-axtarış orqanlarına hazırlanan, törədilən və törədilmiş cinayətlər barədə məlumat vermək onların vəzifəsidir. Qarşı tərəfin əsas öhdəliyi ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əməkdaşlıq edən şəxslərin məxfiliyi, anonimliyi təmin edilməlidir və «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinin X hissəsinə əsasən, onlar barədə məlumatlar yalnız həmin şəxslərin yazılı razılığı ilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və hal-

larda aşkarlana bilər [10, s.28].

Şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyətində iştirak etmək hüququnun qanunvericilikdə təsbit olunması, o demək deyil ki, hər bir şəxsin belə bir istəyinin olması həmin hüquqların reallaşması ilə nəticələnəcək. Bunun üçün belə şəxslərlə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına, onların əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlama və keçirilməsinə cəlb olunması üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin razılığı olmalıdır. Bununla bağlı məsələlərin həll edilməsi onların müstəsna hüququdur.

Şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlığı məqsədəuyğun formada olmalı və müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənməlidir. Bu zaman əməkdaşlığa cəlb edilən şəxsin imkanları, şəxsi keyfiyyətləri, verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinin nəticəsinin təhlili və s. hallar nəzərə alınmalıdır [11, s.143].

«Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin II hissəsində qeyd olunmuşdur ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərində şəxslərin könüllü iştirakı bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilə bilər [12, s.32]. Bununla şəxsin əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlanması və keçirilməsində iştiraka razılığı obyektiv olaraq təsbit olunur. Qeyd edilənlərlə yanaşı, şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək göstərmələri və buna razılıq vermələri müqavilə bağlanmadan, digər bir formada da həyata keçirilir və rəsmiləşdirilir. Bu aşağıdakı hallarda baş verir:

- əməkdaşlığa namizədin əməliyyat aparatının əməkdaşı ilə şəxsi söhbəti zamanı;
- tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı.

İkinci hal şəxsin öz rolunu və tapşırığın mənasını dərk etməyə imkan verir. Bu da yerinə yetirilən hərəkətlərin xarakteri haqqında nəticə çıxarmağa əsas verir və nəticədə şəxs əməkdaşlıq barədə yekun qərara gəlir. Daxili işlər orqanları sistemində qeyd olunan məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi Daxili İşlər Nazirliyinin müvafiq normativ-hüquqi aktları ilə həyata keçirilir.

Köməkliyin rəsmi forması əməkdaşlıq haqqında mütləq şəkildə müqavilənin bağlanmasını nəzərdə tutur. Həmin müqavilədə əməkdaşlığa dair tələblər, xüsusi şərtlər, eləcə də tərəflərin hüquq və vəzifələri əks olunur. Belə müqavilənin müddəti tərəflərin razılığı ilə təyin edilir, eyni zamanda şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinə kömək göstərməsi imkanları nəzərə alınmaqla, pozulması şərtləri müəyyən olunur. Məsələn, şəxsin kəşfiyyat imkanlarının tükənməsi, əmək qabiliyyətini itirməsi və s. hallar [13, s.85].

Şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyətində iştirakı zamanı başlıca olaraq iki prinsipi nəzərə almaq lazımdır. Bu prinsiplər konspirasiya və aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsipidir ki, həmin prinsiplər «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd olunmuşdur. Bu halda məxfiliklə yanaşı, alternativ yaşamağa yol verilir, yəni şəxslərin öz razılıqları ilə onlar əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlanmasına və keçirilməsinə aşkar, yaxud gizli formada cəlb edilə bilərlər.

Aşkar və gizli köməkliyin mahiyyətini açıqlayan bir neçə halı təhlil edək.

Birinci hal. Əməliyyat-axtarış orqanları onlara kömək edən şəxslərin iştirakı ilə aşkar və ya xüsusi konspirasiya tələb etməyən əməliyyat-axtarış tədbirləri hazırlayır və keçirirlər. Eyni zamanda şəxsin köməkliyi birdəfəlik xarakter daşıyır və o, əməliyyat-axtarış tədbirlərində iştirakının gizli saxlanılmasını tələb etmir və lazım gəldikdə cinayət işi üzrə şahid kimi çıxış etməyə hazırdır.

İkinci hal. Əməliyyat-axtarış tədbirləri gizli şəkildə təşkil olunur və həyata keçiri-

lir. Belə halda şəxsin kömək göstərməsi aşağıdakı formada səciyyələnir:

1. Şəxs bu tədbirdə iştirakının gizli saxlanılmasını istəyir (məsələn, əşya və sənədlərin tədqiqi, nəzarət qaydasında mal alma tədbirlərinin keçirilməsində iştirak etmə və s.), lakin sonra cinayət işi üzrə şahid qismində çıxış etməyə razılıq verir. Deməli, cinayət prosesual araşdırmanın başlanmasına qədər əməliyyat-axtarış tədbirinin nəticələrinin, həm də bu tədbirin keçirilməsində şəxsin köməkliliyinin bir fakt olaraq aşkar edilməsi arzuolunmazdır;

2. Şəxs iştirakının gizli saxlanılmasını tələb edir və sonra da cinayət işi üzrə prosesin (şahid qismində) iştirakçısı olmaq istəmir. Belə bir halda əməliyyat işçisi müəyyən edir ki, hansısa bir səbəbə görə kömək göstərən şəxsin iştirakını aşkar etmək olmaz.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üzrə təcrübə əsaslı olaraq təsdiq edir ki, əməliyyat aparatları əməliyyat-axtarış tədbirlərini tam şəkildə aşkar keçirmirlər. Çünki, bu həm əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin mahiyyətinə, həm tədbirlərin həyata keçirilməsi taktikasına, həm də müəyyən mənada həmin tədbirlərdə şəxslərin məxfi iştirak etməsinə ziddir. Lakin, sonradan bir qayda olaraq, əməliyyat-axtarış tədbirinin nəticələrinin istifadəsi zamanı onlar müəyyən dərəcədə aşkarlanır, nəticələri isə cinayəti hazırlayan, törədən və törətmiş şəxslər barədə müvafiq tədbirlər görülməsi üçün istifadə edilir. Bu yolla aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsipi həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunvericiliyində bununla əlaqədar bəzi şərtlər və imtiyazlar nəzərə alınmışdır. Məsələn, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinə əsasən, cinayətin açılmasında iştirak etmiş cinayətkar qrupun üzvünün köməyindən istifadə edilməsinə yol verilir və belə şəxslər tərkibində cinayət əlamətləri olan ağır nəticələrə səbəb olmayan əməllər törədibsə və vurulmuş zərəri ödəyibsə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinayət məsuliyyətindən azad olunur [14, s.33].

Şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə köməkliliyinin bir forması da anonim köməklilikdir. Onun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayətlərin qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin açılması, cinayət törətmiş şəxslərin, itkin düşmüşlərin və s. kateqoriyalı şəxslərin axtarışına dair əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlanması və keçirilməsində kömək edən şəxs iştirak etmir, sadəcə hər hansı faktla bağlı məlumat verməklə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə münasibətlərini anonim formada qurur. Bu eyni zamanda həmin şəxsdən şahid qismində istifadə olunmasını qeyri-mümkün edir. Belə halda qeyd edilən şəxslərin əməliyyat-axtarış orqanlarına göstərdiyi köməklilik xüsusi köməklilik forması sayılır və şəxsin müvafiq məlumatı verməsinə baxmayaraq, onun şəxsiyyəti anonim olaraq qalır. Şəxslər anonim məlumatların əksər hissəsini telefon vasitəsilə və yazılı formada verirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» 314-IQ nömrəli 10.06.1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, vətəndaşlar tərəfindən edilən anonim müraciətlərə baxılmır [15]. Lakin, əməliyyat marağı kəsb etdiyinə görə cinayətlərin hazırlanması və törədilməsi, onu törədən şəxslər barədə vətəndaşlardan daxil olan anonim məlumatların yoxlanılması mütləqdir. Bu yoxlama əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri tərəfindən həyata keçirilir.

Fikirlərimizi ifadə edərkən, bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, «kömək göstərmə» anlayışı ilə «əməkdaşlıq» anlayışı fərqlidir. Biz bu fərqi şəxslərin əməliyyat-ax-

tarix fəaliyyətində iştirakı ilə bağlı məsələləri nəzəri və təcrübi baxımdan təhlil edərkən görürük. Bununla belə, məlum olur ki, bunlar mahiyyət etibarı ilə eyni olsa da, bəzi fərqli cəhətlərlə səciyyələnir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin məzmunundan da bunu aydın başa düşmək olar.

Kömək göstərmək dedikdə, qanunvericiliyə müvafiq olaraq cinayətkarlıqla mübarizə məsələlərinin həllində konkret şəxslərin (vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə yuxarıda qeyd olunan formalarda (aşkar, gizli, anonim) köməklik etmələri başa düşülür. Əməkdaşlığa cəlb etmə isə, birgə fəaliyyətlə məşğul olma deməkdir. Bu əməkdaşlıq birmənalı olaraq konfidensiallıq əsasında gizli formada həyata keçirilir.

Beləliklə, «kömək göstərmək» məfumu «əməkdaşlıq» məfumundan daha geniş anlayışdır və bir çox variantları, o cümlədən də əməkdaşlığı əhatə edir. Yəni köməklik göstərməni bütün hallarda əməkdaşlıq və ya cəlb etmə kimi qeyd etmək olmaz. Lakin, hər iki halda kömək göstərən şəxslə əməliyyat aparatlarının əməkdaşları arasında müəyyən münasibətlər yaranır və qanunla tənzimlənir.

Qeyd olunan xüsusiyyətləri kömək göstərmənin formalarını təhlil edərkən, aydın şəkildə görürük.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək göstərilməsinin mahiyyəti eyni zamanda kömək göstərən şəxslərlə əməliyyat işçiləri arasında mövcud olan münasibətlərin müddəti ilə səciyyələnir. Belə ki, köməklik birdəfəlik, qısamüddətli, vaxtaşırı və daimi uzunmüddətli ola bilər [16, s.88].

Aşkar və anonim köməkliliyin davamlılığı kömək göstərilməsinin zəruriliyi və yaxud bunun üçün müəyyən şəraitin (imkanın) olması ilə müəyyən edilir. Belə ki, konkret nəticələr əldə edildikdən sonra, yaxud mövcud şəraitin (vəziyyətin) dəyişməsi ilə əlaqədar və ya subyektiv səbəbdən kömək göstərən şəxslərlə olan münasibətlər bir qayda olaraq sona çata bilər. Lakin sonradan zərurət olduqda və ya şərait imkan verdikdə kömək göstərilməsi davam etdirilə bilər.

Kömək göstərilməsinin ən tipik növü olan gizli köməklik tamamilə başqadır. Məhz belə münasibətlərin qurulması zamanı onları quran subyektlərin rolu və vəzifələri, eləcə də onlara xas olan digər xüsusiyyətlər daha aydın özünü göstərir.

Belə ki, birdəfəlik, qısamüddətli, yaxud vaxtaşırı köməklik növləri əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin idarədaxili normativ aktlarında müvəqqəti əməliyyat əlaqəsi kimi müəyyən edilir. «Əməliyyat əlaqəsi» sırf konspirasiya xarakterli olur, lakin eyni zamanda «əlaqə» sözünün qəbul edilmiş izahını tamamilə əks etdirərək bilavasitə ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma, əməliyyat-axtarış xarakterli məlumat verən şəxslərlə gizli münasibətlərin qurulmasını ifadə edir [17, s.146].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək göstərilməsi anlayışını aşağıdakı məzmununda ifadə etmək olar: əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinə kömək göstərilməsi dedikdə, onlara səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsində könüllü olaraq kömək göstərən və ya onlarla konfidensial əsaslarla əməkdaşlıq edən şəxslərin əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər və faktlar barədə məlumatların toplanması və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hazırlanaraq, həyata keçirilməsi istiqamətində fəal iştirakı başa düşülür.

Cinayətkarlıqla mübarizədə belə şəxslərin köməkliliyindən istifadə olunması təcrübədə özünü doğruldur və uğurlu nəticələr əldə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə müvəkkil olunmuş şəxs-

lər ictimaiyyətin nümayəndələri ilə daim sıx münasibətdə olmalı və onlar tərəfindən göstərilən köməklikdən cinayətkarlığa qarşı mübarizədə səmərəli istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09.08.1994-cü il tarixli 181 nömrəli Fərmanı.
2. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.4.
3. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.6.
4. К.К.Горяинов, В.С.Овчинский, Г.К.Синилов. «Теория оперативно-розыскной деятельности». Учебное пособие. Москва, 2010.
5. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.14.
6. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.10.
7. Ş.İ.Hüseynov, K.N.Səlimov, B.Ə.Əliyev, N.K.Salmanzadə. «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti» (Ümumi və Xüsusi hissə). Dərs vəsaiti. Bakı, 2011, s.143.
8. E.Ə.Mahmudov, Ə.S.Şəfiyev, M.H.Məhərrəmov. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa şərhlər». Bakı, 2007, s.77.
9. E.Ə.Mahmudov, Ə.S.Şəfiyev, M.H.Məhərrəmov. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa şərhlər». Bakı, 2007, s.81.
10. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.28.
11. Ş.İ.Hüseynov, K.N.Səlimov, F.H.Muradov. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti». Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, s.143.
12. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.32.
13. А.Ю.Шумилов. «Комментарий к Федеральному Закону «Об оперативно-розыскной деятельности». Москва, 2004, с.85.
14. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 728-IQ nömrəli 28.10.1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Qanun», 2010, s.33.
15. «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» 314-IQ nömrəli 10.06.1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
16. Ş.İ.Hüseynov, K.N.Səlimov, F.H.Muradov. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti». Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, s.88.
17. Ş.İ.Hüseynov, K.N.Səlimov, B.Ə.Əliyev, N.K.Salmanzadə. «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti» (Ümumi və Xüsusi hissə). Dərs vəsaiti. Bakı, 2011, s.146.

**LEGAL FOUNDATIONS AND FORMS OF ASSISTANCE
TO THE ENTITIES OF OPERATIVE CRIME DETECTION**

F.H.Muradov, N.K.Salmanzadəh

SUMMARY

This article is dedicated to some actual problems related to the civil assistance to the entities of operative crime detection to complete their mission. The analysis of the essence of the matter, different forms of assistance and legal regulation is also presented.

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ И ФОРМЫ СОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТАМ
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Ф.Г.Мурадов, Н.К.Салманзаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена некоторым актуальным вопросам содействия граждан субъектам оперативно-розыскной деятельности в выполнении своих полномочий. Также проведён анализ по вопросам, связанным с сущностью, направлениями, формами содействия и правовым регулированием отношений, существующих в этой области.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının “Daxili İşlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının 18 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

CƏZANI FƏRDİLƏŞDİRMƏ PRİNSİPİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

N.V.Sadiqzadə

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: nurik_sf@msn.com

Açar sözlər: cinayət hüququ, cəzanı fərdiləşdirmə, Cinayət Məcəlləsi

Keywords: criminal law, individualization of punishment, criminal code

Ключевые слова: уголовное право, индивидуализация наказания, Уголовный кодекс

Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq sahəsinin mahiyyəti və sosial istiqaməti onun prinsiplərində öz əksini tapır və ifadə olunur. Bu sözləri eynilə olduğu kimi dövlətdaxili (milli) hüququn müstəqil sahələrindən biri olan cinayət hüququ barədə də demək olar. Cinayət hüququnun prinsipləri onun məzmununu müəyyən edən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar olub, Cinayət Məcəlləsində təsbit edilir. Cinayət qanunvericiliyinin (Cinayət Məcəlləsinin) əsasını məhz həmin prinsiplər təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 4-cü maddəsi cinayət hüququnun prinsiplərini sadalayaraq onların adını çəkir: qanunçuluq prinsipi, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, ədalət prinsipi, humanizm prinsipi. Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsi qanunçuluq, 6-cı maddəsi qanun qarşısında bərabərlik, 7-ci maddəsi təqsirə görə məsuliyyət, 8-ci maddəsi ədalət, 9-cu maddəsi isə humanizm prinsipinin tənzimlənməsinə, onların hüquqi-normativ təsbitinə həsr edilmişdir. Göstərilənlər cinayət hüququnun sahəvi və ya ümumi prinsipləri (hüququn ümumi prinsiplərinə münasibətdə isə xüsusi prinsiplər) adlanır; cinayət hüququnun ümumi (sahəvi) prinsipləri bütövlükdə cinayət hüququnun məzmununu müəyyənləşdirir.

Qeyd etməliyik ki, cinayət hüququnun prinsipləri təkcə ümumi (sahəvi) prinsiplərdən ibarət deyil. Belə ki, cinayət hüququnun prinsipləri anlayışına həm də sahədaxili prinsiplər daxildir. Cinayət hüququnun sahədaxili prinsipləri dedikdə onun ayrı-ayrı institutlarının məzmununu xarakterizə edən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququnun sahədaxili prinsiplərindən biridir. Bu prinsip cinayət hüququnun cəza təyin etmə institutunu tənzim edir. Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinin 3-cü hissəsi məhz cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Düzdür, burada “cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi” kimi termin işlədilməsinə rast gəlmirik. Başqa sözlə, Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinin 3-cü hissəsində həmin prinsipin adı çəkilmir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, burada cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi formulə edilməmiş, təsbit edilməmişdir. Əksinə, Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinin 3-cü hissəsi cəzanın fərdiləşdirilməsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Burada deyilir ki, cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaş-

N.V.Sadiqzadə

dıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır. Bu kimi hüquqi göstərişdə məhz cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi təsbit olunmuşdur.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi elə prinsipdir ki, bu prinsipə görə məhkəmə törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə almaqla cəza təyin edir.

Cinayət hüquq praktikasında cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi bu və ya digər formada öz əksini tapır; həmin formalar cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin təzahür formaları adlanır.

Cəzanı yüngülləşdirən hallar cəzanı fərdiləşdirən formalardan biridir. Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsi həmin halları müəyyənləşdirir; həmin maddəyə görə, cəzanı yüngülləşdirən hallar aşağıdakılardır:

- hadisələrin təsadüfi axarı zəminində ilk dəfə olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətin törədilməsi;
- cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilməsi;
- cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsi;
- cinayət törətmiş şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması;
- cinayətin ağır həyat şəraiti nəticəsində və ya mərhəmətlilik niyyəti ilə törədilməsi;
- cinayətin fiziki və ya psixi məcburiyyət təsiri altında, yaxud maddi, xidməti və ya sair cəhətdən asılılıq nəticəsində törədilməsi;
- cinayətin zəruri müdafiənin, ictimai təhlükəli əməl törətməmiş şəxsin tutulmasının, son zərurətin, əsaslı risqin, əmrin və ya sərəncamın icra edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş şərtlərini pozmaqla törədilməsi;
- cinayətin zərərçəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hərəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi;
- könüllü gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə;
- cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxslə razılıq əldə etməyə cəhd edilməsi, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi.

Cəzanı ağırlaşdıran hallar cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin təzahür formalarından biridir; həmin hallar Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsində sadalanır; bu maddəyə görə cəzanı ağırlaşdıran hallar aşağıdakılardır:

- cinayətlərin təkrar törədilməsi, cinayətlərin residivi;
- cinayətin ağır nəticələrə səbəb olması;
- cinayətin qabaqcadan əlbir olmuş bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cina-yətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi;
- cinayətin törədilməsində xüsusilə fəal iştirak etmə;
- psixi pozuntulardan əziyyət çəkən və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslərin cinayət törətməyə cəlb olunması;

N.V.Sadıqzadə

- cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm, digər şəxslərin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində, tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi;

- cinayətin qulluq mövqeyinə və müqaviləyə əsasən təqsirkara göstərilən etimaddan istifadə etməklə törədilməsi.

Göstərilən iki haldan başqa, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi həm də digər formalarda təzahür oluna bilər: həmin formalar isə bunlardan ibarətdir:

- cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi;
- təqsirkarın şəxsiyyəti;
- təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri.

Ədəbiyyat

1. Велиев С.А., Савенков А.А. Индивидуализация уголовного наказания. М., 2004
2. Велиев С.А. Принципы назначения уголовного наказания. СПб., 2004
3. Уголовное право России. Часть общая и особенная. Учебник // Под ред. А.И.Рапога. М., 2008
4. Уголовное право. Учебник. Общая часть. М., 1996
5. Уголовное право. Часть общая и особенная. Учебник // Под ред. Н.И.Ветрова, Ю.И.Ляпунова. М., 2008

VARIOUS FORMS OF THE PRINCIPLE OF INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT

N.V.Sadigzadeh

SUMMARY

The principle of individualization of punishment is designed to help to impose a punishment in full accordance with the gravity of a crime, with the identity of the culprit, with the mitigating and aggravating circumstances. This article is dedicated to the various forms of that principle.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ПРИНЦИПА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ НАКАЗАНИЯ

Н.В.Садыгзаде

РЕЗЮМЕ

Принцип индивидуализации подразумевает назначение наказания, максимально соответствующего тяжести конкретного совершённого преступления, личности совершившего его преступника, иных смягчающих и отягчающих обстоятельств. Данная статья посвящена различным формам проявления принципа индивидуализации наказания.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 14 dekabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

SİYASƏTŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

UOT № 327

ABŞ-IN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ENERJİ AMİLLƏRİ

B.V.Hüseyn

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: huseynbahar@yahoo.com

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Amerika siyasəti, neft, Əsrin müqaviləsi

Keywords: Southern Caucasus, US policy, oil, Contract of the Century

Ключевые слова: Южный Кавказ, политика США, нефть, Контракт века

Müasir diplomatik leksikonda özünə kifayət qədər möhkəm yer tutmuş milli “təhlükəsizliyin enerji tərəfi”, “neft diplomatiyası”, “beynəlxalq münasibətlərdə neft amili”, “kommunikasiya diplomatiyası” kimi anlayışların hamısının bir tərəfi göründüyü kimi neftdir. Lakin neft adi enerji mənbəyi deyil, ingilis tədqiqatçısı Maykl Bruksun dediyi kimi, dünya siyasətində alışırdıcı materialdır. XX yüzilliyin ikinci yarısında baş vermiş münaqişələrin böyük əksəriyyətində neftin izləri özünü aydın göstərir ki, bu da təsadüf deyildir.

Neft Yer planetinin səthinə bərabər paylanmayıb. XX əsrin başlıca enerji mənbəyinə çevrildikdən sonra neft uğrunda mübarizə dünya siyasətinin gedişinə öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Əgər 1900-cü ildə dünya enerji balansında neftin payı cəmi 3,7 faizə bərabər idisə, 1947-ci ildə bu rəqəm 24 faizə yüksəlmişdir. 1914-cü ildə dünya ticarət donanmasının 4 faizi neftlə işləyirdisə, 1947-ci ildə bu göstərici 80 faizdən yuxarı olmuşdur¹.

Kapitalist ölkələri içərisində neft istehsalı və istehlakı sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan ABŞ-ın ənənələri daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki kifayət qədər çoxsaylı enerji mənbələrinə malik olan ABŞ uzun müddət öz neftinin istehsalı və ixracı ilə məşğul olmuşdu. Kapitalist münasibətlərinin kökləri ABŞ-ın sənayesində daha dərin idi. S.D.Boqdanovski vaxtilə yazırdı ki, ABŞ-ın neft sənayesində inhisarlar bütün digər sahələrdən daha tez meydana gəlmişdir². 1947-ci ildə dünya neft hasilatında ABŞ-ın payı 63,5 faizə bərabər idi. Milli neft sənayesində ABŞ-ın öz payı 96 faizə çatırdı, qalan 4%-i ingilis-holland neft şirkətinin payına düşürdü³.

ABŞ-ın neftdən götürdüyü gəlir digər sahələrlə müqayisədə böyük üstünlüyə malik idi. Belə ki, rəsmi statistikaya görə, ABŞ-ın təkə 1970-ci ildə neftdən xalis gəliri 2 mlrd. 603 mln.dol. olmuşdur. ABŞ-ın əldə etdiyi bu gəlirdə Yaxın və Orta Şərqi payı olduqca böyük idi. Bu region nəhəng neft ehtiyatlarına malik idi, belə ki, 1970-ci ildə ümumi miq-

B.V.Hüseyn

¹ Майкл Брукс. Нефть и внешняя политика. М., 1949, с.6

² Богдановский С.Д. . Нефтяной империализм, с.27

³ M.Bruks. Göst.əsəri, s.16, 44

darı 70 mlrd. tona çatan dünya neft ehtiyatlarının 47 mlrd. tonu Yaxın və Orta Şərç regionunun payına düşmüşdür⁴. Təsadüfi deyil ki, ABŞ prezidenti C.Karter 1977-ci ilin avqustunda bu regionu “ABŞ-ın həyati maraqları zonası” elan etmişdi⁵.

ABŞ-ın çoxşaxəli neft strategiyası geosiyasi maraqları ilə sıx bağlı idi. Geosiyasi mübarizə isə istər “soyuq müharibə”, istərsə də ondan sonrakı dövr dünya siyasətini müəyyənləşdirən başlıca meyar olub, beynəlxalq aləmdə qüvvələr düzümünü və qütbləşməni müəyyən edirdi.

XX yüzilliyin 90-cı illərində baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklər dünya siyasət meydanında hər şeyi alt-üst etdi, ikiqütblü dünyadan təkqütblü dünyaya keçid baş verdi., dünyanın sonuncu nəhəng imperiyasının dağılması nəticəsində beynəlxalq aləmdə qüvvələr balansında ciddi dəyişikliklər baş verdi, postsovet məkanında yeni münasibət formalaşmağa başladı, regionla bağlı maraqlı dövlətlərin aparıcı siyasət konturlarının yeni hüdudları müəyyənləşməyə başladı.

Yaranmış yeni tatixi şərait ABŞ-ın xarici siyasət kursu qarşısında yeni məqsəd və vəzifələrin qoyuluşunu şərtləndirirdi. Artıq ən yaxın məqsəd SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranmış “vakuumun” sadəcə dondurulmasından və ya Rusiyanın ətrafında “sanitar kordonunun” yaradılmasından ibarət deyildi, Xəzər regionun zəngin karbohidrogen ehtiyatları nəinki ABŞ-a, habelə bütün Avropaya uzunmüddətli və etibarlı enerji vəd edirdi. Neft ABŞ-ın enerji balansında 40%-lik paya malik idi, ölkə enerji ilə təmin olunmaq üçün istifadə etdi neftin 55%-ni xaricdən idxal edirdi, bu isə enerji təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizliyə bərabər olmasını deməyə imkan verir. Nüfuzlu amerikan jurnalistlərindən biri ABŞ-ın xarici siyasəti strategiyasından bəhs edərkən yazırdı ki, ABŞ özünə lazım olan müqavilələri 50-60 il əvvəldən imzalayır, diplomatiya dilinə çevirdikdə ABŞ-ın enerji siyasəti və geosiyasi maraqlarının yarıməsrlük perspektivə planlaşdırıldığını deyə bilərik. Azərbaycana münasibətdə ABŞ bir növ 1991-1997-ci illərə sanki eksperiment dövrü kimi baxır, hadisələri istiqamətləndirir, “Əsrin kontraktı” və əsrin neft ixrac kəmərinin tikintisi ilə bağlı danışıqları dəstəkləyir, toplanmış təcrübəni və nəticələri aprobeasiya edirdi.

1996-cı ilin dekabrında, ATƏT-in Lissabon sammitində, Azərbaycan diplomatiyasının bir növ “əlbəyaxa” mübarizəsi, Azərbaycanın “cinah sazişlərinin” ratifikasiyasına (1997, may) ciddi müqaviməti, GUAM-ın yaradılmasında fəal iştirakı, Bakı-Ceyhan marşrutunun reallaşması uğrunda çoxşaxəli diploimatik mübarizəsi, onlarla neft kontraktlarının imzalanması və bir neçəsinin reallaşmağa başlaması, Azərbaycan diplomatiyasının balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyası, respublikamızın birmənalı şəkildə Qərbbə üz tutması, Avropa inteqrasiya proseslərinə qoşulması, Avropa qurumları ilə əməkdaşlığı və əlaqələri dönmədən inkişaf etdirməsi - bütün bunlar, başqa dövlətlərlə olduğu kimi, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində də yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Təsadüfi deyildi ki, məhz 90-cı illərin ikinci yarısında son dərəcə ciddi politoloji təhlilin nəticəsi olan “Böyük şahmat lövhəsi” əsəri meydana gəldi. Əsərin müəllifi, görkəmli amerikan politoloqu Z.Bjezinski XX yüzilliyi qiymətləndirərək müxtəlif mənafələrin və dünya güclərinin maraqlarının toqquşduğu bu regionun mənzərəsinin təhlilini vermişdir. Müəllif Azərbaycan Respublikasının Qərb üçün Xəzər regionu və Orta Asi-

B.V.Hüseyn

⁴ Рачков Б.В. Нефть и мировая политика. М., 1972, с.5

⁵ Борисов Р.Б. США: Ближневосточная политика в 70-гг. М., 1982, с.9

yanın enerji ehtiyatlarına koridor, obrazlı şəkildə isə göstərilən “butulkanın ağzında tıxaca” bənzədərək⁶ nəinki Azərbaycanın, bütövlükdə Cənubi Qafqazın dünya siyasət meydanında yerinə obyektiv qiymət vermişdir.

Z.Bjezinskinin regiona verdiyi qiymət ABŞ-ın dövlət maraqlarını əks etdirirdi. Belə ki, haqqında bəhs olunan əsərdən xeyli əvvəl ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri C.Berger Xəzər regionunu ABŞ-ın “milli təhlükəsizlik maraqları” dairəsinə aid etmişdir⁷. Cənubi Qafqaz regionunun dünya siyasətində yeri təkcə ABŞ-ın yox, onun NATO üzrə Qərbi Avropa müttəfiqlərinin də diqqət mərkəzində olmuş, təsadüfi deyildi ki, bu region hələ 1993-cü ilin sonlarında “NATO-nun cənub cinahının təhlükəsizlik zolağına” aid edilmişdi⁸. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında BMT sessiyasında iştirak etmək üçün ABŞ-a səfərinin yekunlarını təhlil edən “Vaşinqton Post”, “Yu-Es-Ey Tudey” və digər mətbuat orqanlarının yazdığına görə, Rusiya ilə B.Klinton arasında ixtilaf doğuran yeganə məsələ Azərbaycanla əlaqədar olmuşdur. Heydər Əliyevin səfəri göstərirdi ki, biri sosial katoklizmlər ucbatından “super” qoşmasını itirmiş, o birisi isə tarixdə böyük rola iddia edən iki dövlətin – Rusiya və ABŞ-ın təsir dairəsində olan Azərbaycan onların iqtisadi və siyasi tərəfdaşına çevrilir. Hər iki ölkənin Azərbaycanda mənafeyi çox böyükdür və bu da respublikaya qarşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətin üstün gələcəyinə ümid bəsləməyə imkan verir. Nəin ki, Moskva, həm də Vaşinqton Azərbaycanın mühüm coğrafi-strateji və iqtisadi əhəmiyyətini dərk edibdir. Bundan başqa, onlar Azərbaycan xalqının və liderinin respublikanın suverenliyini möhkəmləndirmək, demokratik və bazar islahatlarını tam miqyasla həyata keçirmək niyyətlərinin dönməzliyini də dərk etmişdilər. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanın tarixən yarımüstəməlləyə olduğu dövr başa çatıb və Azadlıq məşəlinin işıqlandırdığı eraya daxil olmuşdur⁹.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin 1991-ci ildən başlayan inkişaf yolu kifayət qədər əziyyətli və keşməkeşli olmuş, respublikamızın başına gələn bütün bəlalar, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Xəzərin karbohidrogen ehtiyatları ilə sıx bağlı olmuşdur ki, bu həqiqəti ilk dəfə ümummilli liderimiz H.Əliyev tam ciddiliyi ilə qəbul etmiş və vəziyyətdən çıxış yolu kimi “balanslaşdırılmış” siyasəti başlıca xarici siyasət doktrinamıza çevirmişdir. Azərbaycan rəhbərinin ABŞ-a 1997-ci ilin avqustunda rəsmi səfəri zamanı H.Əliyevin ABŞ prezidenti B.Klintondan başlıca tələbi ondan ibarət olmuşdur ki, respublikamızı siyasi və iqtisadi baxımdan blokadada saxlayan “Azadlığı müdafiə aktına” “907-ci düzəlişin” ya aradan qaldırılmasına, ya da yumşaldılmasına yardımçı olsun. Bu düzəliş respublikamıza bütün sahələrdə müxtəlif xarakterli ABŞ yardımlarını qadağan etməklə xalqımızın yaşadığı faciələri, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq yolunu bağlamaqla Azərbaycanı tam təcrid vəziyyətinə salmışdı.

XX yüzilliyin 80-cı illərin əvvəllərində Rusiya, İran, ABŞ və Ermənistan Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid edilməsini əslində başa çatdırmışdılar. Qarşılıqlı münasibətlərin “buzunu” yalnız “neftin istiliyi” ilə əritmək mümkün ola bilərdi. ABŞ-ın 5 neft şirkətinin qoşulduğu (AMOKO, Yunokal, Penzoyl, MakDermot və Ekson) “Əsrin müqaviləsini” iştirakçı dövlətlərin başçıları regionun tarixində bir dönüş kimi qiymətləndi-

B.V.Hüseyn

⁶ Бжезински З. Великая шахматная доска. М., 1999, с.145, 155

⁷ Həsənov A. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). B., 1998, s.126

⁸ Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. B., 1998, s.116

⁹ Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. B., 1994, s.172-173

rirdilər. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ABŞ şirkətləri 1994-2000-ci illərdə imzalanmış 19 müqavilədən 14-nün iştirakçısına çevrilmişdilər¹⁰.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin enerji izləri özünü 1997-ci ilin avqustunda ABŞ-da imzalanmış üç müqavilədə aydın şəkildə göstərir. Belə ki, Azərbaycan prezidentinin ABŞ-a 1997-ci ilin iyul-avqust səfəri zamanı ABŞ-ın “Şevron”, “Ekson” və “Mobil” şirkətləri ilə ARDNŞ-in arasında 25 illiyə imzalanmış müqavilələr nəinki ikitərəfli, habelə çoxtərəfli münasibətlərdə zəngin perspektivlərə malikdir. Müqavilələrə əsasən Azərbaycanın neftlə zəngin “Abşeron”, “Oğuz”, “Naxçıvan” perspektivli yataqları ABŞ şirkətlərinin operatorluğu ilə istismara verilməli (“Abşeron” yatağının istismarından əldə edilən gəlirin 30%-i, “Oğuz” və “Naxçıvan” yataqlarından əldə edilən gəlirin 50%-i ABŞ şirkətlərinə çatmalı idi), göstərilən şirkətlər Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna da sərmayə qoyuluşunu reallaşdırmalı idilər¹¹.

H.Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfərinin və imzalanmış neft müqavilələrinin nəticəsi idi ki, ABŞ Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığa razılıq vermiş, hətta Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Qərbi nümünəsində qurulması və təchiz edilməsi üçün müvafiq sənəd də imzalanmışdır. Tərəflər Müdafiə Nazirləri səviyyəsində çoxtərəfli görüşlərin keçirilməsi haqqında razılığa gəlirdilər. Ümumilikdə götürəndə, məhz aparılmış diplomatik danışıqların, imzalanmış çoxtərəfli müqavilələrin nəticəsi idi ki, ABŞ 1999-cu ilin sonlarında Azərbaycana qarşı tətbiq etdiyi silah satışı embarqosunu ləğv etmişdir.

Əgər neft müqavilələri ABŞ-ın enerji siyasətində daha çox Xəzər regionu ilə bağlı idisə, neft ixrac kəmərləri məsələsi bütövlükdə Cənubi Qafqaz, Xəzər, Orta Asiya və Kiçik Asiya kimi regionlarla bağlı olub, daha qlobal mahiyyət kəsb edirdi. Məhz neft ixrac kəmərləri məsələsində geosiyasi aspektlər daha açıq planda təzahür edirdi. ABŞ-ın regiona verdiyi xüsusi diqqəti sübut edən faktorlardan biri də o idi ki, ABŞ-ın “Xəzər strategiyasını” hazırlamaq üçün 300-dən yuxarı yüksək ixtisaslı mütəxəssis səfərbər edilmiş, təkcə 1997-2000-ci illərdə bu mövzuda 160 iri konfrans keçirilmiş, müzakirələr aparılmışdı. ABŞ Dövlət Katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi köməkçisi S.Sestanoviç 1998-ci il aprelin 30-da konqresin beynəlxalq münasibətlər üzrə komitəsində çıxış edərkən ABŞ-ın Qafqaz və Orta Asiya siyasətinin 4 başlıca elementinə diqqəti cəlb etmişdi:

- müasir siyasi və iqtisadi sistemlərin möhkəmləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatı demokratiyası yolu ilə inkişaf etdirilməsi;
- münaqişələrin nizamlanması;
- enerji sistemlərinin inkişafı və Qərblə Şərq arasında enerji nəqliyyat koridorunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində əməkdaşlıq¹².

Göründüyü kimi, ABŞ-ın mövqeyini əks etdirən bəndlərin hamısı Azərbaycanla bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, 1998-2001-ci ilin payızı arasında konqreslə Klinton administrasiyası arasında “907”-ci düzəlişi” ləğv etmək və ya fəaliyyətini dayandırmaq haqqında ciddi müzakirələr getmişdir. 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri C.Buşa imkan verdi ki, öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək 2001-ci ilin noyabrında konqresdə aparılmış gərgin müzakirələrdən sonra erməni lobbisinin müqavimətinə baxmayaraq, 2002-ci il üçün “bir illiyə” “907-ci düzəlişin” fəaliyyətini dayandırсын¹³. Bu, Azərbaycan diplomatiyasının,

¹⁰ Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). B., 1999, s.47

¹¹ Yəne orada, s.46-47

¹² Сестанович С. Политика США на Кавказе и в Средней Азии // Содружество НГ, 1998, май

¹³ “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 30 noyabr

Heydər Əliyev strateji kursunun sözün həqiqi mənasında böyük qələbəsi idi.

Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracı məsələsi hələ “Əsrin müqaviləsi” ilə bağlı danışıqların gedişində gündəmə gəlmişdi və müxtəlif variantlar müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Azərbaycan rəhbəri H.Əliyev 1995-ci il noyabrın 29-da qəti mövqeyini bildirərək, ABŞ, Türkiyə və Gürcüstanın dəstəklədiyi Bakı-Ceyhan marşrutuna üstünlük verdiyini bəyan etmiş, bununla da danışıqların konturları dəqiq olaraq müəyyənləşdirilmişdi.¹⁴ Doğrudur, balans strategiyası nəticəsində yenidən ümummilli liderimizin dəstəyi və yaxından köməyi ilə 1997-ci il noyabrın 12-də Bakı-Novorossiysk neft kəməri işə salınmış, bu kəmərlə yüksək keyfiyyətli Azərbaycan xam nefti Avropa bazarına çıxarılmışdı. Az sonra - 1999-cu ilin aprelində Bakı-Supsa neft kəməri işə salınmış və Gürcüstanın da mənafeləri qorunmuşdur. Lakin əsas ixrac kəmərinin, illik gücü 40-60 min tona çatacaq “ana xəttin” tikintisi heç bir maneələrə, təhdid və təzyiqlərə baxmayaraq reallaşmaqda idi. Həm “narıncı inqilaba qədərki”, həm də ondan sonrakı Gürcüstan bu kəmərin reallaşması üçün ABŞ, Türkiyə və Azərbaycanla iş birliyi qurmuş, nəhayət, 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda imzalanmış sənədlərə əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin inşasına start verilmişdir.¹⁵ Bu kəmərin reallaşması, Bjezinskinin qeyd etdiyi kimi, “region üzərində təkhakimiyyətliyə, habelə, Rusiyanın nüfuz üstünlüyünə son qoyacaqdır”.¹⁶

Rus müəlliflərindən S.İ.Çernyavski ABŞ-ın Cənubi Qafqaz bölgəsində fəallaşmasını Rusiyada 1998-ci il maliyyə böhranı ilə bağlayır və göstərirdi ki, ABŞ məhz bundan sonra regionda lideriyə çalışan Azərbaycana marağını artırmış, Azərbaycan rəhbərliyinin yeritdiyi xarici siyasət kursunu dəstəkləməyə başlamışdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, region XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən ABŞ-ın “milli maraqları zonasına daxil edilmiş, lakin ABŞ-ın xüsusilə Azərbaycanla bağlı fəallığı 1997-ci ilin ortalarından etibarən güclənməyə başlamışdı ki, bu da təkcə Rusiyada başlamış “maliyyə böhranı” ilə bağlı olmamışdır. XX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Yaxın və Orta Şərqdə baş vermiş məlum hadisələr - 2001-ci ilin 11 sentyabrından sonra Azərbaycanın ABŞ-ın Əfqanıstanda və İraqda keçirdiyi “antiterror aktlarını” dəstəkləməsi, Azərbaycanın yetirdiyi “açıq qapılar” siyasətinin real məzmunu, Cənubi Qafqazda müvəqqəti də olsa yaranmış siyasi sabitlik təkcə ABŞ-ın deyil, digər Qərb ölkələrinin, Türkiyənin, Orta Asiya respublikalarının maraq və mənafeləri ilə uzlaşırdı. Yaranmış vəziyyətdə ABŞ-ın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi kursu bölgənin həyatı və təhlükəsizliyi ilə əlaqədar bütün sahələri əhatə edirdi. Azərbaycanın üzünü Qərbə tutması müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlı idi. Bunların içərisində başlıca amillərdən biri Rusiyanın 1991-2000-ci illərdə Azərbaycanla bağlı yeritdiyi birtərəfli, qərəzli, səriştəsiz, respublikamızı iqtisadi blokadanın əli ilə çökdürmək siyasəti idi. Bu işə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini daha da artırmış, İran-Rusiya həmrəyliyi qarşısında Qərbə və Şərqlə çıxış yolları axtaran respublikamız həm Qərbdən, həm də Şərqdən özünə lazım olan dəstəyə əldə etmiş, Qərb-Şərq dəyərlərinin eksperiment meydanına çevrilmədən türkcülüyü, müsəlmanlığı saxlamış, müasirləşməyə, işığa, dünya inteqrasiya proseslərinə qoşulmağa üz tutmuşdu.

¹⁴ “Azərbaycan” qəzeti, 1995, 29 noyabr

¹⁵ “Azərbaycan” qəzeti, 1999, 18 noyabr

¹⁶ Бжезински 3. Göstərilən əsəri, s.168-169

Ədəbiyyat

1. Майкл Брукс. Нефть и внешняя политика. М., 1949, с.6
2. Богдановский С.Д. Нефтяной империализм, с.27
3. M.Bruks. Göst.əsəri, s.16, 44
4. Рачков Б.В. Нефть и мировая политика. М., 1972, с.5
5. Борисов Р.Б. США: Ближневосточная политика в 70-гг. М., 1982, с.9
6. Бжезински З. Великая шахматная доска. М., 1999, с.145, 155
7. Нəсəнов А. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). B., 1998, s.126
8. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa integrasiya prosesləri sistemində. B., 1998, s.116
9. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. B., 1994, s.172-173
10. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). B., 1999, s.47
11. Yənə orada, s.46-47
12. Сестанович С. Политика США на Кавказе и в Средней Азии // Содружество НГ, май, 1998
13. “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 30 noyabr
14. “Azərbaycan” qəzeti, 1995, 29 noyabr
15. “Azərbaycan” qəzeti, 1999, 18 noyabr
16. Bjezinski Z. Göstərilən əsəri, s.168-169

ENERGY FACTORS IN U.S. POLICY IN SOUTHERN CAUCASUS

B.V.Huseyn

SUMMARY

This work presents an analysis of US geopolitical and energy interests across Southern Caucasus, the region which includes Azerbaijan. This region has been attached a great importance by the United States since the Soviet collapse in the late 20th Century. The author stresses the role of former Azeri President Haydar Aliyev in reaching stability in this region that boosts the hopes for better future of all the nations living here.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ЮЖНО-КАВКАЗСКОЙ ПОЛИТИКЕ США

Б.В.Гусейн

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ геополитических и энергетических интересов США в южно-кавказском регионе, куда входит и Азербайджан. Соединённые Штаты неизменно придавали и придают большое значение этому региону со времени распада бывшего Советского Союза в конце 20-го столетия. Автор подчёркивает выдающуюся роль общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева в установлении прочной стабильности в регионе, что отвечает надеждам и чаяниям всех народов Южного Кавказа.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq Hüquq və Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsinin Elmi Şurasının 1 aprel 2005 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 06)

Məqalə redaksiyaya 24 oktyabr 2011 tarixində daxil olmuşdur

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

UOT № 80

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

S.Ə.Allahverdiyeva

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: allahverdiyevasevinc@yahoo.com

Açar sözlər: Qrimm konsepsiyası, müqayisəli lüğət, alman dilinin leksikologiyası

Keywords: Grimm conception, comparative dictionary, German lexicology

Ключевые слова: концепция Гримма, сравнительный словарь, лексикология немецкого языка

“Söz yaradıcılığı” termini bir tərəfdən dilin lüğət tərkibinin inkişafı yollarından biri kimi (bu mənada daha əlverişli yol), digər tərəfdən də sözlərin strukturu kimi xarakterizə olunur. Yəni müasir dilin leksikologiyasında lüğət tərkibinin sinxron nəzərdən keçirilməsi zamanı onun diaxronluğu da istisna edilmir. Sözlərin yaranmasını və lüğət tərkibinin strukturunu şərtləndirən və müəyyənləşdirən proseslər nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu o deməkdir ki, söz yaradıcılığının öyrənilməsi iki aspektdən nəzərdən keçirilməlidir: dilin lüğət tərkibinin inkişafına xidmət edən proseslərin təsviri kimi (həmçinin ayrılıqda hər bir sözün inkişaf prosesi) və hər bir hazır söz strukturunun təhlili kimi. Söz yaradıcılığının birinci aspekti “prosessual”, ikinci isə “analitik” aspekt kimi xarakterizə olunur. Bütün göstərilən hallarda söz yaradıcılığı sözün bir-birindən ayrılmayan mənasının və formasının öyrənilməsi kimi çıxış edir. Sözün leksik mənası və həmin mənanın yaranması ilə bağlı olan semantik proseslər onun leksikologiyanın daxilində öyrənilməsinə zəmin yaradır. Lakin prosessual tərkib, bu tərkibin dilin qrammatik quruluşu ilə bağlılığı söz yaradıcılığını qrammatikanın dar mənada tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə sövq edir.

Eyni zamanda söz yaradıcılığının hər iki tərəfi semantik və struktur xüsusiyyətlərinə malik olduğundan, onu dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi də tədqiq etmək olar. Söz yaradıcılığına bu cür üçtərəfli münasibət onun nəzəriyyəsinin inkişafına təsir göstərmişdir.

Bir çox dillərin, o cümlədən alman dilinin söz yaradıcılığı elmi tədqiqatın predmeti olsa da, onun dil sistemindəki yeri və linqvistikada öyrənilməsi haqqındakı fikirlər indiyədək birmənalı deyil. Söz yaradıcılığı həm qrammatika, həm də leksikologiya ilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onu dilçiliyin bu bölmələrindən ayıran özünəməxsus əlamətlər var.

Klassik alman qrammatikasında söz yaradıcılığı qrammatikanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “qrammatika” termini burada iki - həm geniş, həm də dar mənalarda başa düşülməlidir. Geniş mənada qrammatika dilçiliyin sinonimi kimi başa düşülür. Yəni o, təkcə morfolojiya ilə sintaksisi deyil, həmçinin fonetika və dil tarixini də əhatə edir. Bu fikrə əsas kimi H.Paulun klassik əsəri olan “Alman dilinin qram-

S.Ə.Allahverdiyeva

matikası” kitabını misal göstərmək olar. Beş cilddən ibarət olan əsər “tarixi müqəddimə”, “fonetika”, “sözlərin dəyişməsi”, “sintaksis” və “söz yaradıcılığı” bölmələrini əhatə edir. Dar mənada isə qrammatika dilin morfoloji quruluşunun öyrənilməsidir. Klassik dilçilikdə söz yaradıcılığının öyrənilməsinin dar mənada qrammatikaya meyli haqqında fikirlər var. H.Paul söz yaradıcılığının yerini sözlərin dəyişməsi ilə sintaksisin arasında, yəni morfolojiyanın yanında göstərir. H.Paul yazır: “Söz yaradıcılığı bölməsində sözlərin səs tərkibi və mənası sadəcə olaraq sözlərin dəyişməsi (Flexionslehre) ilə paralel deyil, onunla və sintaksislə yaxın əlaqədə dayanır. Və o, söz yaradıcılığının öyrənilməsini sintaksisdən sonra qeyd edir. Bu o deməkdir ki, bir tərəfdən o, söz yaradıcılığının qrammatikanın hər iki sahəsi ilə əlaqəsini qəbul edir, digər tərəfdən onun dilçilikdə xüsusi sahə kimi müstəqilliyini göstərir. XX əsrin ilk illərində alman və başqa dillərdə çap olunmuş əsərlərdə söz yaradıcılığı dar mənada qrammatikanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Leksikologiya dilçiliyin müstəqil qolu kimi meydana çıxandan sonra belə bir fikir özünə hüquq qazandı ki, söz yaradıcılığını ümumiyyətlə sözün öyrənilməsi ilə bağlamaq lazımdır. Artıq sonralar leksikologiyaya xüsusi həsr edilmiş kitablarda söz yaradıcılığı özünə burada yer tapır.

Söz yaradıcılığının alman dilində elmi nəzəriyyəsi səsələr haqqında təlim kimi Y.Qrimm tərəfindən yaradılmışdır. Alman dilində söz yaradıcılığı haqqında elmi nəzəri əsasları XIX sonlarında və XX əsrin birinci yarısında tədqiqatçılarda tarixi istiqamət ənənəsini saxlayırdı. Bu ənənə müqayisəli-tarixi və gənc qrammatiklər məktəbinin istiqaməti ilə əlaqəli idi. Yuxarıda qeyd olunan ilk tədqiqatlarla bərabər elmi axının ilk rüşeymləri meydana gəlməyə başladı. Bu sahənin təmsilçiləri öz söylərini ilk növbədə alman dilinin tədrisi qrammatikasının əsaslarını yaratmağa yönəltilər. Bu baxımdan V.Hensenin “Alman dilinin söz yaradıcılığı” əsəri təqdirəlayiqdir. “Alman dilinin nəzəri-praktik qrammatikası” dərslisinin II bölməsi “söz yaradıcılığı” adlanır. Burada, qısa da olsa, alman dili söz yaradıcılığının nəzəri əsasları öz əksini tapıb. Bu kitabda hər bir nitq hissəsinin söz yaradıcılığı problemi işıqlandırılır. Y.Erbenin “Alman qrammatikasının xülasəsi” (1958) əsəri də təqdirəlayiqdir. Müəllif sözdüzəltmə və sözdəyişmə nəzəriyyələri arasında əlaqədən söhbət açarkən derivasiyanı və sözlərin ailələşməsini özündə birləşdirən dar mənada söz yaradıcılığını ayırır. Törəmə sözlər, yəni derivasiya, suffiks və prefikslərin köməyi ilə mümkün olur, özündə burada prefiksəl söz yaradıcılığının problematikliyi də tədqiqatçının diqqətindən yayınmır.

Bundan başqa, K.F.Bekerin “Alman dilində söz yaradıcılığı” adlı monoqrafiyası da çox əhəmiyyətlidir. Burada alman dilinin söz yaradıcılığı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi deyil, elmin müstəqil sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Beker söz yaradıcılığını da nəzərdən keçirir. O, söz yaradıcılığında sözdüzəltməni və sözdəyişməni ayırır: “Dil yeni anlayışları bildirmək üçün ya yeni, lakin sabit sözlərdən ibarətdir ki, burada düzəldilən sözlər söz yaradıcılığına aiddir, ya da bu sözlərin başqa dil vahidləri ilə dəyişkən əlaqəsini göstərmək üçün dildə artıq mövcud olan dil vahidlərindən yeni formalar yaradır - bu sözdəyişmədir”. Y.Qrimm də sözdüzəltmə ilə sözdəyişməni ayırır. O qeyd edir ki, yaradıcı element mənasının müstəqil daşıyıcısı kimi çıxış edə bilməz, o yalnız sözyaradıcı strukturun tərkibində fəaliyyət göstərir.

Alman dilinin söz yaradıcılığı haqqında əsərlər Qrimmin konsepsiyasına əsaslanır. Beləki onaqədərki qrammatikalarda söz yaradıcılığı qrammatikanın bir bölməsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu ənənənin başlanğıcına Y.Qrimm son qoydu. Və H.Paul onu alman dilinin “söz yaradıcısı” adlandırır. Bu istiqamət XX əsrin ortalarına qədər davam etmiş-

S.Ə.Allahverdiyeva

dir. V.Vilmans qeyd edirdi ki, Qrimmin dövründə “söz yaradıcılığı ayrıca tədqiqat obyektı deyildi”. O, söz yaradıcılığına həsr olunmuş beş cilddən ibarət olan qrammatika kitabını nəşr etdirir.

Söz yaradıcılığı müstəqil hadisə kimi ilk dəfə olaraq V.Hensen tərəfindən qeydə alınıb. Daha sonralar sözdüzəltmə ilə sözdəyişmənin başqa-başqa sahələrin tədqiqat obyektləri olması haqqında fikirlər meydana çıxır. Paul “sözdüzəltmə ilə sözdəyişmənin” birgə öyrənilməsi əleyhinə çıxaraq qeyd edir ki, sözdəyişmə ilə səs strukturu məşğul olmalıdır, söz yaradıcılığının morfoloji tərəfi də mənanın öyrənilməsi ilə tamamlanmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, alman dilində söz yaradıcılığı XIX əsrdə və XX əsrin birinci yarısında öyrənilməyə başlanıb. Sonuncu tədqiqatlar isə söz yaradıcılığının qrammatika və ya leksikologiyaya aidiyyəti haqqında fikirləri meydana çıxartdı. Daha doğrusu, tədqiqatçıların çoxu onu leksikologiyanın tərkibində nəzərdən keçirmişlər. Enqel “Alman dili qrammatikasının əsasları” əsərində qeyd edir ki, dilin sisteməlik xarakterini təsvir edən qrammatika dilin lüğət tərkibinin yalnız bəzi tərəflərinə diqqət yetirməlidir. Söz yaradıcılığı problemi o qədər də diqqət mərkəzində olmamalıdır, çünki onun dil sisteminə yeri hələ məlum deyil.

XX əsrdə V.Hensen və F.Kluqe tərəfindən söz yaradıcılığının müstəqil dil sahəsi kimi öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur. Söz yaradıcılığı haqqında xüsusi bir kitab V.Flaysər tərəfindən 1969-cu ildə təqdim edilmişdir. Bu sahə haqqında elmi nəticələrdən istifadə edərək müəllif müasir alman dilində söz yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərini təsvir etməyə başladı. Söz yaradıcılığının bütün sahələrinin ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiqi göstərdi ki, bu sahənin işlənilməsində çoxlu nöqsanlar var və bu kitab indiyə qədər alman dili söz yaradıcılığı haqqında dövrün ümumi yeganə tədqiqat əsəridir.

Söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi onun inkişaf tarixinin düzgün istiqamətini aydın etmək, qohum dillərlə olan tarixi bağlılığını müəyyənləşdirmək, həmin dillərin müqayisəli lüğətini, bu və ya digər dilin izahlı və etimoloji lüğətlərini yaratmaq üçün əsas ola bilər.

Nəticə

1. Alman dilində söz yaradıcılığı bir çox tədqiqat əsərlərində nəzərdən keçirilsə də, fikir müxtəlifliyinin çoxluğundan dil sisteminə öz yerini tapa bilməmişdir.
2. Söz yaradıcılığında morfoloji üsul dildə məhsuldar üsuldur. Alman dili flektiv dillər qrupuna daxil olduğundan dildə ön və son şəkilçilərdən istifadə edilir. Dildə çox geniş yayılan suffiksləşdirmədir. Prefiksləşdirmə də alman dilində çox qədim lakin müasir dövrün məhsuldar sözyaradıcı üsulu hesab edilə bilər.
3. Bəzən alman filoloji ədəbiyyatında prefiksləşdirmə sözlərin birləşməsinin bir növü kimi nəzərdən keçirilir, yəqin ona görə ki, prefikslər genetik cəhətdən müstəqil sözlərdən yaranmışlar. Lakin bu düzgün fikir deyil, çünki burada iki səviyyə - onun müasir vəziyyəti və tarixi dolaşq salınır.
4. Alman dilində söz kökündəki saıtlərin dəyişməsi sözdüzəldici vasitələrə aiddir. Lakin müasir dildə onlar öz məhsuldarlığını itirmişdir.
5. Dildə bəzən sözdüzəltmədə morfemlərdən düzgün istifadə edilmir və dildə bu yolla yanlış mənalı sözlər kök salmışdır.
6. Tərcümələrdə söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində xüsusi əhə-
S.Ə.Allahverdiyeva

miyyət kəsb edir.

7.Dildə yaradılmış sözlər dildə passiv model və vasitələri aktivləşdirmişdir və tərcümə prosesində bu modellərdən istifadəsinin düzgünlüyünü təsdiqləmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.W.Fleischer. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1969
- 2.V.Hensen. Deutsche Wortbildung. Tübingen, 1965
- 3.A.Iskos, A.Lenkova. Deutsche Lexikologie. Leningrad, 1963
- 4.A.Lewkowskaja. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1968
- 5.O.J.Moskalskaja. Deutsche Sprachgeschichte. Moskau, 1977
- 6.H. Paul. Deutsche Grammatik. 3-4 Auflage. Halle (Saale), 1956
- 7.H. Paul. Über die Aufgaben der Wortbildungslehre. 1896
- 8.H. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle (Saale), 1909
- 9.M.D.Stepanova, J.J.Cernysheva. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1975.

WORD FORMATION IN GERMAN LANGUAGE

S.A.Allahverdiyeva

SUMMARY

Word formation denotes one of the means of vocabulary development, and it plays an important role in the structure of the words. The processes related to the word formation and the structure of the vocabulary should never be overlooked. Anyway, word formation is engaged in the study of meaning and shape of the word which are inseparable from each other. In spite word formation being the object of scientific research in many languages including German, there is no common opinion about its place in the whole of linguistics.

Word formation is in deep interconnection with both grammar and lexicology. It is considered as a part of grammar in classical German grammar. Based on the facts in this article, the author makes a conclusion that the word formation first entered the German lexicology in the early 20th Century.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

С.А.Аллахвердиева

РЕЗЮМЕ

Термин «словарное творчество» отмечается с одной стороны как один из путей развития словаря, а с другой - как структура слова. Нельзя упускать из виду процессы, обуславливающие и определяющие образование слов и структурный состав словаря. Во всех случаях словарное творчество выступает как изучение неотделимых друг от друга значения и формы слова. Во многих языках, в том числе и в немецком, несмотря на то, что словарное творчество является предметом научно-

S.Ə.Allahverdiyeva

го исследования, мнения об изучении его места в языковой системе и лингвистике неоднозначны.

Словарное творчество состоит во взаимосвязи как с грамматикой, так и с лексикологией. В классической немецкой грамматике словарное творчество просматривается как одна из частей грамматики. На основе изложенных в статье фактов, автор делает заключение, что словарное творчество появилось в немецкой лексикологии с начала XX века.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Xarici Dillər və Tərcümə" kafedrasının 30 aprel 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 27 may 2011 tarixində daxil olmuşdur

MÜNDƏRİCAT

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

V.I.Ismayilov, Z.A.Salimbayova. Organization of agricultural sector management: present forms and tendencies.....	4
Н.М.Ганиев. К моделированию процесса разработки газовой залежи с учетом релаксации горных пород.....	9
V.Ə.Nəzərov. Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları.....	18
N.R.Məlikov. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyanın formaları və onun müəyyən edilməsi yolları.....	24
М.С.Ханкишиева. Методика реализации в процессе обучения технологии «плавающих» групп.....	31
Ф.Р.Алекперова. Эволюция банковской системы Азербайджана и современное состояние ее развития.....	42
Р.Ч.Рустамов. Документарный аккредитив как инструмент торгового финансирования. Его понятие и сущность.....	55
Y.K.Bayramzadə. Azərbaycanda energetikanın inkişafı istiqamətləri.....	61
Ш.Р.Дадашева. Перспективы развития внутреннего аудита в Азербайджане.....	68
S.Y.Abdulov. Statistik registrin Azərbaycanda aparılmasının bəzi məsələləri və beynəlxalq təcrübə.....	74
G.T.Əhmədova. Mülki aviasiyada innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	81
И.Н.Мамедов. Основные принципы управления рисками.....	85
T.İ.Kərimova. İnvestisiya potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında milli innovasiya siyasətinin rolu.....	91
М.А.Велиев. Современное состояние кредитования сельского хозяйства и его эффективность.....	96

HÜQUQŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

И.Дж.Джамалов. Проблема как источник развития досудебного уголовного производства.....	106
Н.Ə.Eynullayev. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında yerli özünüidarə məsələləri.....	122
Ə.Y.Şahbazi. Qəsdən adam öldürmə cinayətinin obyektiv əlamətlərinin xüsusiyyətləri.....	129
A.И.Аббаслы. Правовые аспекты инвестиционной деятельности в Азербайджанской Республике.....	136
M.G.Zeynalov. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi.....	142
М.П.Аскерова. Объем правовой помощи по уголовным делам между государствами.....	147
Б.С.Исмаилова. Правовая природа конвенций и рекомендаций МОТ.....	154
S.Z.Səbzəliyeva. Sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənziminin anlayışı və mənbələri.....	161
M.N.Əliyev. Sosial təminat sahəsində vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin xüsusiyyətləri.....	167
Л.В.Мехтиева. Проблемы правовой борьбы с преступностью несовершеннолетних.....	176
K.M.Eminov. Azərbaycan Respublikasının bank qanunvericiliyində lisenziya anlayışı və onun əsas əlamətləri.....	182

S.A.Süleymanlı. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ.....	188
R.İ.Nəcəfzadə. Qaçqın və məcburi köçkün probleminin bəzi inzibati-hüquqi aspektləri və bu problemin həllində H.Əliyev faktoru.....	198
P.F.Rəhimov. Hüquq elmində səbəbiyyət haqqında əsas nəzəriyyələr. Səbəbli əlaqə de-likli məsuliyyətinin zəruri şərti kimi.....	206
M.H.Yousefi. Quldurluq cinayətinin obyektiv əlamətlərinin xüsusiyyətləri.....	214
F.H.Muradov, N.K.Salmanzadə. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinə kömək göstərilməsinin hüquqi əsasları və formaları.....	221
N.V.Sadıqzadə. Cəzanı fərdiləşdirmə prinsipinin təzahür formaları.....	230
S İ Y A S Ə T Ş Ü N A S L I Q B Ö L M Ə S İ	
B.V.Hüseyn. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində enerji amilləri.....	233
D İ L Ç İ L İ K B Ö L M Ə S İ	
S.Ə.Allahverdiyeva. Alman dilində söz yaradıcılığı.....	239

CONTENTS

SECTION OF ECONOMICS

V.I.Ismayilov, Z.A.Salimbayova. Organization of agricultural sector management: present forms and tendencies.....	4
N.M.Ganiyev. On modelling the process of gas field development adjusted for rock relaxation (<i>in Russian</i>).....	9
V.A.Nazarov. Ways to improve balance-of-payments regulation in the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	18
N.R.Melikov. Forms of inflation and the ways to specify it in market economy conditions (<i>in Azeri</i>).....	24
M.S.Hankishiyeva. The use of “floating” groups technology in the teaching process (<i>in Russian</i>).....	31
F.R.Alakbarova. Evolution of banking system in Azerbaijan and its present state (<i>in Russian</i>).....	42
R.Ch.Rustamov. Documentary credit as an instrument in trade financing. Its concept and essence (<i>in Russian</i>).....	55
Y.K.Bayramzadeh. Lines of energy development in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	61
Sh.R.Dadasheva. Prospects of the development of internal audit in Azerbaijan (<i>in Russian</i>).....	68
S.Y.Abdulov. Some problems of maintaining statistical register in Azerbaijan and international experience (<i>in Azeri</i>).....	74
G.T.Ahmedova. Main lines of innovation activities in civil aviation (<i>in Azeri</i>).....	81
I.N.Mamedov. Basic principles of risk management (<i>in Russian</i>).....	85
T.I.Kerimova. The role of national innovation policy in increasing the effectiveness of investment potential (<i>in Azeri</i>).....	91
M.A.Veliyev. Current situation with agricultural crediting and its efficiency (<i>in Russian</i>)..	96

SECTION OF JURISPRUDENCE

I.J.Jamalov. The problem as a source of pre-trial criminal proceedings (<i>in Russian</i>).....	106
H.A.Eynullayev. The matter of local self-government in the Constitution of the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	122
A.Y.Shahbazi. Characteristics of objective signs of intentional murder (<i>in Azeri</i>).....	129
A.I.Abbasli. The legal aspects of investing in the Republic of Azerbaijan (<i>in Russian</i>).....	136
M.G.Zeynalov. Using international experience in regulation of relationship between central executive authorities and municipalities (<i>in Azeri</i>).....	142
M.P.Asgarova. Extent of intergovernmental legal assistance in criminal cases (<i>in Russian</i>).....	147
B.S.Ismayilova. Legal nature of Conventions and Recommendations of the International Labour Organization (<i>in Russian</i>).....	154
S.Z.Sabzaliyeva. Concept and sources of international legal regulation of social services (<i>in Azeri</i>).....	161
M.N.Aliyev. On judicial protection of broken civil rights in the area of social maintenance (<i>in Azeri</i>).....	167
L.V.Mehdiyeva. Problems of legal struggle against juvenile delinquency (<i>in Russian</i>).....	176
K.M.Eminov. The concept and the main signs of license in bank legislation of the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	182

S.A.Suleymanli. Right for freedom and personal immunity (<i>in Azeri</i>).....	188
R.I.Najafguliyev. Some administrative and legal aspects of refugee/IDP problems in Azerbaijan and the factor of Heydar Aliyev (<i>in Azeri</i>).....	198
P.F.Rehimov. Main theories of causality in jurisprudence. Causal relationship as a necessary term of tortious liability (<i>in Azeri</i>).....	206
M.H.Yousefi. Characteristics of objective signs of robbery (<i>in Azeri</i>).....	214
F.H.Muradov, N.K.Salmanzadeh. Legal foundations and forms of assistance to the entities of operative crime detection (<i>in Azeri</i>).....	221
N.V.Sadigzadeh. Various forms of the principle of individualization of punishment (<i>in Azeri</i>).....	230

SECTION OF POLITICAL SCIENCES

B.V.Huseyn. Energy factors in U.S. policy in Southern Caucasus (<i>in Azeri</i>).....	233
--	-----

SECTION OF LINGUISTICS

S.A.Allahverdiyeva. Word formation in German language (<i>in Azeri</i>).....	239
---	-----

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi və məqaləni çapa tövsiyə etmiş qurumun (tarix və protokol nömrəsi göstərilməklə) müvafiq iclasından çıxarış təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır (9000-27000 işarə). Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (050) 645-13-58

email: fuadhud@yahoo.com

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq №384

http://www.oyu.edu.az/menu/180/

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of: 1. 50-100 words; 2. author affiliations; and 3. date of submission.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page).

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before.

Tel.: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

Postal address: Room 384, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.oyu.edu.az/cat/400/>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки или же утвердительную выписку из заседания ученого совета соответствующей организации с указанием даты заседания и номера протокола.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5 - 15 страниц (9000 – 27000 знаков без пропусков). Статьи большего объема принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась.

контактный телефон редакции: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната №384

http://www.oyu.edu.az/cat/400/

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 14.12.2011. Çapa imzalanmışdır: 19.12.2011
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 32 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 500

Sent for print: 14.12.2011. Authorized for printing: 19.12.2011
Format: 60x84 1/8. Volume: 32 p.s. Offset printing. 500 copies.
